

333

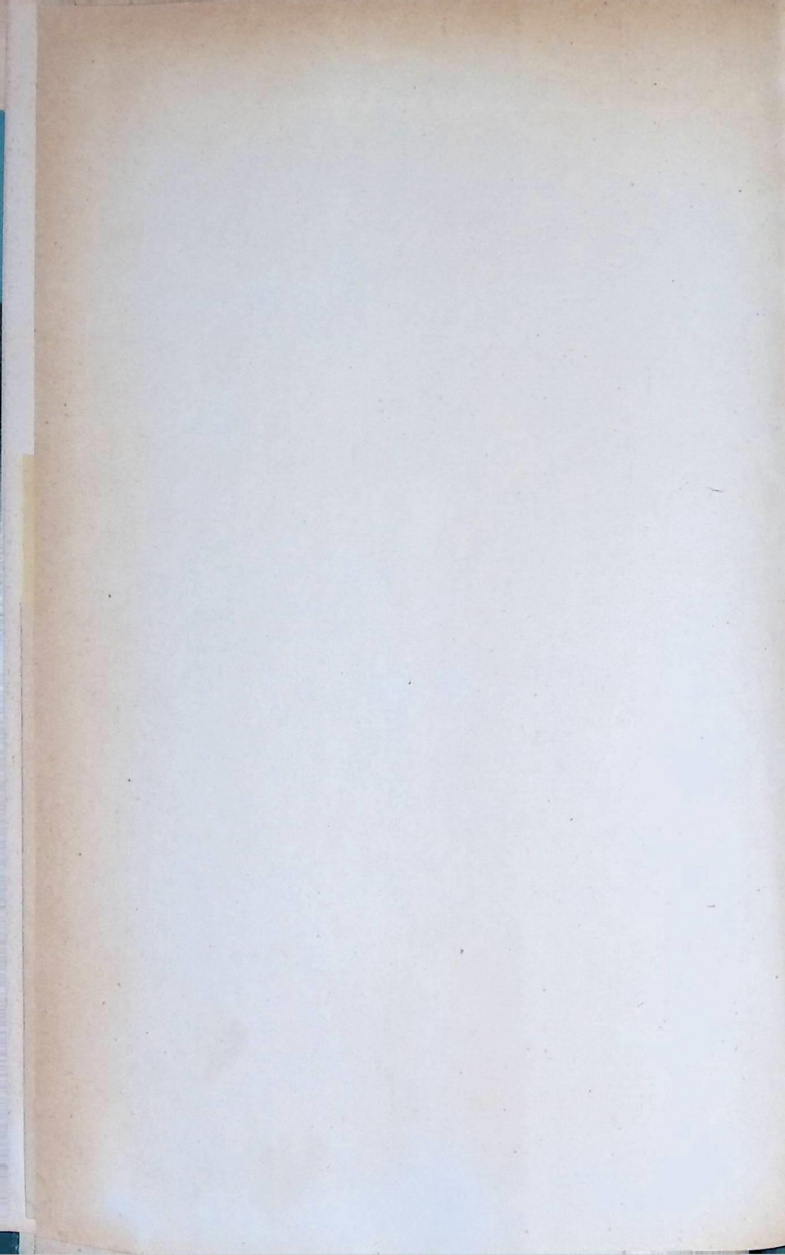
М-37

О. МАХМУДОВ

ПИЛЛАЧИЛИК ЭКОНОМИКАСИ

205345

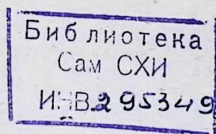
О. МАҲМУДОВ

933
M-37

ПИЛЛАЧИЛИК ЭКОНОМИКАСИ

*Қишлоқ хўжалик олий ўқув
юртларининг студентлари
учун ўқув қўлланма*

(ТУЗАТИЛГАН ВА ТЎЛДИРИЛГАН
ИККИНЧИ НАШРИ)

ТОШКЕНТ
«ЎҚИТУВЧИ»
1982

1
1
а
г
-
-
н
г
қ
1.
1-
1,
1-
п
м
н
1-
5-
к
г-
н
и
т-
и
1-
ф
г-

Партия ва ҳукуматимизнинг пиллачиликини ривожлантириш юзасидан қўйган вазифаларини муваффақиятли бажаришда кадрларнинг иқтисодий билимга эга бўлишлари ва ташкилотчилик маҳоратларини оширишлари катта роль ўйнайдди. Ана шу жиҳатдан колхоз ва совхозларда пиллачилик экономикаси ва уни ташкил этишнинг муайян масалаларини ўрганиш хўжаликка тўғри ва оқилона раҳбарлик қилишни таъминлайди, пилла етиштиришнинг мавжуд имконият ва резервларидан янада тўлароқ фойдаланишга, илғор тажриба ва фан ютуқларини кенг ёйиш ҳамда жорий қилишга имкон беради.

Қўлланма қишлоқ хўжалик олий ва ўрта махсус ўқув юртларининг студент ва ўқувчиларига, колхоз ва совхозларнинг раҳбар ходимларига, пиллакорларга, иқтисодчиларга ва бошқа ходимларга мўлжалланган.

На узбекском языке

Махмудов Алим

ЭКОНОМИКА ШЕЛКОВОДСТВА

Учебное пособие для студентов сельхозвузов

Ташкент «Ўқитувчи» 1982

ИБ № 2401.

Редактор А. Ҳасанов
Бадий редактор Ф. Никкадамбаев
Техн. редактор О. Леготина
Корректор Ф. Қариева

Тришга берилди 18.11.81 й. Босишга рухсат этилди 1.04.82 й. Р 15520. Формати 60X90^{1/8}
Когози № 3. Кегли 10 шпонсиз. Гарнитура литературная. Юқори босма усулида босилди
Шартли б. л. 12.0. Нашр. л. 13.9. Тиражи 4000. Зак. № 24. Баҳоси 60 т.

«Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома 7—153—81.

Ўзбекистон ССР нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитети.
Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасига қарашли 2-босмахона.
Янгийўл шаҳри, Самарқанд кўчаси, 44, 1982 й.

Типография № 2 Ташкентского полиграфического производственного объединения «Матбуот» Государственного комитета УзССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли. Янгийоль, ул. Самаркандская, 44.

© «Ўқитувчи» нашриёти, 1982 й.

М 60602—134 142—82 3804020700.
353(04)—82

ПИЛЛАЧИЛИК ЭКОНОМИКАСИ, ФАННИНГ МАВЗУИ ВА УНИ УРГАНИШ УСУЛЛАРИ

1- §. Пиллачиликнинг аҳамияти ва вазифалари

ҚПСС XXVI съезди ва Ўзбекистон Компартиясининг XX съезди қарорларида қишлоқ хўжалигини янада ривожлантиришнинг илмий асослаб берилган кенг программаси ишлаб чиқилди.

Партия белгилаб берган қарорларни муваффақиятли бажариш кўп жиҳатдан қишлоқ хўжалик тармоқларини комплекс ривожлантиришни тақозо қилади.

Маълумки, Ўзбекистон СССРнинг асосий пахта базаси бўлиш билан бирга «кумуш тола» кони ҳамдир. Ўзбекистонда ипак қурти боқиш билан қадимдан шуғулланилади. Бу мўъжизавий соҳа жараёнлари кўринишдан жуда оддий: уруғдан очиб чиққан майда қуртчалар муайян вақтгача тут барглари билан боқилади. Сўнг қуртлар вояга етиб, дасталар орасига пилла ўрайди. Пилла фабрикаларда қайта ишланиб, кумуш толага — ипакка айланади. Ҳозирги кунда мамлакатимизда етиштирилаётган пилланинг ярмидан кўпроғини Ўзбекистон республикаси беради. Шунинг учун ҳам бу тармоқ республикамизнинг ҳамма хўжаликларида кенг ривожланган. Ўзбекистон пилла етиштиришда Япония, Хитой Халқ республикаси ва Ҳиндистондан кейин тўртинчи ўринда туради. Пилла қимматбаҳо хом ашёдир, Пилла ипагидан халқ хўжалигининг жуда кўп соҳаларида, жумладан, медицина, фотография, кинематография, авиация, радио, электротехника ва бошқа соҳаларда фойдаланилади. Пилланинг ғумбаги эса мўйна берувчи ҳайвонлар учун тўйимли озуқа ҳисобланади. Бир килограмм ғумбак мўйна берувчи ҳайвонлар учун 2,5 килограмм гўшт ўрнини босиши мумкин.

Пилла ғумбагида 25. процентдан зиёдроқ ёғ, кўплаб азот моддалар, фосфор кислотаси, калий ва бошқалар мавжуд. Шу сабабли ҳам мўйначилик фермаларида ҳайвонларга ем сифатида ипак қурти ғумбаги берилади.

Пилла ипагидан асосан ноёб газламалар тўқилади. Бир центнер пилладан 100—140 метр ипак газлама олиш мумкин. Ипакдан эса жужунча, духоба каби газламалар тўқилади.

Пилла ипагининг толаси ингичкалиги, майинлиги, эластиклиги жиҳатидан синтетик ипакдан афзалдир. Синтетик толаларга пилла ипак толаси қўшилиб тўқилган газламаларнинг сифати яхши ва чиройли бўлади. Бугина эмас, табиий ипак толалари билан синтетик толалар қўшилиб тўқилган газламаларнинг таннархи соф ипак толасидан тўқилган газламаларга нисбатан 20—25 процентга арзонга тушади.

Энг муҳими пиллачилик колхоз ва совхозлар экономикасини мустаҳкамлашда катта аҳамиятга эгадир.

Пилла — деҳқоннинг дастлабки хирмони. У қишлоқ хўжалик ходимлари учун пахтадай азиз. Шунинг учун ҳам республикамиз хўжаликларида пиллачилик пахтачилик билан бевосита боғланган ҳолда ривожлантирилади ва ундан кўплаб даромад олишга эришилади.

Республикамизда пиллачиликдан олинаётган ялпи даромад пахтачилик ва чорвачиликдан кейин учинчи ўринда туради. Фарона водийсидаги айрим хўжаликларда эса пиллачилик иккинчи ўринни эгаллайди.

Пиллачиликнинг иқтисодий аҳамияти яна шундаки, бу соҳадан қисқа муддат, яъни бир — бир ярим ой ичида даромад олинади. Пиллачиликдан қисқа муддат ичида олинган даромад хўжаликка агротехника тадбирларини сифатли ва ўз вақтида ўтказишга, бутун йил давомида турли харажатлар учун зарур бўлган озми-кўпми пул билан таъминланиб туришга, йилнинг иккинчи ярмида эса хўжаликнинг бошқа тармоқларига кўпроқ эътибор беришга, меҳнатга ўз вақтида гарантияланган ҳақ тўлаб боришга имкон беради. Пиллачиликнинг ўзига хос хусусиятларидан яна бири шундаки, бу соҳанинг ҳамма маҳсулоти товар ҳисобланади. Натижада хўжалик уни тўлиғича реализация қилиб, кўплаб даромад қилиш имкониятига эга бўлади.

Ниҳоят, пиллачилик хўжаликка пилла етиштиришдан анча даромад келтириш билан бирга, тутчиликдан ҳам қўшимча даромад келтиради. Тутчилик, яъни тут барглари ипак қуртлари боқишда асосий озуқа базаси ҳисобланади. Лекин республикамиздаги айрим колхоз ва совхозлар тутчиликдан озуқа базаси сифатида фойдаланибгина қолмай, балки қўшимча даромад сифатида ҳам фойдаланмоқдалар. Тадбиркор хўжаликлар эса махсус кўчатзорларда тут ниҳоллари етиштириб, ортиқча кўчатларни бошқа хўжаликларга сотмоқдалар.

Тут дарахти яхши иҳотазор ҳам бўлади: ғўзаларни ва бошқа экинларни иссиқ шамол (гармсел)дан ҳимоя қилади, яъни шамолнинг кучини кесади ва атрофдаги ҳаво намлигини сақлайди. Тут дарахти ер остига чуқур илдиз отиши туфайли, у ер ости сувларини буғлантириб туради. Натижада сизот сувлари сатҳи пасаяди ва тупроқнинг мелиоратив ҳолати яхшилана боради. Буларнинг ҳаммаси ўз навбатида пахта ва бошқа экинлар ҳосилдорлигини оширишга ёрдам беради.

Шуни алоҳида қайд қилиб ўтиш зарурки, тутзорлар учун қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқлари каби махсус яхлит ер ажратилмайди. Хўжаликларда тут баргининг тахминан 65—70% и пахта далаларининг четларида, ариқ-зовур ва йўл ёқаларида, кичик-кичик иҳота шаклида барпо қилинган тутзорлардан олинади. Тут дарахтларининг бундай жойлашиши ортиқча куч ва маблағ сарфламай, кўп даромад олишга имкон беради.

Тут дарахтининг бундан бошқа кўп хислатлари ҳам бор. Тут мевасининг таркибида инсон ҳаёти учун зарур бўлган витаминлар,

кислоталар ва кўп миқдорда қанд моддаси бор. Масалан, қора тутнинг ҳўл меваларида 10 процентга яқин, оқ тутникида эса 20 процентгача қанд бўлади. Тутдан, айниқса Балх тут ва Шотут мевасидан халқ истеъмоли учун шинни, тут мураббоси қилинади, шунингдек, тут майиз, тут қоқи, тут талқон ва бошқа хилдаги қуруқ мевалар тайёрланади. Тут чиқиндиларидан эса сирка етиштирилади.

Доришунос М. Набиевнинг берган маълумотларига кўра («Тошкент оқшоми» газетаси, 1978 йил 18 июль) Абу Али ибн Сино тут меваси ширасини оғиз-томоқ иллатларини, шишларни даволашда ҳамда чиллаширға хотима беришда, пешоб ҳайдовчи омил сифатида қўллаган. Балх тутининг сархил барг ширасини милкак (ангина) ва тиш оғриқларини қолдиришда ишлатган. Халқ тиббиётида Балх тутининг меваси иситма хуружини қайтарувчи, кишига дармон бағишловчи, қон кўпайтирувчи манба сифатида қўлланилган бўлса, дарахтнинг пўстлоқларидан тайёрланган қайнатма яра-чақаларни натижали даволашда, ўпжани юмшатувчи, балғам кўчирувчи, пешоб ҳайдовчи бўлиб хизмат қилади. Шотут меваси жилон жийда меваси билан бирликда бўғма ва қизилча хасталикларига малҳам бўлар экан. Оғиз бўшлиғи яллиғланиб яраланганда Шотут меваси асосида тайёрланган қайнатма билан чайилса азиятга таскинлик беради. Булардан ташқари, Шотут ҳароратни пасайтирувчи, чанқоқ қолдирувчи бўлиши билан бирга бўйрак фаолиятининг сустлигида яхши натижасини намоён этади.

Қурт боқиш мавсумий иш. Шунинг учун бу мавсумда хўжаликдаги мавжуд барча имкониятлардан, яъни ишчи кучидан, вақт-ли қуртхоналардан тўғри ва оқилона фойдалана билиш керак. Маълумки, қурт боқишда кўпинча кексалар, болалик аёллар, баъзан мактаб болалари қатнашадилар. Бу — пиллакор хўжаликларга ҳар жиҳатдан фойдалидир, чунки асосий куч ва воситаларни экинлар парваришига сафарбар қилишга имкон яратади.

Аксари хўжаликларда эрта баҳорда чорва моллари ўтлоқ ва яйловларга ҳайдалади, бу даврда жамоат бинолари бўш бўлади. Бу қулай пайдан фойдаланиб, айрим жойларда 4—5 ёшдаги пилла қуртлари шу биноларда боқилади.

Масалан, 1978 йилги қурт боқиш мавсумида республикамизнинг колхоз ва совхозлари баҳорги пилла қуртини боқиш учун 8445 та жамоат биноларидан бир хилда фойдаланилмаётир. Жумладан, қилди. Фойдаланилган ҳар бир бинода ўртача 1/8 қутидан ипак қурти боқилди. Бироқ республикамизнинг ҳамма хўжаликларида жамоат биноларидан бир хилда фойдаланилмаётир. Жумладан, республикамизда ипак қурти уруғини боқишда фойдаланилаётган жамоат биноларидан 44,3% и Бухоро, 11,2% и Андижон, 11,3% и Қашқадарё, 16,5% и Фарғона областларига тўғри келади. Жамоат биноларининг қолган 17,9% и эса Жиззах, Наманган, Самарқанд, Сурхондарё, Сирдарё ва Тошкент областларига ҳамда Қорақалпоғистон автоном республикасининг хўжаликларига тўғри келади. Шунингдек, бу бинолардан қурт боқишда тўлиқ фойдаланилмаган. Масалан, Қорақалпоғис-

қа базаси ҳам анча яхшиланди: қисқа вақт ичида тутзорлардан мўл барг ҳосили олишга эришилди.

Натижада республикамиз пиллачилари йилдан-йилга кўзга кўринарли ажойиб ютуқларни қўлга киритиб, пилла етиштиришни салмоқли миқдорда кўпайтирмоқдалар. Бироқ, пилла етиштириш кўпайишига қарамасдан аҳолининг ва меҳнаткашлар даромадининг тез ўсиши туфайли аҳолининг ипак газламага бўлган эҳтиёжи ҳамда саноатимизнинг табиий ипакка бўлган талаби ҳали етарлича қондирилмаётир. Аҳолининг ипак газламага бўлган талабини қондириш учун жон бошига 10 метр, шу жумладан 2 метр табиий ипак газлама тўғри келиши керак. Бу вазифани муваффақиятли бажариш ва келажакда пилла етиштиришни янада кўпайтириш учун пиллачиликда илғор агротехникани кенг қўлланish, махсус қуртхоналар қуриш, озуқа базасини мустаҳкамлаш, ишлаб чиқариш жараёнларини механизациялаш ва автоматлаштириш, меҳнатни тўғри ташкил қилиш керак. Бироқ, республикамиз хўжаликларида пилла етиштиришни кўпайтириш ва унинг сифатини яхшилаш учун мавжуд имкониятлардан ва резервлардан етарли равишда фойдаланилмаётир. Шунингдек, айрим корхоналар ва совхозларда пиллачиликнинг иқтисодий самарадорлиги паст, пилла етиштиришда меҳнат харажатлари кўп. Бунинг асосий сабаби шундаки, қурт боқиш кўпроқ тарқоқ ҳолда олиб бориляпти. Шунга кўра республикамизда ипак қуртларининг 90 процентидан кўпроғи колхозчиларнинг ва совхоз ишчиларининг уйларида боқилмоқда, бу эса катта қийинчиликлар туғдирмоқда, пиллачиликни саноат негизига кўчиришга, пилла етиштиришни концентрациялаш ва механизациялашга имкон бермаяпти.

Шунга қарамасдан айрим хўжаликлар пиллачиликни замонавий асосда янада жадал ривожлантириш тадбирларини етарли равишда қунт билан амалга оширмаётирлар, бу муҳим тармоқнинг самарадорлигини ошириш тадбирларини ўз вақтида амалга оширмаётирлар.

Бинобарин, саноатнинг бу ноёб хом ашёга нисбатан тобора ўсиб бораётган талабини тўлароқ қондириш учун ҳали бу соҳада жиддий ишлар қилиш керак. Зотан, «оқ олтин» сингари «кумуш тола» ҳам ўзбек халқининг ифтихори ва уни мўл-кўл етиштириш эса интернационал бурчи бўлиши лозим.

Демак, пилла етиштиришни ўстиришнинг узоқ йилларга мўлжалланган перспектив планини тузиш, бу тармоқнинг пахтачилик системасидаги ўрни ва аҳамиятини аниқлаш, шунингдек, алоҳида хўжалик тармоғи сифатида пиллачиликнинг маҳсулдорлиги, сердаромадлигини ошириш билан бевосита боғлиқ бўлган бир қанча масалаларни, шу жумладан, бу тармоқнинг иқтисодий самарасини зудлик билан белгилаш лозим.

Пиллачиликни кескин ривожлантириш Ўзбекистон партия ва совет ташкилотларининг диққат марказидир. Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий Комитети ва Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг 1978 йил 1 августда қабул қилган «Пилла етиштиришни янада кўпайтириш ва пиллачиликни саноат негизига

кўчириш тадбирлари тўғрисида»ги қарори катта аҳамиятга эгадир.

Қарорда ўнинчи ва ўн биринчи беш йилликларда республикада пилла етиштиришни янада кўпайтириш, унинг моддий-техника базасини такомиллаштириш ҳамда пиллачиликни саноат негизига кўчириш тадбирлари белгиланган. Шунингдек, қарорда яқин йиллар ичида қолоқ хўжаликларни илғорлар даражасига етказиш, бу хўжаликларда пилла ҳосилдорлигини ошириш ва пилла етиштиришни анча кўпайтиришга доир агротехника ва ташкилий тадбирлар ишлаб чиқиш ва амалга ошириш кўрсатилган.

Қуртларнинг бақувват бўлиб ўсишини таъминлаш, пилла ҳосилдорлигини ошириш ва сифатини яхшилаш мақсадида 1979—1980 йил баҳорида қурт боқишда 82 «Барака» препарати, хлорелла суспензиясини ва қурт уруғини магнит майдони билан таъсирлантиришни кенг қўлланиш кўрсатилган.

Республикада қурт уруғи тайёрлаш учун навли пилла етиштириш зарур асбоб-ускуналар билан жиҳозланган уруғчилик совхозларида тажрибали мутахассислар назорати остида амалга оширилади. Пиллачилик учун янги тажриба характериға эга бўлган машиналар ва асбоб-ускуналар яратиш ва конструкциясини яхшилаш мақсадида конструкторлик бюроси (ипакчилик Бош бошқармаси составида), экспериментал завод ташкил қилиш мўлжалланган. Шунингдек, пилла қуртининг юқори маҳсули янги зотлари, пилла толаси юқори тенхологик сифатга эга бўлган гибрид зотлари яратилади, қуртларни механизациялар воситасида кўп марта озиклантириш жорий қилинади. Янги зотлар республиканинг турли зоналаридаги шароитга мослашган ва касалликларга чидамли бўлади.

Қарорда пиллачиликни ривожлантириш тўғрисида партиявий ғамхўрликни янада кучайтириш зарурлиги кўрсатилиб, бунда тармоқдаги ишларнинг аҳволи учун кадрларни юксак масъулият руҳида тарбиялаш ва шу асосда пиллачиликнинг иқтисодий самарадорлигини имкони борица кўпроқ ошириш муҳим масала қилиб қўйилади. Шунингдек, унда тармоқни ривожлантиришнинг юксак суръатларига эришишга қаратилган иш қисқа муддатли мавсумий иш эмаслиги алоҳида таъкидлаб ўтилган. Бинобарин, бу ишни ҳамиша астойдил, собит қадамлик билан олиб бориш зарурлиги ўқтирилган.

Партия ва ҳукуматимизнинг пиллачиликни ривожлантириш юзасидан қўйган вазифаларини муваффақиятли бажаришда ташкилотчилик маҳоратини ошириш катта роль ўйнайди. Ана шу жиҳатдан колхоз ва совхозларда пиллачилик экономикаси ва ишни уюштиришнинг муайян масалаларини ўрганиш хўжаликка тўғри ва оқилона раҳбарлик қилишни таъминлайди; пилла етиштиришнинг мавжуд имконият ва резервларидан янада тўлароқ фойдаланишга, илғор тажриба ва фан ютуқларини кенг ёйиш ҳамда жорий қилишга имкон беради.

КПСС Марказий Комитетининг июль (1978 й.) Пленумида моддий техника ресурсларидан юксак самарадорлик билан фойдаланиш, меҳнат унумдорлигини ошириш суръатларини жадаллаштириш, маҳсулот-таннархини камайтириш ва ҳар бир колхоз, совхоз, ҳар бир район ҳамда областда ўзинчи беш йиллик топшириқларини сўзсиз бажаришни таъминлаш вазифаси қўйилган эди. Бу катта ва муҳим вазифани ҳал қилишда раҳбар ходимлар, мутахассислар, пиллакорлар, тутчилар, агротехниклар, инкубистлар ва бошқа барча қишлоқ хўжалиги кадрлари профессионал ҳамда иқтисодий билимларини муттасил ошира боришлари муҳим роль ўйнади. Чунки бунингсиз ҳар қандай раҳбар пиллачилик тармоғини моҳирлик билан бошқара олиши, ҳар қандай пилла мутахассиси ишлаб чиқаришга фаннинг сўнгги ютуқларини ва қурт боқининг илғор усулларини иқтисодий тежамкорлик асосида кенг жорий қилиши қийин. Шунинг учун ҳам хўжалик раҳбарлари, мутахассислар объектив иқтисодий қонунларни, ишлаб чиқариш техникаси ва технологияси асосларини, бутун хўжаликни ва унинг ҳар бир тармоғини, жумладан, пиллачилик тармоғини рационал ташкил қилиш қондасини билишлари, пилла қурти уруғини боқувчилар меҳнатини ташкил қила олишлари ва пилла етиштиришнинг самарадорлигини оширишлари лозим. Шунинг учун ҳам коммунистик партиямиз иқтисодий фанни социалистик хўжалик юритишнинг асосий принципларидан бири деб қарамоқда. «Ҳар бир сўмни, ҳар бир меҳнат соатини, маҳсулотнинг ҳар бир тоннасини аниқ ҳисоблаш ва ундан самарали фойдаланиш, хўжасизлик ва тартибсизликни мутлақо тугатиш — бизнинг юксак партиявий бурчимиздир. Зеро биз ўзимиз учун энг азиз бўлган Ватан бойлиги ва қудрати йўлида, халқ фаровонлиги ва равнақи йўлида тежамкорлик». КПСС XXV съездида Леонид Ильич Брежнев томонидан айтилган бу даъват бугунги кунда иқтисод ва тежамкорликнинг, халқ хўжалигини ривожлантириш ва халқ фаровонлигини оширишнинг муҳим шарти сифатидаги ролни яққол исботламоқда.

Ўз навбатида бу хўжаликнинг муҳим тармоғи бўлган пиллачилик соҳасига ҳам тааллуқлидир.

Пиллачилик экономикаси қишлоқ хўжалик экономикасининг муайян бир тармоғини ўрганадиган фандир. Бу фаннинг вазифаси бошқа фанлар сингари марксизм-ленинизм таълимоти назарияси қоидаларига асосланиб, колхоз ва совхоз хўжаликларида пиллачиликнинг тутган ўрни, унинг пахтачилик билан узвий боғлиқлиги, ипак қурти боқиш учун озуқа базасини яратиш, пиллачиликни интенсив ривожлантириш мавжуд йирик жамоат биноларидан, корхоналаридан оқилона фойдаланишни, шунингдек, меҳнатни уюштириш ва ҳақ тўлаш, моддий манфаатдорлик принциплари, меҳнат унумдорлиги ва уни аниқлаш методлари, иш нормаларини белгилаш, пилланинг таннархи ва структураси, пиллачиликнинг рентабеллигини аниқлаш, таҳлил қилиш ва шу каби пиллачиликка боғлиқ бўлган бир қанча масалаларни ўрганишдан иборат.

Бу фан пиллачилик тармоғида содир бўлаётган ҳодисаларнинг моҳиятини чуқурроқ билиб олишда орттирилган тажрибаларни умумлаштириш ва назарий билимларни амалий билимлар билан боғлаб олиб боришга суянади.

Бу фан партия ва ҳукуматимизнинг қишлоқ хўжалиги, шу жумладан, пиллачиликни ривожлантиришга оид қарорлари, шунингдек, фан ва илгор хўжаликлар эришган ютуқларга асосланиб иш олиб боради. Шунингдек, ўзининг барча илмий-тадқиқот ишларида марксча-ленинча диалектик методга асосланади. Бу методга мувофиқ ишлаб чиқаришда рўй берадиган барча ҳодисалар айрим ҳолда эмас, балки бир-бири билан ўзаро боғланган ҳолда, социалистик қишлоқ хўжалиги билан, халқ хўжалигининг бутун системаси билан биргаликда текширилади.

Пиллачилик экономикаси қишлоқ хўжалигидаги бошқа соҳаларнинг экономикаси сингари, ишлаб чиқаришга етакчилик қиладиган сиёсий иқтисод фани билан, шунингдек, агрозоотехника, ишлаб чиқариш жараёнини механизациялаш, автоматлаштириш каби фанлар билан ҳам узвий боғлангандир.

Бу фаннинг бошқа техника фанларидан фарқи шуки, бунда колхоз ва совхозлар пиллачилигида бажариладиган ишларнинг иқтисодий жиҳатдан фойдали ҳар хил усуллари ҳам ўрганилади.

Пиллачилик экономикаси фанининг асосий вазифалари КПСС XXV съезди ҳамда КПСС Марказий Комитетининг июль (1978 йил) Пленумида ишлаб чиқилган қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг узоқ йилларга мўлжалланган комплекс программасида тўлиқ баён этилган. Пиллачилик экономикаси фанининг асосий мақсади қишлоқ хўжалик ходимларига мумкин қадар кам меҳнат ва маблағ сарфлаб, юқори маҳсулот етиштириш йўллариини ўргатишдир.

Коммунистик партия ва ҳукуматимиз томонидан пиллачилар олдида қўйилган улкан вазифаларни муваффақиятли бажармоқ учун ҳар бир пиллакор иқтисодий билим асосларини ўрганиши, пилла етиштириш ва унинг озуқа базасини илмий асосда ташкил эта биладиган бўлиши керак. Меҳнатни илмий асосда ташкил қилиш орқалигина меҳнат унумдорлигини кескин оширишга, пилла етиштиришда самарали натижаларга эришишга муваффақ бўлинади. Меҳнатни илмий асосда ташкил этиш эса пиллачилик фани ва практикасининг энг янги муваффақиятларига асосланиб, мунтазам ўтказиладиган, бир-бирига боғлиқ ва доимо такомиллаштирилиб бориладиган ташкилий-техникавий, агротехник ва иқтисодий тадбирлар комплексидир.

Меҳнат унумдорлиги юқори даражада бўлса, ҳар центнер пилла етиштириш учун сарфланадиган меҳнат ва маблағ шунчалик тежалади. Бинобарин, пиллачилик мутахассислари ва хўжалик раҳбарлари, пиллачилик ва тутчилик бригада, звено бошлиқлари, шунингдек, бошқа касб эгалари ҳам меҳнатни тўғри нормалаш ва ҳақ тўлашнинг илмий асосларини пухта ўрганишлари зарур. Ана шундагина бригада, звено, совхоз ва колхозларда, район

ва умуман бутун республикамизда мўл-кўл пилла етиштиришга ва унинг таннархини арзонлаштириш, рентабеллигини кўтаришга муваффақ бўлинади.

3- §. Фанни ўрганиш усуллари

Илғор тажрибаларни умумлаштириш ва улардан кенг кўламда фойдаланиш кўп жиҳатдан қишлоқ хўжалик экономикаси, шу жумладан, пиллачилик экономикаси фанининг ўрганиш методига боғлиқ. Ушбу фаннинг ўрганиш методини билмай туриб, экономика фанини такомиллаштириш, фан эришган ютуқлар ва илғор тажрибани ишлаб чиқаришда қўлланиш, пиллачилик соҳасида кўплаб ютуқларни қўлга киритиш мумкин эмас. Жумладан, пилла ҳосилдорлигини ошириш, маҳсулот таннархини пасайтириш, рентабеллигини кўтариш ва пиллачиларнинг моддий манфаатдорлигини таъминлаш каби омиллар асосан пиллачилик экономикаси фанининг методини пухта ўрганишни талаб этади.

Пиллачилик тармоғида ишлаб чиқариш жараёнларини тўғри йўлга қўйишни ўрганиш орқали фойдаланилмаётган резервлар аниқланади, йўл қўйилиши мумкин бўлган камчиликлар бартараф этилади.

Қишлоқ хўжалигининг пиллачилик тармоғини бошқариш иқтисодий қонунларни билиш ва улардан фойдаланишга асосланган. Бинобарин, барча қишлоқ хўжалик фанларини ўрганишда қандай усуллар қўлланилган бўлса, пиллачилик экономикаси фанини ўрганишда ҳам ана шундай усуллардан, яъни статистик, экспериментал, монографик ёки аналитик ва математик усуллардан фойдаланилади. Пиллачилик экономикаси фанини ўрганиш методининг асосий вазифаси пиллачилик тармоғининг иқтисодига доир асосий масалаларни ҳал этиш, унда содир бўлаётган ҳодисаларнинг моҳиятини чуқурроқ билиш, ортирилган тажрибаларни умумлаштириш ва назарий билимларни амалиёт билан боғлаб олиб боришдир.

Статистик усул. Бунда хўжаликда тўпланган статистик маълумотлардан фойдаланилади. Меҳнат унумдорлиги, маҳсулдорлик, таннарх тўғрисидаги маълумотлар группалаштириб ўрганилади. Статистик усулдан колхоз ва совхоз пиллачилигининг ривожланишига доир материалларни ўрганишда ва мўл-кўл пилла етиштириш тадбирларини белгилашда фойдаланилади.

Статистик группалаш — айрим кўрсаткичлар ўртасидаги бибрига боғлиқликни аниқлашга, ўрганилаётган ҳодисаларнинг қайси бири энг асосий, муҳим эканлигини ажрата билишга, ҳар хил омилларнинг ишлаб чиқариш натижаларига қандай даражада таъсир кўрсатишни белгилашга имкон беради. Статистик усул пилла етиштиришда, унинг таннархини планлаштиришда, самарадорлигини оширишда мавжуд бўлган имкониятларни аниқ кўрсатади, пиллачилик звеноларининг қандай катта-кичикликда иқтисодий жиҳатдан самарадор бўлишлигини аниқлашга кўмаклашади. Кўплаб тўпланган маълумотларни иқтисодий таҳлил қилиш йўли билангина назарий жиҳатдан умумлаштириш ва илмий изланишларни ниҳоясига етказиш мумкин. Шунинг учун ҳам пиллачилик

ривожини ҳўжаликнинг барча тармоқлари, айниқса, етакчи тармоқ ҳисобланган пахтачилик билан биргаликда ва ўзаро боғлаб кўриб чиқиш зарур. Маълумотларни статистик ишлашда рақамларни жадваллаш ва группалаш усулларида кўпроқ фойдаланиш лозим. Жадваллар иқтисодий жараёнларнинг бири-бирига боғлиқлигини ҳамда уларнинг ривожланишидаги қонуниятини равшанроқ кўрсатиб бериши керак. Жадвалларнинг шакллари жуда хилма-хил бўлиши мумкин. Уларнинг турлича бўлиши иқтисодий таҳлил қилишнинг мақсад ва вазифаларига боғлиқ. Жадвалларни тўлғазишда ва уларни тузишда қуйдагиларга алоҳида эътибор бериш керак. Жумладан, жадвал кўрсатмали ва эстетик жиҳатдан мукамал бўлиши, тушуниш осон бўлиши учун қисқа ва аниқ тузилиши, ортиқча маълумотлардан ҳоли бўлиши керак. Шунингдек жадвал сарлавҳаси қисқа ва аниқ бўлиши лозим ҳамда маълумотлар жамланган ва яқунланган бўлиши зарур. Рақамлар кўпайиб кетмаслиги учун сонлар яхлитланиши керак.

Статистик материаллардан пиллачилик тармоғи фаолиятини анализ қилишда, шунингдек, тармоқни ҳар кунги бошқаришда ишлаб чиқаришни планлаштиришда фойдаланилади. Статистик усул тушунарли бўлиши учун пиллачилик звенолари ҳосилдорлик бўйича группалаштирилган жадвалларни келтириш мумкин (1-жадвал).

1-жадвал

Пиллачилик звеноларида ҳосилдорлиkning пилла сифатига ва даромадига таъсири

Ҳар қутидан олинган ҳосилга қараб пиллачилик звенолари группаси	Группадаги звенолар сони	Қути сони	Ҳар қутидан олинган пилла сони, кг	Жами пиллада сортни пилланинг салмоғи, %	Ҳар қутидан олинган даромад, сўм	Ўртача колхоз даражасига етказилганда олинishi лозим бўлган	
						пилла, кг	даромад, сўм
60 кг гача	32	33	56,3	74,5	216	415,8	2871
60—70 кг гача	73	71	62,5	76,1	214	454,4	4189
70—80 кг гача	79	87	68,1	78,5	296	69,6	609
80 кг дан ортиқ	101	124	76,7	84,1	365	—	—
колхоз бўйича	285	315	68,9	81,7	303	939,9	7669

1-жадвалдан кўриниб турибдики, колхоз пилла етиштириш сифати ҳамда даромадни ошириш учун катта резервларга эга. Агар колхоз биринчи группа пиллачилик звенолари ҳосилдорлигини ўртача колхоз ҳосилдорлигига етказса, қўшимча $(68,9 - 56,3 = 12,6 \times 33 =)$ 415,8 кг; иккинчи группда $(68,9 - 62,5 = 6,4 \times 71 =)$ 454,4 кг; учинчи группда $(68,9 - 68,1 = 0,8 \times 87 =)$ 69,6 кг ҳосил олиши, пиллачиликдан келаётган даромадни яна ҳам ошириши мумкин. Чунки колхозда уётта группа пиллачилик звеноларида ҳар қутидан олинаётган даромад ўртача колхоз даромадидан 7 сўмдан то 87 сўмгача фарқ қилади.

Ҳисоб-китоблар шунинг кўрсатадики, агар колхоз биринчи группа пиллачилик звеноларида ҳар қутидан олаётган даромадини ўртача колхозлар даражасига етказса, қўшимча $(303-216=87 \times 33=)$ 2871 сўм; иккинчи группада $(303-244=59 \times 71=)$ 4189 сўм; учинчи группада $(303-296=7 \times 87=)$ 609 сўм ва жами колхоз бўйича 7669 сўм даромад қилиши мумкин.

Демак, ҳосилдорлик қанчалик юқори бўлса, пилла сифати ва ундан келаётган даромад шунчалик юқори бўлган.

Тажриба — ҳақиқат мезонидир. Бинобарин, илмий асосда берилган тавсиялар тажрибада синаб кўрилиши керак. Бундай синовларни экспериментал метод бажаради. Шунинг учун ҳам бу методдан тажриба алмашиш мақсадида фойдаланилади.

Экспериментал усул. Бунда илмий асосда берилган тавсиялар амалда синаб кўрилади. Синовлар учун илмий-иқтисодий тажрибалардан кенг фойдаланилади, яъни илмий тавсиялар айрим хўжаликларда дастлабки синовдан ўтказилади. Экспериментал усулдан иш нормалари ҳамда меҳнатга ҳақ тўлашнинг янги шакллари белгиланганда, янги техника ва технологияни, сермахсул қўл зотлари ва сербаргли тут навларини хўжаликларда жорий қилишда фойдаланилади. Масалан, илмий тадқиқот институти назарий жиҳатдан асосланган пиллачилик учун зарур машинани ишлаб чиқди, дейлик. Уни ишлаб чиқаришга татбиқ қилиш учун аввало биронта колхоз ёки совхоз пиллачилигида синовдан ўтказилади. Бунда машинани пиллачилик ишлаб чиқаришига жорий қилиш туфайли меҳнат қанчалик енгиллашиши, тежалиши ва меҳнат унумининг ўсиши, шунингдек, материал-маблағларнинг тежалган миқдори ҳамда эришилган иқтисодий фойдалар аниқланади.

Аналитик ёки монографик усул. Бу усулда бирон хўжалик, бригада ёки звенонинг муайян вақт ичидаги айрим ишлари батафсил ўрганилади. Ундан шунингдек, пиллачиликни таҳлил қилиш ҳамда унинг ривожланиш истиқболини белгиланганда фойдаланилади.

В. И. Ленин монографик ёзувларга катта аҳамият бериб, ҳар бир намунали ва машҳур корхонани албатта ёзишни талаб қилган эди. Бу усул ёрдамида йиғилган фактлар текширилади, назарий жиҳатдан умумлаштирилади, айрим ҳодисалар ёки жараёнлар ўртасидаги ўзаро алоқадорлик аниқланади, пиллачилик тараққиётининг истиқболлари белгиланади, илғор ва энг янги усулларни ишлаб чиқаришга тезроқ жорий этиш йўллари кўрсатилади.

Бинобарин, пиллачилик экономикасини чуқурроқ ўрганишда айрим хўжаликларни, айниқса илғор хўжаликларни монографик жиҳатдан ўрганиш алоҳида аҳамиятга эгадир.

Математик усул. Бу усулда электрон-ҳисоблаш машиналаридан фойдаланилади. Мазкур машиналар ёрдамида кўп меҳнат талаб қиладиган ҳисоблаш ишлари бажарилади.

Партия ва ҳукуратимиз кўрсатмаларида таъкидланганидек, электрон-ҳисоблаш техникасининг қўлланилиши ишлаб чиқариш технологиясинигина эмас, экономикани планлаштириш, ҳисоблаш, лойиҳа-конструкторлик ишлари ва илмий тадқиқот соҳаларини чинакам юқори босқичга олиб чиқади.

ПИЛЛАЧИЛИК ТАРМОҒИ ВА УНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

1-§. Ўзбекистонда пиллачиликнинг ривожланиши

Пиллачилик — қишлоқ хўжалигининг қадимий тармоқларидан биридир. Ўзбек халқи қадимдан тут дарахтлари ўстириш ва ипак қурти боқиш билан шуғулланиб келган. Қишлоқ хўжалигининг бу қимматли тармоғи ҳамма вақт деҳқончиликнинг йўлдоши бўлган. Ўрта Осиёнинг иқлими ипак қурти боқиш ва уни ривожлантириш учун жуда мос келади. Ипак қуртини боқиш даврида 23—28 даража иссиқлик талаб қилинади. Ипак қурти боқиладиган май ойининг ўртача ҳарорати 23—26, баъзи вақтларда эса 28 даражани ташкил этади.

Пиллачиликнинг асли ватани Хитой бўлган. Тарихий манбаларга кўра хитойликлар пиллачилик билан жуда қадимдан, яъни бундан 3000 йил муқаддам — эрамыздан аввал шуғуллана бошлаганлар. Уша вақтларда ипакчилик соҳасида фақат бадавлат кимсалар шуғулланар ва беҳад даромад олар эдилар. Шу боисдан улар пиллачиликни монополия қилиб олганлар. Пилладан ипак олиш йўллари кашф этилгандан кейин эса пиллачилик билан шуғулланиш кенг расм бўлиб кетди. Бора-бора халқ истеъмолида ип газламаларга қараганда ипак газламалар қадрли бўлиб қолди.

Хитой империясида монополистик ипакчилик бундай тез ривож топиши мамлакатдаги давлатмандларнинг бойлик ҳирсини анча қучайтирди. Улар қурт боқиб ипак олишни қаттиқ сир сақлаб, уни чет элларга ўтказмаслик учун барча зарур чораларни кўрдилар. Ҳатто Хитой империяси «пилла етиштириш сирини ошкор қилганлик учун қатл қилиш мумкин» деган қарор ҳам қабул қилди.

Ипак етиштириш қанчалик сир сақланмасин, барибир аста-секин Хитойдан бўлак мамлакатларга ҳам тарқала бошлади. Шундай қилиб, пиллачилик бундан 2000 йил бурун Кореяга, сўнг-ра Японияга ўтди. IV асрга келиб, Эрон орқали Ўрта Осиёга, кейинроқ Кавказга ҳам маълум бўлди.

Зотан, Ўрта Осиёнинг табиий иқлим шароити пиллачиликни ривожлантириш учун ҳар жиҳатдан қулай: ер-суви етарли, қуёшли илиқ-иссиқ кунлари узун. Бинобарин, бу ўлкада тут дарахтлари ўстириш учун ҳам, ипак қурти боқиш учун ҳам шарт-шароит мавжуд. Бунинг устига устак, пиллачилик деҳқон хўжалиги учун қўшимча даромад манбаи ҳамдир. Ана шу туфайли қурт боқиш кенг расм бўлган. Дастлабки вақтларданоқ пиллакорлик Ўрта Осиёдаги заҳматкаш деҳқон аҳлининг сеvimли касб-коридан бири бўлиб қолди.

Лекин шунинг таъкидлаб ўтиш керакки, пиллачилик қишлоқ хўжалигининг шундай муҳим тармоғи бўлишига ва ривожлантириш учун зарур шароит мавжудлигига қарамай, у Улуғ Октябрь социалистик революциясига қадар Ўрта Осиёда, жумладан, Ўзбе-

кистон территориясида ибтидоий даражада қолиб келди, аниқроғи — суи ривожлантирилди.

Улкада қурт уруғи тайёрлайдиган корхона кам, мавжудлари ҳам пиллакорларнинг эҳтиёжларини мутлақо таъминлай олмасди. Кўп жойларда қурт тутувчиларнинг ўзлари уруғ тайёрлашга мажбур бўлардилар. Баъзан қурт уруғлари чет эллар (асосан Италия ва Франция)дан келтириларди. Тайёрланган уруғлар кўпинча сифатсиз ёки касалликка чалинган бўларди. Булар эса ўз навбатида пилла ҳосили етиштиришга салбий таъсир кўрсатарди. Масалан, Ўзбекистон бўйича йиллик етиштирилган пилла 3970 тоннадан ортмас, ҳар қути уруғдан атиги 24 килограмм ҳосил олинарди.

Пиллачиликдаги ночорлик ёлғиз Ўрта Осиёдагина эмас, балки бутун чор Россиясида ҳукм сурарди. Революциядан олдин жаҳондаги пилла етиштирадиган давлатлар ичида Чор Россияси охириги ўринлардан бирида турарди. Бу ерда 1914 йилда энг кўпи билан 9800 тонна пилла етиштирилган; ҳар қути уруғдан олинган ҳосил эса аранг 24 килограммга етган.

Россияда етиштирилган пилла ҳосилининг кўп қисми чет элларга экспорт қилинарди. Чунинчи, революцияга қадар Ўрта Осиёда етиштирилган пилланинг 20 проценти маҳаллий пиллакорларнинг йиғиришлари учун қолдирилар, 3 проценти Москва атрофидаги хусусий фабрикаларга жўнатилад, қолган 77 процент пилла эса чет эллар (Ҳиндистон, Эрон ва бошқа мамлакатлар)га юбориларди.

Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин мамлакатимизда халқ хўжалигининг барча соҳаларида, жумладан, саноат ва қишлоқ хўжалигининг ривожланишида қатъий бурилиш ясалди. Бутун соҳалар планли равишда тикланди ва ривожлантирила бошланди. Коммунистик партия ва совет ҳукумати қишлоқ хўжалигининг барча тармоқлари қаторида пиллачиликни бутун мамлакатимизда, шу жумладан Ўрта Осиё республикаларида тезда тиклаш ва ривож топтиришга катта эътибор бердилар.

Мамлакатимизнинг пиллачилик билан шуғулланадиган ўлкаларида, жумладан Ўрта Осиё республикаларида пиллачиликни тез орада тиклаш ва ривожлантириш тадбирлари амалга оширила бошланди. Бу борада партия ва ҳукуватимизнинг қабул қилган махсус қарорлари катта аҳамият касб этди. Қарорларда пиллачиликни бундан буён ривожлантириш йўллари кўрсатиб берилди. Ипак қурти озуқа базасини кенгайтириш, қурт боқиш агротехникасини яхшилаш, пиллачилик илмий муассасаларини тиклаш ва кенгайтириш, қурт уруғи тайёрлайдиган янги заводлар қуриш, қурт уруғи тайёрлашни назорат қилиш, қурт боқишни илмий асосда ташкил этиш каби ишлар биринчи вазифа қилиб қўйилди.

Қарорга асосан, қишлоқ хўжалиги олий ўқув юртларида пиллачилик кафедралари ва факультетлари ташкил қилинди. Техникумларда пиллачилик бўлимлари очилди. Ўтган йиллар мобайнида ипакчилик ишини яхши биладиган кўплаб агрономлар, агротехниклар ва бошқа мутахассислар тайёрланди. Ипакчилик илмий тадқиқот институтлари, тажриба станциялари ва бошқа илмий

муассасалар ташкил қилинди. Жумладан 1919 йилда Тошкентда ва 1921 йилда Фарғонада ипакчилик станциялари очилди. Бу станциялар зиммасига соғлом уруғ етиштириш, уруғни тарқатиш, пилла қуртини боқишни назорат қилиш ва пиллачиларга амалий ёрдам кўрсатиш каби ишлар юклатилди.

Маҳаллий партия ва Совет ташкилотларининг ташаббуси билан 1921 йилда Туркистон ипакчиларининг съезди чақирилди. Съезд ўлкада ипакчиликни ривожлантириш тадбирларини белгилади. Съезднинг таклифи билан Туркистон пахта комитети қошида ипакчилик саноатини бошқармаси тузилди. Бу бошқарма ўлкада ипакчиликни тиклаш, унинг озуқа базасини мустаҳкамлаш ва ипакчиларни меҳнат артелларига бирлаштириш каби ишлар билан шуғулланди. Урта Осиёда ипакчиликни тиклашда В. И. Ленин имзо чеккан «РСФСРда пиллачиликни тиклаш ва ривожлантириш тўғрисида»ги Декрет жуда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Унда ипакчилик саноатини хом ашё билан таъминлаш, давлатнинг экспорт фондиди ошириш, ипакчи кадрларни кўплаб етиштириш, уларни рағбатлантириш, шунингдек, ипакчилик станциялари ишини яхшилаш сингари вазифалар белгилаб берилган эди. 1922 йилда «Туркшёлк» акционер жамияти тузилди. Бу жамиятга давлат икки миллион сўм маблағ ажратди. Жамият ипак қурти уруғи тайёрлаш, тут кўчатзорлари ва илмий ишларни ташкил етиш, пилла тайёрлаш, уни реализация қилиш, ипакчи кадрлар тайёрлаш ва аҳоли ўртасида оммавий тушунтириш ишларини олиб бориш билан шуғулланди.

Ипак қурти озуқа базасини кенгайтириш ва қурт боқиш агротехикасини яхшилаш борасида ҳам анча-мунча ишлар олиб борилди. Жумладан, ипак қуртини барг билан мўл-кўл таъминлай оладиган янги нав тут кўчатзорлари (давлат плантациялари) ташкил қилинди, йўл ва ариқ ёқаларида ўстириладиган тутлардан ташқари, хўжаликларда бута ва баланд бўйли тутзорлар барпо этилди. Ваҳоланки, бундай тутзорлар революцияга қадар мутлақо бўлмаган эди. 1928 йилда Ўзбекистонда 15 та кўчатзорлар ташкил этилиб, 520 гектар ер ажратиб берилди. Бу кўчатзорларда бир йилда 540 минг кўчат етказилди.

Партия ва ҳукумат кўрсатмаларига асосан зотли насл берадиган махсус ипакчилик базалари тузилди, қурт уруғи етиштириш ишлари илмий асосда йўлга қўйилди. Уруғни эскича очириш усулига барҳам берилиб, бу иш махсус инкубацияларда бажариладиган бўлди. Шунингдек, 1922 йилдан бошлаб четдан келтирилдиган ва мамлакат ичида тайёрланадиган қурт уруғи устидан қатъий давлат назорати ўрнатилди. 1924 йилдан бошлаб қишлоқ хўжалик артеллари ипак қурти уруғи етиштириш, уни тарқатиш ва пилла тайёрлаш билан шуғуллана бошлади. Чунки ер-сув ислоҳоти туфайли жуда кўп тут дарахтлари ери билан меҳнаткаш деҳқонларга қўшиб берилди. Шунингдек, бу даврда пилла учун қатъий баҳо белгиланди.

Қурт боқиш ва тутчилик ишлари қишлоқ хўжалигининг умумлаштирилган қисмига айлантирилгандан сўнг пиллачиликни тех-

ника жиҳатидан қайта қуриш учун катта имкониятлар вужудга келтирилди. Шу билан бирга пилланинг анчагина қисми давлат тайёрлаш органлари ва қишлоқ хўжалик кооперациялари орқали тайёрланадиган бўлди.

Пилла ҳосилдорлиги ва даромадлилигини янада ошириш учун бу даврда ипак қурти боқиш агротехикасини қатъий яхшилаш ва мустаҳкам озуқа базасини барпо қилиш вазифаси турар эди. Аммо майда деҳқон хўжалиги бу ишларни кенг миқёсда амалга оширишга қодир эмасди. 1930 йилга келиб пилла тайёрлаш хусусий сектордан батамом кооператив ва давлат секторига ўтди. Қурт боқиш ва тутчилик ишлари қишлоқ хўжалигининг умумлаштирилган қисмига айлантирилгандан сўнг, пиллачиликни техника жиҳатидан қайта қуриш учун катта имконият вужудга келди. Давлат пиллачилик ишига ҳар тарафлама ёрдам бериб келди. Пиллачиликни тут дарахтининг серҳосил навлари билан таъминлайдиган давлат кўчатзорлари ташкил қилинди, зотли насл берадиган бақувват ипакчилик базалари тузилди. Қурт уруғи етиштириш ишлари илмий асосга қўйилди. Бу тадбирлар туфайли биринчи беш йиллик (1928—1932 йиллар) даврида Ўзбекистонда пиллачилик тармоғи сезиларли ривожланди. У колхоз ва совхозларнинг мустақил тармоғига айланди. Натижада пилла етиштириш биринчи беш йилликнинг ўртача бир йилида 6389,1 тоннани ташкил қилди. Ҳолбуки 1927 йилда республикамызда фақат 4832 тонна пилла етиштирилган, холос.

Ўзбекистонда пиллачиликнинг ривожланишида иккинчи беш йиллик (1933—1937 йиллар) муҳим босқич бўлди. Ана шу давр ичида Ўзбекистонда етиштирилган пилла миқдорининг ўртача йиллиги 9935,4 тоннага кўтарилди. Бу кўрсаткич биринчи беш йилликка нисбатан 3546,3 тоннага кўпдир. Бу пиллачиликнинг интенсив ривожланишининг натижасидир.

Учинчи беш йилликда (1938—1940 йиллар) йирик социалистик ишлаб чиқариш асосида қайта қурилган Ўрта Осиё, шу жумладан, Ўзбекистон пиллачилиги янада тез ривожлана бошлади. Натижада Ўзбекистон ва бутун Ўрта Осиёда пиллачиликнинг ялпи маҳсулоти биринчи беш йилликка нисбатан бирмунча кўтарилди (2-жадвал).

Учинчи беш йилликнинг ўртача бир йилида республикамызда етиштирилган пилла миқдори 11082,8 тоннага кўтарилди. Бу Совет Иттифоқида етиштирилган пилланинг ярмини ташкил этади. Натижада пилла деярли 2 мартага кўтарилди, 1940 йилда республиканинг 18 та райони ҳар қути қурт уруғидан 45 килограммдан пилла ҳосили етиштирди. Ипакчилар ичидан минглаб ажойиб юқори ҳосил усталари етишиб чиқди. Бу даврда ипакчиликнинг моддий ва агротехника базаси вужудга келтирилди. Тут кўчатзорлари икки мартадан зиёд кўпайди, кейинги уч йил ичида 125 миллион тут дарахтлари экилди. Янги тут плантациялари барпо этилди. Шундай қилиб, революцияга қадар ибтидоий тармоқ ҳисобланган пиллачилик — тез ривожланаётган ва катта иқтисодий самара берадиган тармоққа айланди.

Уруш давригача бўлган беш йилликларда ялпи етиштирилган пилла, тонна¹

Республика	1928—1932 йиллар		1933—1937 йиллар		1938—1940 йиллар	
	жами	ўртача бир йиллик	жами	ўртача бир йиллик	жами	ўртача бир йиллик
Ўзбекистон	31949,1	6389,1	49677,0	9935,4	33248,3	11082,8
Туркменистон . . .	5141,6	1028,1	6689,3	1373,8	5017,3	1672,4
Тожикистон	3197,9	639,6	5343,4	1048,7	4325,2	1441,7
Қирғизистон	1079,3	215,8	2422,7	484,5	1684,2	561,4
Қозоғистон	146,6	29,3	447,0	89,4	391,0	130,3
Жами	41514,5	8302,9	64579,4	12895,9	44666,0	14888,7

Аммо фашистлар Германиясининг СССРга хиёнаткорона ҳужуми совет халқининг тинч қурилиш ишини бузди. Бу ҳол қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқлари сингари пиллачиликда ҳам учинчи беш йиллик план-топшириқларини тўла амалга оширишга имкон бермади. Уруш бошланиши билан ипак маҳсулотига бўлган талаб яна ҳам ошди. Энди ипак қуртининг пилласи фақат саноат учун турли-туман шойи газламаларни ишлаб чиқариш учун керак бўлибгина қолмасдан, балки ҳарбий мақсадлар учун ҳам зарур бўлиб қолди. Пилла етиштиришни максимал кўпайтириш яна шунинг учун ҳам зарур бўлиб қолдики, Улуғ Ватан уруши йилларида мамлакатимизда пиллачилик билан шуғулланувчи бир қанча айонлар, жумладан, Молдавия ССР, Украина ССР, Шимолий Кавказ, Қрим, Курск ва Воронеж областлари вақтинчалик душман қўлида қолгани сабабли улар ҳисобиغا ҳам пилла етиштириш янада кўпайтириш лозим эди. Буларнинг ҳаммаси Ўзбекистон а бутун Ўрта Осиё республикаларининг пилла етиштиришдаги ролини яна ҳам оширди. Мамлакатимизни пилла билан таъминлаш Ўрта Осиё халқларининг биринчи даражали ватанпарварлик бурчи бўлиб қолди. Фронт учун зарур бўлган пиллани етиштиришга қишлоқ хўжалигининг умумлаштирилган хўжаликлари катта роль ўйнади. Шунинг учун ҳам Улуғ Ватан урушидан олдин бошланган умумлаштирилган хўжаликларда пилла етиштириш яна давом эттирилди ва унинг салмоғи уруш йилларида тагин ҳам ошиб кетди. Масалан, 1940 йилда Ўзбекистон колхозларида жами 23,8% қурт уруғи боқилган бўлса, 1941 йилга келиб унинг салмоғи 89%, 1942 йилда 98%, 1943 йилда 98,9%, 1944 йилда 99%, 1945 йилга келиб 99,2% га етди.

Улуғ Ватан уруши йилларида республикамызда, шунингдек, бутун Ўрта Осиё республикаларида тайёрланган уруғ ўз хўжаликларини тўлиқ таъминлаб турди. Бунинг боиси тайёрланган уруғ-

¹ Н. Хафизов. Шелководство Средней Азии, «Ўзбекистон» нашриёти, Т., 1969, 31-бет.

нинг сифатли бўлишидир. Сифатли уруғ тайёрлашда уруғнинг соғлом бўлиши катта аҳамияга эга. Чунки соғлом бўлмаган уруғдан доимо касалланган қуртлар тарқалади. Шунинг учун ҳам Улуғ Ватан уруши йилларида уруғчилик заводларида ипак қуртининг касалликларига, айниқса пебрина касаллигига қарши кураш кучайтирилди. Касалликка қарши қаттиқ назорат ўрнатилди. Пебрина — ипак қуртининг энг хавфли касаллигидир. Чунки бу касаллик авлоддан-авлодга ўтади. Пебрина касаллигига қарши курашиш учун қурт уруғи заводларида капалаклар микроскопдан ўтказилади. Одатда капалакда пебрина касаллигининг паразити бўлса, унинг тухумида ҳам бу паразит бўлади. Натижада пебрина касаллиги билан зарарланган қурт уруғининг салмоғи бирмунча камаяди. Агар 1941 йилда Ўзбекистон уруғчилик заводларида пебрина касаллигининг салмоғи 0,14% ни ташкил қилган бўлса, 1944 йилга келиб 0,06%, 1945 йилда 0,04% га тушди.

Улуғ Ватан уруши йиллари жонажон Ватанимизни фашизмдан ҳимоя қилиш учун барча совет халқлари қатори ўзбек халқининг минг-минглаб асл фарзандлари фронтга кетдилар. Шу сабабли республикада меҳнат ресурслари бирмунча камайдди. Ҳатто МТС ва совхозларнинг энергетика ресурслари қарийб икки баравар қисқарди. Юз минг гектарлаб суғориладиган ерлар қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб қолди. Қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқлари билан бир қаторда қурт боқиш ҳажми, унинг маҳсулдорлиги ҳам пасайди. Айниқса, уруш йилларида пиллачиликнинг асоси бўлган тутлар сони анчагина камайиб кетди. Масалан, СССР Марказий Статистика бошқармасининг 1946 йилдаги маълумотига кўра, Ўрта Осиё республикаларида 1941 йилга нисбатан тут тупларининг сони 15 миллион тупга ёки 35% га камайиб кетди. Шу жумладан, Ўзбекистонда 11 миллион тупга ёки 35% га, Туркманистонда 2057 минг тупга ёки 35,2%, Тожикистонда 830 минг тупга ёки 22,8%, Қирғизистонда 985 минг тупга ёки 52,2%, Қозоғистонда 137 минг тупга ёки 36,4% га камайдди. Шу даврда тутзорлар майдони эса Ўзбекистонда 35,4%, Туркманистонда 42,3%, Қирғизистонда 41%, Қозоғистонда 40% га қисқарди. Озуқа базасининг бунчалик камайиб кетиши қурт боқиш ҳажмига катта таъсир кўрсатди. Масалан, 1941—1945 йиллар мобайнида Ўзбекистонда қурт боқиш ҳажми (баҳорги қурт боқишдан) 248 минг қутидан 230 минг қутига ёки 7,4%, Туркманистонда 40,6 дан 30 минг қутига ёки 26%, Тожикистонда 7,2 минг қутига ёки 19%, Қирғизистон ва Қозоғистон республикаларида жами 3,5 минг қутига ёки ҳар бирида 20% дан камайиб кетди. Қурт боқиш ҳажмининг камайиб кетиши натижасида пилла етиштириш ҳажми Улуғ Ватан уруши йилларида бирмунча озайиб кетди. Масалан, 1941 йилдан Ўрта Осиё республикаларида жами 16425 тонна пилла етиштирилган бўлса, 1945 йилга келиб 12573 тоннага тушди ёки 6,8% камайдди. Шу жумладан, Ўзбекистонда 12055 тоннадан 955 тоннага, Туркманистонда 1884 дан 1472 тоннага, Тожикистонда 1609 дан 1096 тоннага, Қирғизистонда 709 дан 358 тоннага ва Жанубий Қирғизистонда 168 дан 96 тоннага камайдди. Шунинг учун ҳам

урушдан кейинги беш йиллик пиллада Ўзбекистон ССР олдида қисқа муддат ичида қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқлари билан бир қаторда пиллачиликни урушдан олдинги даражасига етказиш ва уни бундан буён ҳам тобора ривожлантириб бориш вазифаси қўйилди.

Бу вазифани бажариш учун республика партия ва совет ташкилотлари бир қатор конкрет тадбирлар кўра бошладилар. Жумладан, етиштирилган пилла эвазига колхозларга имтиёзли баҳо-ларда ғалла, чой, турли хил газламалар, асосан атлас, духоба ва бошқа шунга ўхшаш камчил товарлар етказиб берилди. Пиллачи-ликни тез оёққа турғизиш учун даставвал унинг озуқа базасини кенгайтириш лозим эди. Шу боисдан ҳам Ўзбекистон Компартия-си Марказий Комитетининг XIV Пленуми республикада янги нав—сербаргли тут дарахтини кўпайтиришга катта эътибор берди: 1947 йилда баланд бўйли тутлар тупини 6 миллионга етказишга ва 400 та тутзор барпо этишга қарор қилинди. 1949 йилга бориб тутлар сонини 8 миллионга ва тутзорларни 13400 га, яқка тутлар тупини 8 миллионга етказиш мўлжалланди. Бундай тадбирлар Ўрта Осиё республикалари бўйича ҳам амалга оширила борди. Жумладан, 1946—1950 йиллар мобайнида Туркменистонда 4,8 миллион, То-жикистонда 3,7 миллион, Қозоғистонда қарийб 600 минг туп тут дарахти экилди..

Янги тутзорлар барпо этиш ва баланд бўйли тут дарахтлари ўстириш натижасида урушдан кейинги беш йилликда пиллачилик-нинг озуқа базаси анча мустаҳкамланди. Масалан, 1946 йилда Ўз-бекистонда 20,45 миллион туп тут дарахти ўсган бўлса, 1950 йилга келиб уларнинг сони 42,5 миллион тупга етказилди ёки 42,7% ошди. Шунингдек, Туркменистонда тут дарахтларининг сони 1950 йилда 5,28 миллионга, Тожикистонда 3,18 миллионга, Қирғи-зистонда 1,18 миллионга, Қозоғистонда эса 0,57 миллионга борди. Шу даврда Ўзбекистонда тутзорлар 9274 дан 12314 га ёки 37,7%, Туркменистонда 10%, Тожикистонда 64%, Қозоғистонда эса 66,8% ошди. Тутчиликнинг бунчалик ривожланиши ипак қуртини тутиш ишларининг яхшиланишига, кўламининг кенгайишига олиб келди. Чунончи, Ўрта Осиё республикаларида қурт боқиш ҳажми уруш-дан кейинги тўртинчи беш йиллик даврида (1946—1950 йиллар) 301 дан 341 минг қутига етди. Бу даврда ҳар қути қурт уруғидан олинган пилла ҳосили 40,6 дан 46 килограммга ошди. Пилла етиш-тириш 1946 йилги 12386 тоннадан 1950 йилга келиб 16454 тоннага етди ёки 33% кўпайди. Шу жумладан, Ўзбекистонда 9446—12562 тонна ёки 33,1% га, Туркменистонда 1281—1771 тонна ёки 38,3% га, Тожикистонда 1183—1572 тонна ёки 33% га, Қирғизистонда 378—385 тоннага ёки 2% га, Қозоғистонда 98—164 тоннага ёки 67,4% га ошди. Бешинчи беш йилликда ҳам (1951—1958 йиллар) пиллачиликнинг тараққиётида янги босқич бўлди. Партия ва ҳукумат мамлакатимизда ипакчиликни янада ривож-лантиришга қаратилган қарорлар қабул қилди. Бу даврда ҳам пиллачиликнинг асоси бўлган тутчиликни ривожлантиришга кат-та эътибор берилди. СССР Министрлар Совети 1949 йил 28 сен-тябрда пиллачиликни янада ривожлантириш тўғрисида махсус қа-

йилда 32,1%, 1956 йилга келиб, 57,3% га етди. Шундай табдиллар натижасида пиллачилик бирмунча ривожланди, пилла етиштириш ҳажми ошди. Масалан, Ўрта Осиё республикаларида 1950 йилда 16454 тонна пилла етиштирилган бўлса, 1958 йилда 18640 тоннага етди. Шу жумладан, Ўзбекистонда 12562—14118 тоннага, Туркменистонда 1771—2095 тоннага, Тожикистонда 1572—1865 тоннага, Қирғизистонда 385—455 тоннага кўтарилди. Ўрта Осиё республикаларида пилла етиштиришнинг 1951—1958 йиллардаги ўртача йиллик ўсиши 1946—1950 йилларнинг ўртача йиллик ўсишига нисбатан 21%, шу жумладан, Ўзбекистонда 20,6%, Туркменистонда 21,4%, Тожикистонда 23,4%, Қирғизистонда 31,4%, Қозоғистонда 92,5% га ошган.

Пиллачиликни янада ривожлантиришга қаратилган катта табдиллар амалга оширилиши туфайли, еттинчи беш йилликда (1959—1965 йиллар) бу соҳада анча силжиш бўлди — ялпи маҳсулот оша борди. Масалан, 1959—1965 йилларда ялпи пилла ҳосили Ўзбекистонда 14513 тоннадан 18058 тоннага, Туркменистонда эса 2474 дан 4926 тоннагача, Тожикистонда 1956 дан 2359 тоннага, Қирғизистонда 556 дан 613 тоннага, Қозоғистонда 81 дан 111 тоннага кўтарилди. Ўртача йиллик пилла етиштириш эса 1959—1965 йилларда Ўрта Осиё республикалари бўйича 21352 тоннани, шу жумладан Ўзбекистонда 15913 тоннани ташкил этди. Бу 1913 йилги етиштирилган пиллага нисбатан Ўрта Осиё республикаларида 4,3 барабар зиёд, Ўзбекистонда эса 4 барабар кўп пилла демакдир.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, кейинги йилларда, айниқса КПСС Марказий Комитети март (1965 йил) Пленумининг тарихий қарорлари амалга оширилиши пиллачиликнинг жиддий ўсишига сезиларли таъсир этди. Пленум қарорларини ҳаётга татбиқ қилиш ўз навбатида мамлакатимиз пиллачилигининг бундан кейинги тараққиётида қурт боқиш кўламини янада кенгайтириш билан бир қаторда пилла ҳосилдорлигини ошириш учун жиддий курашиш зарурлигини ҳам тақозо этади. Шунинг учун ҳам саккизинчи беш йилликда (1965—1970 йиллар) бу масалага алоҳида эътибор берилиб, пиллачиликни интенсив ривожлантириш чоралари белгиланди. Пилла ҳосилдорлигини кўпайтириш ва меҳнат унумдорлигини ошириш учун пиллачилар ўртасида социалистик мусобақа авж олдирилди. Мусобақа республикадаги деярли барча пиллачилик звенолари ўртасида кенг тарғиб этилди. Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети ва республика Министрлар Совети 1964 йил май ойида пиллачиликни интенсивлаш ҳақида қарор қабул қилди. Интенсивлаш — пилла ҳосилдорлигини кескин оширишнинг муҳим омилidir. Беш йилликнинг охирига келиб, пилла қурти боқишни фақат йирик қуртхона биноларида амалга ошириш учун пиллачиликнинг моддий-техника базасини тубдан мустаҳкамлаш вазифаси қўйилди. 1965—1970 йиллар ичида республика колхоз ва совхозларида ҳар бири 100 қутидан ёш қуртларни ва 25 қути катта ёшдаги қуртларни боқишга мўлжалланган 6200 та қуртхона қуриш белгиланди. Қуртхоналарни жиҳозлаш учун 530 минг дона

этажерка, қуртхоналардаги ҳароратни ва намликни автоматик тарзда метёрга солиб турадиган 2535 та кондиционер ишлаб чиқариш ва колхоз-совхозларга сотиш кўзда тутилди. Қурт уруғи етиштирувчи янги заводлар қуриш ва мавжудларини реконструкция қилиш белгиланди. Энг янги қуришти техникаси билан таъминланган пиллани дастлабки ишловчи 37 та йирик база, 4 та наслчилик (қурт уруғи) станцияси барпо этиш, пиллачиликдаги барча ишларни механизациялаш чоралари белгилади. Пиллачиликда ва қурт уруғи етиштиришда ишлатиладиган машина ва механизмлар конструкциясини яхшилаш учун пахта бўйича Давлат Конструкция Бюроси ҳузурида махсус лаборатория ташкил этилди. Республикада тўққизта ихтисослаштирилган пиллачилик совхозлари барпо этишга қарор қилинди. Бу совхозлар йилига 60 тонна пилла (шундан 18 тоннаси насли пилла) 1560 тонна мева, 1000 тонна узум, 12 миллион дона тут ниҳоли, 2 миллион дона тут кўчати, 6 центнер тут уруғи етиштиради ва 30 минг қути қурт боқадн.

Йўл ёқалари ва ариқ-зовур четига ҳамда алмашлаб экиладиган майдоннинг уватларига кўплаб тут кўчатлари ўтказилади.

Шуни ҳам эсда тутиш керакки, пиллачиликнинг озўқа базасини мустақкамлаш янги кўчатлар ўтқазиш планини бажаришгагина боғлиқ бўлмай, балки айни вақтда кенг далаларда мавжуд дарахтларнинг мумкин қадар сақланиб қолишига, уриниб қолганларини қисқа муддатларда фойдаланиладиган ҳолатга келтиришга ҳам боғлиқдир. Ана шуни назарда тутиб, тутдан мўл-кўл барг олишга эришиш мақсадида дарахтларни ўз вақтида парвариш қилиш — суғориш, ўғитлаш, чопиқ қилиш каби агротехник тадбирлар ишлаб чиқилди. Колхоз ва совхозларда барча тут дарахтлари ишлаб чиқариш бригадаларига бириктирилди. Эндиликда бригадаларнинг ўзи ипак қурти боқади, пилла етиштириш юзасидан белгиланган топшириқларни бажаришда ҳам ўзлари жавобгардирлар. Тутчилар меҳнатига ҳам асосий иш ҳақидан ташқари кўшимча ҳақ бериладиган бўлди.

Пилла ҳосилдорлигини янада кўтаришга қаратилган асосий тадбирларнинг амалга оширилиши натижасида катта муваффақиятлар қўлга киритилди. Шу даврда республикаимиз колхоз ва совхозларида пиллачилик тармоғи бирмунча йириклаштирилди. Бу тадбир пиллачиликни ҳар жиҳатдан ривожлантиришда зўр омилардан бири бўлди. Бунини аниқ тасаввур этмоқ учун 3-жадвал маълумотларига назар ташлаймиз. Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, республика хўжаликларига пилла етиштириш йил сайин ошиб бормоқда. Агар 1965 йилда колхоз ва совхозлар давлатга 18 минг 51 тонна пилла сотган бўлсалар, 1970 йилга келиб унинг миқдори 18 минг 476 тоннага етказилди. Саккизинчи беш йиллик давомида (1966—1970 йиллар) республикаимиз пиллакорлари давлатга жами 95 минг 47 тонна «кумуш тола» етказиб бердилар. Уртача бир йилда пилла етиштириш миқдори 1965 йилга нисбатан 5,3% га ошган ва ўртача бир йилда 19 минг 9,4 тонна кўп пилла олинган. 1970 йили республикаимизда олинган пилла ҳо-

Ўзбекистон ССР хўжаликларида 1965—1970 йилларда етиштирилган пилла

	1966—1970 йилларда етиштирилган пилла, тонна					1965 йилда нисбатан, %	1965 йилга нисбатан, %	
	1965 й.	1966 й.	1967 й.	1968 й.	1969 й.	1970 й.	жамин	ш. ж. ўрта- ча бир йил- да
Етиштирилган пилла, тонна	18051	18400	19413	19193	19565	18476	95047	19009,4
Ҳар қўти уруғдан олинган пилла, кг	55,9	56,9	59,5	60,2	61,5	58,6	296,7	59,3
								105,3
								106,1

силининг 85,6% и колхозларда, 14,4% и совхозларда етиштирилди. Республикада етиштирилган пилла миқдорининг ўсиши асосан маҳсулдорлик ҳисобига бўлди. Агар республикада 1965 йилда ҳар қўтидан олинган пилла ҳосили ўртача 55,9 килограммни ташкил қилган бўлса, 1970 йилга келиб 58,6 килограммга етди ёки 4,9% га ошган. Ҳосилдорликнинг ўртача йиллик ўсиши эса 6,1% га кўпайди ва 59,3 килограммни ташкил этди.

Фан-техника ютуқлари, ил-ғорлар тажрибаси ишлаб чиқаришга кенг жорий этилди, ипак қўртининг озуқа базаси анча мустаҳкамланди. Бу эришилган ютуқлар Коммунистик партия ҳамда совет ҳукумати томонидан олиб борилаётган доно ленинча миллий сиёсат натижасидир.

Ўзбекистон ССР колхоз ва совхозлари сўнгги йилларда пиллачиликнинг озуқа базасини кенгайтириш ва унинг ҳолатини яхшилаш борасида ҳам анча ишлар қилдилар. Авваллари эътиборсизлик билан ташлаб қўйилган ва пилла қўрти боқиш учун фойдаланилмай келинаётган тутзорлар тартибга солиниб, парвариш қилинмоқда, ўғитланмоқда, суғорилмоқда, қатор оралари қўнт билан ишланмоқда, хашаки тутлар сербаргли дурагай нав кўчатлар билан алмаштирилмоқда. Пиллачиликнинг озуқа базасини мустаҳкамлашга фақат мавжуд кўчатзорлар ва тут дарахтларини парвариш қилиш, агротехника комплексларини қўлланиш туфайли барг ҳосилдорлигини ошириш билангина

эмас, балки айни бир вақтда янги тут кўчатзорлари ва тутзорлар ташкил қилиш йўли билан ҳам эришилди (4-жадвал).

4-жадвал

Ўзбекистон ССРда тутчиликнинг ривожланиши

Йиллар	Баланд бўйли тут дарахтлари сони, минг туп		Тутзорлар майдони, га	
	ҳаммаси	ш. ж. ҳосилга киргани	ҳаммаси	ш. ж. ҳосилга киргани
1966	72849	45270	27695	19931
1967	78424	47751	29312	21691
1968	83326	49816	30382	22715
1969	93263	50817	33008	23080
1970	94526	51721	33499	24008
1966 йилга нисбатан ўсиши	129,8	114,3	121,0	120,5

Тутзорлар баланд бўйли ва якка-якка қаторлаб экилган тутларга нисбатан тез ҳосилга киради. Тут кўчатлари тутзорларга ўтказилгач, учинчи йилидан бошлаб ҳосилга киради. Икки йиллик кўчатлардан барпо этилган баланд тутзорлар ва якка-якка қаторлаб экилган тутлар бешинчи йили ҳосил беради. Тутзор қатор оралари машиналар ёрдамида ишлашга мослашган бўлади. Трактор бевосита тут дарахти атрофидаги тупроқларни юмшатиб кетади, ишланмаган жой деярли қолмайди.

Баланд бўйли тутларга қараганда тутзорларга экиладиган ингичка танали, паст бўйли тутларнинг баргини қўлда ёки машинада кесиб олиш осон. Шунинг учун ҳам колхоз ва совхозлар баланд бўйли тутлар билан бир қаторда паст бўйли тутзорларга ҳам катта эътибор бериб, тутзорлар майдонини йилдан-йилга кенгайтирмоқдалар. Масалан, 1966—1970 йилларда республикамиз колхоз ва совхозларида тутзорлар майдонининг ҳажми 21% га кенгайган. Бироқ жами тутзорларнинг фақат 71,7 проценти ҳосилга кирган, холос.

Тўққизинчи беш йилликда партия ва ҳукуматимиз ўз қарорларини пилла ҳосилдорлигини анча ошириш, ялпи ҳосилни кўпайтириш, уни саноат асосида етиштириш ва тармоқни интенсивлаштириш тадбирларига қаратди.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети ва Ўзбекистон ССР Министрлар Совети 1972 йил июлда «Республикада пиллачиликнинг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш ҳақида» махсус қарор қабул қилди. Қарорда, КПСС XXIV съезди қарорларини бажариш юзасидан пиллачилик борасида 1972—1975 йиллар мобайнида амалга ошириладиган конкрет тадбирлар белгиланди. Жумладан, республикада қурт уруғи тайёрлаш учун навли пилла

етиштириш фақат асбоб-ускуналар билан жиҳозланган уруғчилик совхозларида тажрибали мутахассислар назорати остида амалга ошириладиган бўлди. Пиллачилик учун янги тажриба характерига эга бўлган машиналар ва асбоб-ускуналар яратиш ва уларнинг конструкциясини яхшилаш мақсадида конструкторлик бюроси (Ипакчилик Бош бошқармаси составида), экспериментал завод ташкил қилинди. Шунингдек, пилла қуртининг юқори маҳсулли янги зотлари ҳамда толаси юқори технологик сифатга эга бўлган гибрид зотлари яратиш белгиланди. Янги зотлар республиканинг турли далаларидаги шароитга мослашган, касалликларга чидамли бўлишига эришилди.

Олиб борилган ташкилий-иқтисодий ва агротехник тадбирлар натижасида тут дарахлари ва тутзорлар сони анча кўпайди. Тўққизинчи беш йилликда йўл ёқалари ва дала чеккаларида 202,2 млн: дон тут дарахти экилди ва 7,6 минг гектар ерда тутзорлар ташкил этилди.

Натижада Ўзбекистонда пилла етиштириш соҳасида катта миқдор ва сифат ўзгаришлари содир бўлди. Қурт боқиш ҳажми кенгайди, ҳосилдорлиги ошди, ялпи ҳосил кўпайди. Тўққизинчи беш йилликда пиллачиликнинг қай даражада ривожланганлиги 5-жадвалда келтирилган.

5-жадвал

Республикамиз хўжаликларида беш йилликда
пиллачиликнинг ривожланиши

Йиллар	Етиштирилган пилла, тонна	Ўсиш суръати, %
1970	18476	100
1971	26655	144, 3
1972	24913	134, 8
1973	22903	124, 0
1974	22322	120, 8
1975	22665	122, 7
1971—1975 йил— ларда жами	119457	—
Ш. ж. ўртача бир йилда	23891, 4	129, 3

Жадвалдан кўриниб турибдики, республикада пилла етиштириш 1975 йилда 1970 йилга нисбатан 22,7% га ошган. Бу кўрсаткич 1971 ва 1972 йилларда айниқса юқори бўлган. Тўққизинчи беш йилликда ўртача бир йилда етиштирилган пилла 1970 йилга нисбатан 29,3% ни ташкил қилган. Бироқ пиллачиликдаги бу муваффақиятлар мамлакатимизнинг ипакка бўлган талабини ҳали қондира олмасди. Пиллачилик бошқа тармоқларга, айниқса пахтачиликка қараганда ўсиш суръати жиҳатидан анча орқада. Партия ва ҳукуватимиз бу аҳволни қаноатланарли эмас, деб ҳисоблаб, пиллачиликни тез суръатлар билан ривожлантириш ва уни қиш-

лоқ ҳўжалигининг илғор тармоқлари қаторига айлантиришни пиллакорлар олдига жиддий вазифа қилиб қўйди.

Шунинг учун ҳам КПСС XXV съезди қарорларида қишлоқ ҳўжалигининг барча тармоқлари сингари, аҳоли ва саноат учун бирдан-бир табиий ипак етказиб берадиган пиллачиликни яна ҳам ривожлантириш муҳим аҳамиятга эга эканлиги ва бу тармоқни интенсив равишда ривожлантириш тўғрисидаги вазифалар белгилаб берилди. Фан ютуқларига ва колхоз-совхоз пиллачиларининг кўп йиллик тажрибаларига асосланиб Коммунистик партия ва совет ҳукумати пиллачиликни ривожлантиришнинг улкан программасини қабул қилди. Бу программага мувофиқ кейинги йилларда, яъни 1977 йилларда республикада 14 та ихтисослаштирилган наслчилик, ипакчилик совхозни яратилиб, улар ҳўжаликнинг ўзида тут кўчати ўстириш, зотли пилла етиштириш ва ипак қурти уруғи ишлаб чиқариш билан шуғулланади. Наслчилик ипакчилик совхозлари ва давлат тут кўчатзорларида ишлаб чиқаришни интенсивлаштириш бўйича ишлар олиб борилди, кўчатзорларда ниҳоллар қалинлигини ошириш бўйича синовлар ўтказилди. Натижада бир гектарга махсус машина ёрдамида 60—65 минг ўрнига 75—80 минг ниҳол ўтқазиладиган бўлди. Бу ҳолда майдон бирлигидан 15—20 процентдан кўпроқ кўчат олиш имконини берди. Бундан ташқари Ўзбекистонда Қишлоқ ҳўжалиги министрлигининг Бош ипакчилик бошқармаси қошида ҳўжалик ҳисобидаги ремонт-қурилиш бошқармаси яратилди. Унинг зиммасига ипакчилик объектларини қуриш ва ремонт қилиш ҳамда пиллага дастлабки ишлов бериш пунктлари, ипак қурти уруғи заводлари ва наслчилик ипакчилик станциялари учун инвентарь тайёрлаш каби ишлар юкланди. Буларнинг ҳаммаси пиллакорларга йилдан-йилга кўпроқ пилла тайёрлашда барча имкониятларни ишга солиш ва табиий ипак ишлаб чиқариш учун фойдаланилмаган резервларни излашга ёрдам берди. Натижада республикамиз пиллакорлари пилла етиштириш ва давлатга сотиш юзасидан ўнинчи беш йилликнинг биринчи йилида, яъни 1976 йилда олинган мажбуриятларини 119 процент қилиб бажардилар. Қабул пунктларига 27 минг 136 тонна пилла етказиб берилди. Бу 1975 йилда топширилганидан 4 минг 471 тонна кўпдир. Шу йили ўрта ҳисобда ҳар қути уруғдан 67,6 килограммдан пилла олинди. Бироқ 1977 йилга келиб пилла етиштириш 1976 йилга нисбатан бир оз камайди ва республика бўйича 26 минг 282 тоннани ташкил қилди. Ўртача олинган пилла ҳосили эса 65,2 килограмм бўлди. Лекин 1978 йилга келиб пилла етиштириш республикада янада ўсди. Шу йили ялпи пилла ҳосили 28 минг 970 тоннага етди. Ҳар қути қурт уруғидан ўрта ҳисобда 71,2 килограммдан пилла олинди. Республикамиз ҳўжаликлари шундай миқдордаги пиллани биринчи марта етиштирдилар. Энг муҳидми шундаки, республикамизда деярли 60 та район ва 600 дан зиёд ҳўжаликларда ҳар қути қурт уруғидан 70—110 килограммдан пилла ҳосили олинди.

1979 йилга келиб пилла етиштириш 28,4 минг тоннани ташкил этади. Ўртача пилла ҳосилдорлиги эса 69,5 кг бўлди. Пилла етиштириш, айниқса ўнинчи беш йилликнинг охирига келиб мисли кў-

СССР-да пилла етиштириш

Республикалар	1965 йил		1975 йил		1978 йил		1979 йил		1985 йилга нисбатан, %		
	1 т курт уру- ғидан олинган пилла, кг	етиштирилган пилла, т	1 т курт уру- ғидан олинган пилла, кг	етиштирилган пилла, т	1 т курт уру- ғидан олинган пилла, кг	етиштирилган пилла, тонна	етиштирилган пилла		Хосилдорлик	етиштирилган пилла	%
							тонна	жамига нисбатан, %			
РСФСР	0,90	973	0,9	897,3	0,91	403	370	0,8	79,0	38,0	
Украина	1,04	1702	1,20	831,6	1,15	950	753	1,6	87,5	44,2	
Ўзбекистон	1,92	18018	2,99	22665	3,75	28970	28370	60,9	189,1	157,5	
Қозғоғистон	0,90	111	1,77	48,1	2,32	220	231	0,5	266,7	208,1	
Грузия	1,31	3808	1,96	1656	1,79	1712	1975	4,2	142,0	51,9	
Озарбайжон	1,48	3486	2,26	4341,8	2,22	4738	4842	10,4	162,2	138,9	
Молдавия	1,75	584	1,64	303,3	1,60	318	272	0,6	74,9	46,6	
Қирғизистон	1,80	613	1,29	962	3,66	1126	1005	2,1	263,9	163,9	
Тожикистон	1,80	2358	3,14	3421	2,82	3505	4064	8,7	177,3	172,3	
Арманистон	1,53	138	2,31	41,5	—	—	—	—	—	—	
Туркменистон	2,05	2921	2,74	3928,3	2,73	4461	4736	10,2	140,0	162,1	
СССР бўйича	1,65	34712	2,68	38695	3,02	46408	46616	100	182,4	134,3	

рилмаган даражада ўсди. Унинг миқдори 30,2 минг тоннага кўтарилди. Ўртача ҳосилдорлик 70 кг га етди. Республикамиз хўжаликларида шундай миқдордаги пилла биринчи марта етиштирилишидир.

Пиллачилик фақат республикамиздагина эмас, балки мамлакатимиз миқёсида ҳам кенг ривожланди. Бунга 6-жадвал маълумотларидан ҳам кўриш мумкин. Жадвалдан кўриниб турибдики, мамлакатимизнинг ўн битта республикаси пиллачилик билан шуғулланар экан. Лекин 1977 йилдан бошлаб Арманистон республикаси пиллачилик билан шуғулланмай қўйган.

Бунга асосий сабаб, бу республиканинг кейинги йилларда қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқлари билан кўпроқ ихтисослашганлигидир. Пилла етиштириш бўйича иттифоқимизда биринчи ўринни Ўзбекистон (62,4%), иккинчи ўринни Озарбайжон (10,2%) учинчи ўринни Туркменистон (9,6%) ва тўртинчи ўринни Тожикистон (7,6%) эгаллаган.

Умуман иттифоқда етиштирилаётган пилланинг асосий қисмини Ўрта Осиё республикалари беради. 1978 йилда иттифоқда етиштирилаётган пилланинг 38282 тоннасини ёки 82,5 процентини Ўрта Осиё республикалари берган. Шунингдек, бу республикаларда пилланинг ҳосилдорлиги ҳам анча юқори. Жумладан, Ўзбекистонда бир грамм қурт уруғидан олинган пилла ҳосили 3,75 килограммни, Қозғистонда 2,32 килограммни, Қирғизистонда 3,66 килограммни, Тожикистонда 2,82 килограммни ва Туркменистонда 2,73 килограммни ташкил қилган. Шунга ҳам қайд қилиб ўтиш керакки, мамлакатимиз пиллакорлари пилла етиштиришни йилдан-йилга ошириб бормоқдалар. Агар иттифоқда 1965 йили 34712 тонна пилла етиштирилган бўлса, 1971 йилда — 36687 тонна; 1975 йилга келиб бу кўрсаткич 38695 тоннага ёки 75,7% га кўтарилган. Пилла етиштириш кейинги йилларда ҳам ривожлана борган. 1978 йилга келиб мамлакатимизда етиштирилаётган пилла 46408 тоннага етди. Бу 1965 йилги пилладан 33,7% кўпдир.

Фан ютуқларига ва колхоз-совхоз пиллачиларининг кўп йиллик тажрибаларига асосланиб, Коммунистик партия ва Совет ҳукумати пиллачиликни ривожлантиришнинг улкан программасини қабул қилиб, фақат пилла етиштиришнинг миқдорини кўпайтиришга эришибгина қолмасдан, балки пилла маҳсулдорлигини ҳам оширган. Агар Иттифоқимизда ҳар грамм қурт уруғи ҳисобига олинган пилла ҳосили 1965 йили 1,65 килограммни ташкил қилган бўлса, 1971 йилда бу кўрсаткич—2,68 килограммга, 1978 йили 3,62 килограммга етган. Ҳосилдорлик 1965 йилга нисбатан 83% га кўпайган. Аммо республикалар бўйича пилла етиштиришда уларнинг ҳаммасида ҳам пилла етиштириш резервларидан етарли даражада фойдаланилмоқда деб бўлмайди. Жумладан 1978 йилда 1965 йилга нисбатан пилла етиштириш миқдори РСФСРда 58,1% га; Украинада — 44,2% га, Грузияда — 55% га ва Молдавияда — 45,5% га камайган. Молдавияда фақатгина пилла етиштиришнинг миқдоригина камаймасдан, балки ҳосилдорлиги ҳам 8,6% га камайган. Бу республикаларда пилла етиштиришнинг камайиб кети-

шига асосий сабаб қишлоқ хўжалик маҳаллий органларининг пиллачиликка эътиборни кучайтирмасликлари, хўжаликларда тутзорларни кўплаб қазиб ташлаш, янги тутзорларни барпо этиш планларини бажармаслик, пландаги тут ҳажми ортиғи билан бажарилган бўлса ҳам янги кўчатларнинг тутиш даражаси ва сақланиб қолиши ҳали юқори даражада эмаслиги ҳамда кўплаб тутзорларнинг қаровсиз қолишидир. Шунингдек қурт боқишнинг хўжаликлар бўйича майдалашиб тарқатиб юборилганлигидир. Уларда ўрта ҳисобда битта хўжаликдан давлатга 400—500 кг пилла, яъни 2—2,5 минг сўмликдан то бир тонна, яъни 4—5 минг сўмликкача пилла олинади холос. Қурт боқиш бунчалик майдалашиб тарқалганлиги туфайли хўжаликлар пилла етиштиришга ва ипакчиликни ривожлантириш учун унинг моддий-техника базасини яратишга иқтисодий жиҳатдан қизиқмайдилар. Бинобарин, бу республикалар ипакчилик ходимлари пилла етиштиришни кўпайтириш ва ипак қурти боқишни ошириш учун қатъий чоралар кўришлари лозим.

2-§. Пиллачиликнинг жойлаштирилиши ва зоналарга бўлиниши

Пиллачиликни тез суръатлар билан ривожлантиришнинг муҳим воситаларидан бири уни табиий-иқтисодий районлар бўйича илмий асосда қишлоқ хўжалигининг асосий тармоқлари билан уйғунлаштириб жойлаштиришдир. Бутун қишлоқ хўжалигини ёки унинг алоҳида тармоқларини жойлаштириш деганда, турли хилдаги маҳсулотлар ишлаб чиқаришни муайян территория — масофа бўйича тақсимлаш тушунилади. Бу халқ хўжалигида маҳсулотнинг тегишли турига бўлган умумий талабни, шу маҳсулотни етиштириш билан боғлиқ бўлган конкрет табиий ва иқтисодий шароитларни ҳисобга олган ҳолда ижтимоий меҳнат тақсимоти асосида амалга оширилади.

«СССРни иқтисодий ва социал ривожлантиришнинг 1981—1985 йилларга ва 1990 йилгача бўлган даврга мўлжалланган асосий йўналишлари» тўғрисидаги лойиҳада «Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини мамлакатнинг зоналари ва районлари бўйича жойлаштириш ва концентрациялаш даражаси оширилсин» деб алоҳида уқтирилган.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини тўғри жойлаштириш хўжалик экономикасини юксалтиришда муҳим аҳамиятга эга. Чунки тўғри жойлаштиришда муайян маҳсулот турини етиштириш учун энг қулай шароит яратилган бўлиб, унда фан ва техника иш кучидан унумли фойдаланишга ишлаб чиқариш воситалари ва рин қишлоқ хўжалигининг асосий тармоғи билан бир қаторда унинг қўшимча тармоқларини, жумладан пиллачиликни тўғри жойлаштириш ҳам муҳим масалалардан бири ҳисобланади. Пиллачиликни тўғри жойлаштириш колхоз ва совхозлардаги мавжуд имкониятлардан тўғри фойдаланишга, маҳсулот бирлигига кам

меҳнат ва маблағ сарфлаб, пилла етиштиришни максимал кўпайтиришга имкон беради.

Тарихий-табиий ва иқтисодий шароитга мувофиқ ҳамда халқ хўжалиги давлат планига асосан Ўзбекистонда қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқлари сингари пиллачилик ҳам бешта иқтисодий районга жойлаштирилган. Булар — Тошкент, Фарғона, Зарафшон, Сурхондарё ва Қуйи Амударё иқтисодий районларидир.

Тошкент иқтисодий райони иккита, яъни Тошкент ва Сирдарё ҳамда Жиззах областининг айрим район хўжаликларини ўз ичига олади. Бу областларда республикада етиштирилаётган жами пилланинг 8,5 проценти, тугилаётган қурт уруғининг 8,7 проценти, баланд бўйли тут дарахтларининг 8,9 проценти ва тутзорларнинг 16,1 проценти жойлашган. Тошкент иқтисодий районида пиллачилик энг кўп тараққий этган районлар — Бекобод, Коммунистик, Пскент ва Ўрта Чирчиқдир. Бу тўрт район Тошкент иқтисодий районида боқилаётган қурт уруғининг 22,9% ини, етиштирилаётган жами пилланинг 34,1% ини беради. Бу район хўжаликларида ўртача ҳосилдорлик 70 килограммни ташкил қилади. Янги суғорила бошлаган Оқ олтин, Ильичев районларида пиллачилик энг кам ривожланган бўлиб, улар Тошкент иқтисодий районида боқилаётган қурт уруғининг 0,9 ва етиштирилган жами пилланинг ҳам 0,9 процентини беради, холос.

Фарғона иқтисодий райони республиканинг уч областини — Фарғона, Андижон ва Наманган областларини ўз ичига олиб, пилла етиштириш бўйича Ўзбекистон ССРда биринчи ўринда туради. Бу район бутун республикада тайёрланадиган пилланинг 45,6% ини беради. Ҳар қути қурт уруғидан олинаётган пилла ҳосили 73,6 килограммни ташкил қилади. Бу ерда энг кўп ривожланган пиллачилик районларидан Москва, Богот, Қува, Тошлоқ ва Ўзбекистон районларидир. Пиллачилик кам тараққий этган районлар Задарё, Бўз ва Қомсомолдир. Улар иқтисодий районда етиштириладиган умумий пилланинг фақат 1,6% ини беради, холос.

Зарафшон иқтисодий райони ўз ичига Самарқанд, Қашқадарё ва Бухоро областларини олади. Бу район Ўзбекистоннинг иқтисодий районлари ичида иккинчи ўринда бўлиб, республикада етиштириладиган пилланинг қарийб 24 процентини, боқиладиган пилла қурти уруғининг 24,2 процентини беради. Республикадаги барча тутзорларнинг 34,6 проценти ана шу иқтисодий районда жойлашган. Бу иқтисодий районда озуқа сероб бўлишига қарамай, ҳар 100 гектар ер ҳисобига Фарғона иқтисодий райониغا нисбатан 55,1 процент кам пилла етиштирилаётир.

Зарафшон иқтисодий районида Гиждувон, Навоий, Свердлов ва Иштихон районлари салмоқли ўрин эгаллайди. Улар Иқтисодий районда етиштириладиган пилланинг 17655 центнерини ёки 25,2% ини беради. Боқилаётган қурт уруғи 25,3% ни ташкил этади. Советобод ва Нурота районларида пиллачилик жуда суст ривожланган, бу жойлардан Зарафшон иқтисодий районида етиштирилган пилланинг 1,1% и олинади.

Сурхондарё иқтисодий райони Сурхондарё областидан иборат бўлиб, у республикамизда етиштирилаётган пилланинг 6,9 процентини беради.

Иқтисодий райондаги барча имкониятлардан унумли фойдаланиб, қишлоқ хўжалик тармоқларини янада ривожлантириш мақсадида бу ерда қатор сугориш иншоотлари — каналлар қурилган. Қарши чўлини ўзлаштириш борасида амалга оширилаётган тадбирлар Зарафшон иқтисодий районида қишлоқ хўжалигининг барча тармоқлари сингари пиллачиликни ҳам янада тараққий эттириш ва унинг республикадаги салмоғини яна ҳам кўтаришга имкон туғдиради. Ҳозир Китоб, Шаҳрисабз, Яккабоғ ва Сарисий районлари Зарафшон иқтисодий районидаги пилланинг 1371500 центнери ёки 68,2% ини бермоқда. Ҳар қути қурт уруғидан ўртача 67,6 килограммдан пилла олинмоқда. Айрим районлар, жумладан Китоб районида эса ҳосилдорлик 71,5 килограммни ташкил этади. Деҳқонобод, Ленин йўли ва Гагарин районларида пиллачилик кам ривожланган бўлиб, улар Зарафшон иқтисодий районидаги пилланинг фақат 2,5% ини беради. Уларга иқтисодий районда боқилаётган қурт уруғининг 1,7% и тўғри келади. Шунингдек, бу районларда маҳсулдорлик ҳам паст. Жумладан, уларда ўртача ҳосилдорлик 58 килограммни ташкил қилади.

Қуйи Амударё иқтисодий райони республиканинг шимолий-ғарбий қисмида жойлашган бўлиб, унинг таркибига Қорақалпоғистон автоном республикаси билан Хоразм области киради. Бу район республикада етиштириладиган жами пилланинг 9,4 процентини беради. Бу жойда республикамизда боқилаётган қурт уруғининг 9,9 проценти, баланд бўйли тутларнинг 15,6 проценти, тутзорларнинг 12,8 проценти мавжуддир. Мазкур иқтисодий районда ҳар қути қурт уруғидан олинган пилла ҳосили 67,3 килограммни ташкил қилиб, бу республика кўрсаткичидан 3,9 килограммга ёки 5,5 процентга камдир.

Қуйи Амударё иқтисодий районида Гурлан, Қўшқўпир ва Амударё районлари энг кўп пилла қурти боқади. Уларда боқиладиган қурт уруғининг салмоғи иқтисодий районда 28,9% ни ташкил қилади. Шунинг учун ҳам бу уч иқтисодий район Қуйи Амударё иқтисодий районидаги пилланинг 31,2 процентини беради. Шунингдек, бу районларда пилла ҳосилдорлиги ҳам анча юқори — 72,2 килограммни ташкил қилади. Бу кўрсаткич ўртача Қуйи Амударё райони ҳосилдорлигидан 4,9 килограммга ёки 7,3% га кўпдир. Қорақалпоғистон зонасидаги Шуманай, Нукус, Тахтақўпир ва Қораузоқ районларида пиллачилик унчалик ривожланмаган. Бу районларда ҳаммаси бўлиб 376,8 центнер ёки Қуйи Амударё иқтисодий районида олиннадиган пилланинг 1,4 проценти миқдорида етиштирилади. Ҳар қути қурт уруғидан олинган пилла ҳосили 57,9 килограммни ташкил қилади. Бу ўртача Қуйи Амударё кўрсаткичидан 9,4 килограмм ёки 13,9 процент камдир.

Ҳар бир иқтисодий районда пилла етиштириш ўз территориясидаги мавжуд имкониятлардан тўлароқ фойдаланиладиган да-

ражада бўлиши керак. Иқтисодий районлар ўртасидаги пилла етиштириш даражасига оид мавжуд тафовутларни йўқотиш тўғрисида гапирилар экан, бу соҳада қандайдир мутлақ тенгликка эришиш кўзда тутилаётгани йўқ. Балки пилла етиштиришдаги мавжуд табиий ва иқтисодий шарт-шароитлардан тўғри фойдаланиб, аҳоли ҳамда саноатнинг ипакка бўлган талабини тўлароқ қондириш назарда тутилмоқда. Чунки тут дарахти республикамизнинг пахта етиштирадиган ҳамма районларида, ҳатто шартли суғориладиган ерларда ҳам ўсиб, ривожланади. Ипак қуртини сунъий шароитдаги биноларда ҳам боқиш мумкин. Демак, пиллачиликни озми-кўпми бир текисда жойлаштириш учун барча имкониятлар мавжуд. Ўзбекистондаги иқтисодий районлар пиллачиликнинг ривожланиш даражаси билан бир-биридан маълум даражада фарқ қилса-да, лекин уларнинг ҳар бири республикамизда пиллачиликни ривожлантиришга тегишли ҳисса қўшмоқда.

Ўзбекистон ССРнинг иқтисодий районларида пиллачиликнинг жойлашиши бўйича ҳар 100 гектар ер ҳисобига пилла етиштириш ҳали кўнгилдагидек эмас. Бу ҳолни аниқса Ўрта ва Қуйи Амударё районлари мисолида кўриш мумкин. Бу районларнинг табиий шароити ва иқтисодий имкониятларига қараганда олинаётган пилла салмоғи Ўзбекистонда етиштирилаётган пилла ҳосилига нисбатан унча катта эмас. Ўрта ва Қуйи Амударё иқтисодий районлари Ўзбекистонда тайёрланаётган пилланинг 20,4 процентини беради, холос. Бу ерда ҳар 100 гектар суғориладиган ер ҳисобига 4,6—4,9 центнер пилла тўғри келади. Бу рақам Фарғона иқтисодий райониغا қараганда 3 барабар камдир.

Пиллачиликнинг нотекис ривожланиши ва 100 гектар ер ҳисобига етиштирилаётган пилла миқдорининг турличалиги иқтисодий районларнинг ҳар қайси областидаги хўжаликлар ва районларда аниқса яққол кўринади. Гиждувон райони Бухоро областида ҳар 100 гектар суғориладиган ер ҳисобига энг кўп қурт уруғи тўғри келадиган ва кўп пилла берадиган районлардан ҳисобланади. Областа пилла зичлиги паст ва кам маҳсулот берадиган районлар ҳам бор. Масалан, Пешку райони ҳар 100 гектар суғориладиган ер ҳисобига 3,2 центнер пилла етиштиради. Бу даража Гиждувон районидагига қараганда 3,5 баробар камдир. Самарқанд областининг Оқдарё, Иштихон ва Каттақўрғон районларида 100 гектар суғориладиган ер ҳисобига 7,1—7,5 центнер пилла олингани ҳолда, Нурота, Советобод каби районларда пиллачилик унчалик ривожланмаган. Қашқадарё областининг Шаҳрисабз ва Китоб районларида ҳар 100 гектар суғориладиган ер ҳисобига 30,1 қути ипак қурти ва 17 центнердан пилла тўғри келади. Бу юқори кўрсаткич албатта. Шу областдаги Деҳқонобод ва Усмон Юсупов районларида эса 100 гектар ер ҳисобига 3,1 килограмм пилла ва 7,7 қути ипак қурти тўғри келади.

Келтирилган мисоллардан кўриниб турибдики, колхоз ва совхозларда мавжуд имкониятлардан тўлиқ фойдаланилмаётир. Бинобарин, ҳар 100 гектар суғориладиган ерга кам маблағ сарфлаб, ундан кўп пилла олиш учун қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқ-

лари сингари пиллачилик ҳам ҳар бир зонанинг табиий шароитига қараб тўғри жойлаштирилиши керак.

Хўжаликлар, районлар, областлар ва иқтисодий районларда пиллачиликни яхшироқ жойлаштириш тадбирлари ишлаб чиқиладиганда қуйидагилар асос қилиб олинади: а) пилла тайёрлаш бўйича давлат планини албатта бажариш; б) ҳар 100 гектар суғориладиган ер ҳисобидан энг кўп миқдорда пилла маҳсулоти олиш ва маҳсулот бирлигига кетадиган сарфларни камайтириш мақсадида ҳар бир хўжаликда ер, техника воситалари ҳамда ишчи кучидан тўла ва самарали фойдаланиш.

Ўрта ва Қуйи Амударё иқтисодий районларининг шароити пиллачиликни ривожлантириш учун қулайдир. Агар бу районларнинг айримларида пиллачилик яхши ривожланмаган бўлса, бунга табиий шароит эмас, балки озуқа базасини вужудга келтиришга етарли эътибор берилмаётганлиги, хўжаликнинг бу тармоғига тўғри раҳбарлик қилинмаётганлиги сабабдир. Масалан, пиллачилик билан шуғулланадиган кўп колхоз ва совхозлар баланд бўйли тут ва тутзорларни ўз вақтида сифатли парвариш қилмайдилар — суғормаيدилар, қатор ораларини ҳайдаб ёки чопиб турмайдилар. Натижада, янги ўстирилган баланд бўйли тут туплари ва тутзорларнинг анчагина қисми ишдан чиқади ёки сийраклашиб қолади. Тут дарахтлари бундай сийраклашиб қолган хўжаликларда барг одатдагидан 20—30 процент кам олинмоқда. Айрим хўжаликларда тутзорларнинг қатор оралари бўш ётади; бу ерлардан бошқа экинлар экиш учун фойдаланилмайди. Баланд бўйли тут дарахтлари ўстириш ва тутзорлар барпо этишда районлаштирилган тут навларининг экиш зарурлигига кўпинча эътибор берилмайди. Шундай хўжаликлар ҳам борки, улар янги нав тут дарахтлари ва тутзорлар барпо этиш планини бажариш ишига расмийчилик билан қараб, тут қатор ораларини керагидан ортиқ кенгайтирадилар ёки торайтирадилар, тўғриси, белгиланган агрономия қондасини бузиб, тутзорлар учун ажратилган ердан нотўғри фойдаланадилар. Бу эса пиллачиликни нормал юритишга халал беради.

Бинобарин пиллачиликни рационал жойлаштириш учун янги тутзорлар барпо қилиш, мавжуд тут дарахтларини тўла сақлаб қолиш ва маҳсулдорлигини ошириш, зотдор қуртларни ва навдор тут дарахтларини районлаштириш, шунингдек, пиллачилик районларини кўчат билан тўла таъминлай оладиган кўчатзорлар ташкил қилиш керак.

Пиллачиликни жойлаштириш ва ихтисослаштиришни тўғри амалга ошириш учун бир неча йиллик пилла маҳсулдорлиги, ҳар 100 гектар суғориладиган ердан олинладиган тут барги, бир неча йиллик ялпи маҳсулот, бир иш кунига тўғри келадиган ялпи ва соф даромад, тармоқнинг фойдалилик даражаси, пиллачилик ва унга муштарак бўлган бошқа тармоқларнинг кўрсаткичлари ўрганиладн.

Қилинган анализлар шуни кўрсатадики, пиллачилик фақат иқтисодий районлар ичнда турлича жойлашмасдан, балки респуб-

ликамизнинг областлари ўртасида ҳам турлича жойлашган (7-жадвалга қаранг).

7-жадвал

Республика областларида пиллачиликнинг жойланиши (1978 йил)

Областлар	Боқилган қурт уруғи, қўти	Республикага нисбатан, %	Етиштирилган пилла, ц	Республикага нисбатан, %	Ҳосилдорлик, бир қўти уруғдан, кг	Ўртача республика ҳосилдорлигига нисбатан, %
Тошкент	30000	7,4	20305	7,2	69,4	97,5
Андижон	55100	13,5	44523	15,4	80,8	113,5
Бухоро	54 50	13,4	37431	12,9	68,6	96,3
Жиззах	5000	1,5	3774	1,3	63,9	89,7
Наманган	40150	9,9	10339	10,5	75,6	105,2
Қашқадарё	29900	7,4	10003	6,9	66,8	93,8
Фарғона	84379	20,7	57349	19,8	68,0	95,5
Самарқанд	42000	10,3	32653	11,3	77,7	109,1
Сурхондарё	19000	4,7	11915	4,1	62,7	88,1
Сирдарё	55000	1,3	3815	1,3	69,4	97,5
Хоразм	27220	6,7	18196	6,3	66,8	93,8
ҚҚАССР	13070	3,2	8903	3,1	68,2	95,6
Республика бўйича	403826	100	289703	100	71,2	—

Жадвалдан кўриниб турибдики, республикада боқилаётган қурт уруғининг асосий қисмини ёки 47,6 процентини Андижон, Бухоро ва Фарғона областлари хўжаликлари боқар экан. Шунингдек, бу областларга республикада етиштирилаётган пилланинг 48,1% и тўғри келади. Бироқ, Бухоро областида пилла ҳосилдорлиги ўртача республика ҳосилдорлигига нисбатан 3,7%, Фарғона областида 4,5%, Андижон областида эса 13,5% кўпдир. Демак, пиллачиликни жойлаштиришда ҳали кўп ишлар қилиш лозим. Бироқ, анализлар шуни кўрсатадики, пиллачилик фақатгина областлар ўртасида турли-туман жойлашган бўлмасдан, балки республикада колхоз ва совхозлари ўртасида ҳам анча фарқ қилади. Масалан, 1978 йилги қурт боқиш мавсумида республикада ялпи олинган пилла ҳосилининг 78,9 проценти колхозларда ва 21,1 проценти совхозларда етиштирилган. Шунингдек, уларда ҳар қутидан олинган пилла ҳосилдорлиги ҳам турлича бўлган. Жумладан, колхозларда ҳар қутидан олинган пилла ҳосили 72,6 килограммни ташкил қилгани ҳолда, совхозларда бу кўрсаткич 66,5 килограммни ташкил этган ёки 8,4% кам бўлган. Республиканинг колхоз ва совхозларида боқилаётган қурт уруғи салмоғи жиҳатдан ҳам анча фарқ қилади. Агар республикада жами боқилган ипак қуртининг 77,4% и колхозларга тўғри келган бўлса, совхозларда бу кўрсаткич 22,6% ни ташкил қилган, холос. Республикада колхоз ва совхозларида боқилган қурт уруғи ва етиштирилган пилла салмоғи 8-жадвалда келтирилган.

нинг бошқа тармоқларига нисбатан пиллачиликни механизациялаш даражаси ҳали анча паст. Чунки қурт боқувчилар, тутчиларга тўла манзур бўларли машиналар ишлаб чиқарилмаётир. Шунингдек, хўжаликларда пиллачиликда ишлатиладиган машиналарни яхши бошқара оладиган кадрларни тайёрлаш учун ҳам ҳақкўп ишлар қилиниши керак. Хўжаликлар ана шу қийинчиликларни бартараф қилсалар, меҳнат унумдорлигини ва пиллачиликни иқтисодий самарадорлигини яна ҳам оширган бўлур эдилар.

Қишлоқ хўжалик тармоқларини бир-бирига тўғри боғлаб олиб бориш пиллачиликдаги иш даври билан деҳқончиликдаги ишлаб чиқариш даври ўртасидаги узилишга боғлиқ бўлган меҳнат ресурсларидан фойдаланишдаги тенгсизликни муваффақиятли бартараф қилишга имкон беради. Бунинг учун ишлаб чиқаришни механизациялаш, айниқса ишчи кучига бўлган эҳтиёжларни текислаш ва меҳнат ресурсларидан унумли фойдаланиш учун қишлоқ хўжалик тармоқларини бир-бирига тўғри боғлаб олиб бориш катта аҳамият касб этади.

Пахтачилик билан пиллачиликни бир-бирига тўғри боғлаб олиб боришда қуртларни марказлаштириб (айниқса қуртларнинг кичик ёшида) боқиш, шунингдек, кенг қаторли тутзорларда пахта ўстириш ҳам муҳим роль ўйнайди.

Кези келганда шунини эслатиб ўтиш керакки, пахтачилик билан пиллачиликнинг бир-бирига тўғри боғлаб олиб борилиши натижаданда республикаимизнинг кўпчилик колхозлари пахта ва пилладан муттасил мўл ҳосил олиб келмоқдалар. Қўп тармоқли колхозларнинг афзаллиги уларнинг пахта ва пилладан энг кўп миқдорда маҳсулот етиштиришларидагина эмас, балки қишлоқ хўжалигининг барча тармоқларидан энг кўп товар маҳсулоти етиштириш йўли билан хўжаликнинг даромадини ва колхозчиларнинг меҳнатига тўланадиган ҳақни бирмунча ошираётганларида ҳамдир.

3- §. Пилла етиштиришни интенсивлаштириш

Коммунизм қурилишининг ҳозирги даврида партия ва совет халқининг асосий кучлари СССР халқ хўжалигининг барча соҳалари бўйича самарадорликни ошириш, техника тараққиётини тезлаштириш ва меҳнат унумдорлигининг энг юқори кўрсаткичларига эришишга қаратилган. Бу улкан ва мураккаб сиёсий-хўжалик ҳамда иқтисодий вазифаларни ҳал этишда мамлакатимиз қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини интенсивлаштириш муаммоси алоҳида ўрин эгаллайди.

Капиталистик жамиятда қишлоқ хўжалигини интенсивлаштириш стихия тарзида капитал тўплаш, фойда чиқариш ва унинг умумий миқдорини кўпайтириш кетидан қувиш, шу билан бир вақтда деҳқонларни хонавайрон қилиш ва қашшоқлаштириш, ердан фойдаланишда кучайиб бораётган таловчиликдан иборатдир. Капиталистик қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини интенсивлаш мумкин қадар кўпроқ фойда олишни шарт қилиб қўяди. Бу — капитализмнинг иқтисодий қонунидир. Социалистик қишлоқ хўжа-

лик ишлаб чиқаришини интенсивлаш, капиталистик мамлакатлардагидек айрим шахсларни бойитиш учун эмас, балки меҳнаткашларнинг деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотларига нисбатан тобора ўсиб бораётган талабларини қондиришдан иборатдир. Социализмда қишлоқ хўжалигини интенсивлаш жараёни планли характерга эга. Социалистик қишлоқ хўжалиги шароитида ишлаб чиқаришни планли интенсивлаштириш колхоз ва совхозларни ташкилий хўжалик жиҳатдан мустақамлашга, уларнинг жамоат мулкани кўпайтириш ва социалистик муносабатларни янада ривожлантиришга, хўжаликларнинг маҳсулот ва даромадларини оширишга, қишлоқ меҳнаткашларининг турмушини яхшилашга ёрдам беради.

Л. И. Брежнев интенсивлаштириш қишлоқ хўжалигини ривожлантиришда энг самарали йўл эканлиги ҳақида гапириб «...қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини интенсивлаштириш, уни техника билан қайта қуроллантириш ҳозирги замон шароитида қишлоқ хўжалигини ривожлантириш суръатларини белгилаб берадиган ҳал қилувчи омилдир. Бизда бу вазифани ҳал қилишнинг бошқача йўли йўқ»,¹— деган эди.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, шу жумладан пиллани ҳам икки йўл: экстенсив ва интенсив йўл билан кўпайтириш мумкин.

Экстенсив ривожлантириш деб, боқиладиган қурт уруғларининг миқдорини ҳамда баланд бўйли тутлар тупини кўпайтириш ва тутзорлар майдонини кенгайтириш йўли билан пиллачиликни мавжуд агротехника асосида ривожлантиришга айтилади. Пиллачиликни экстенсив ривожлантириш ҳозирги вақтда пиллани кўплаб етиштиришнинг асосий йўли бўла олмайди. Чунки ер майдони чекланган, бинобарин баланд бўйли тутлар сони ҳам, тутзорлар майдонини кенгайтириш ҳам чеклангандир. Бу ҳол ипак қурти тутишни кенг миқёсда кўпайтиришга имкон бермайди.

Кейинги вақтларда табиий ипакдан тўқилган газламаларга бўлган талаб тобора ошиб бормоқда. Халқнинг табиий ипак маҳсулотларига ўсиб бораётган талабини қондириш учун пиллачиликни доим такомиллаштириш, етиштириладиган пилла миқдорини ошириш ва сифатини яхшилаш зарур.

Табиий ипакни янада кўпроқ етиштириш, тўқимачилик ҳамда пиллачилик саноатининг хом ашё маҳсулотларига нисбатан тобора ўсиб бораётган эҳтиёжини қондиришнинг асосий ва бирдан-бир йўли пиллачиликни интенсив ривожлантиришдир.

Қишлоқ хўжалигини комплекс ривожлантириш проблемасини, яъни фақат пахтачиликни эмас, балки бошқа қўшимча тармоқларни, шу жумладан, пиллачиликни ҳам бир вақтнинг ўзида ва тез ривожлантириш муаммосини муваффақиятли ҳал қилиш пиллачиликни янада интенсивлаштиришни тақозо қилади. Шунинг учун ҳам пиллачиликни ривожлантиришнинг бош йўналиши — уни ин-

¹ Л. И. Брежнев. «Ленин йўлидан». Нутқлар ва мақолалар, 3-том, «Ўзбекистон» нашриёти, 1972 йил, 74-бет.

тенсивлаш, ҳар томонлама индустрлаш, саноат негизига кўчиришдан иборат. Ана шундай бир шароитда бир хўжаликда илғор технологияни ҳамда пиллачиликни олиб боришнинг прогрессив методларини моҳирлик билан қўлланиш лозим. Бинобарин, интенсивлаштириш — пиллачиликни ривожлантиришнинг етакчи ва асосий йўли — фан, техника тараққиётининг қишлоқ хўжалигига хос шаклидир. Интенсивлаштиришнинг моҳияти шундаки, бунда бир вақтнинг ўзида маҳсулот бирлигига кетадиган меҳнат ва маблағ сарфини камайтирган ҳолда, ҳар гектар ердан олинадиган маҳсулотлар миқдорини кўпайтириш мақсадида қўшимча маблағлар ҳам сарфланади.

Интенсив ривожлантириш деб, қўшимча капитал маблағ сарфлаб муайян миқдорда баланд бўйли тутлар тупини, тутзорлар майдонини парвариш қилишда ва қурт боқишда химия, техника воситалари ҳамда фан ва илғор агротехникани тўғри қўлланиш ҳисобига пилла ҳосилдорлигини оширишга айтилади.

Интенсивлаш — ердан оқилона фойдаланиб, тут дарахтлари билан банд қилинган обикор ерларнинг ҳар гектаридан тобора кўпроқ маҳсулот етиштириш, ипак қурти учун мустаҳкам ва серҳосил озуқа базасини яратиш, тут дарахтининг мўл-кўл барг ҳосили берадиган навларини ҳамда ипак қуртининг мўл ва сифатли пилла ўрайдиган зотларини етиштириш жараёнларини марказлаштириш, қурт боқиш ишларини механизациялаш, автоматлаштириш ва электрлаштиришга имкон берадиган илғор усулидан кенг фойдаланиш — бир центнер пилла етиштиришга энг кам меҳнат ва маблағ сарфлаб, меҳнат унумдорлигини муттасил ошириб бориш билан пилланинг таннархини арзонлаштириш демакдир.

Пиллачиликни химиялаштириш интенсивлаш ишчининг ажралмас қисмидир. Пиллачиликни химиялаштириш — аввало тут барги ҳосилдорлигини ошириш учун минерал ўғитлардан самарали фойдаланиш, бегона ўтларга шунингдек, ипак қурти ва тут дарахтининг зараркунандалари ҳамда касалликларига қарши курашда химиявий воситаларни кўпроқ қўлланиб, пиллачиликнинг самарадорлигини оширишдир. Ишлаб чиқаришни мунтазам ва ҳар томон-лама химиялаштириш — социалистик қишлоқ хўжалигида техника тараққиёти йўлидаги муҳим омиллардан биридир.

Социалистик индустрия қишлоқ хўжалигини, шу жумладан пиллачиликни хилма-хил машина ва қуруллар, ўғитлар, тут дарахтлари ва ипак қуртларини химиявий усул билан муҳофаза қилишнинг турли воситалари билан тўла таъминлашга қодир. Мамлакатимизда пилла ва тут барги етиштиришнинг янада мукамалроқ агротехника, зоотехника ва технологиясини ишлаб чиқаётган ва жорий этаётган илмий муассасалар сонини кўп. Бинобарин, пилла етиштиришни интенсивлаштириш учун барча шарт-шароитлар мавжуддир.

Интенсивлаш соҳасидаги муҳим тадбирлардан яна бири энг қулай шарт-шароитлари бўлган зона, район ва хўжаликларда

қишлоқ хўжалигининг бу тармоғини ихтисослаштиришдан иборат. Пиллачиликка ихтисослаштирилган хўжаликларда қурт боқишда фан ютуқлари ва орттирилган илғор тажрибаларни кенг қўлла-нишга катта имконият бўлади. Бу эса пилла ҳосилдорлигини оши-ришнинг асосий воситасидир.

Пиллачиликни интенсивлаш пилла ҳосилдорлигини ошириш, пиллани тобора кўпроқ етиштириш, унинг таннархини арзонлаш-тириш ҳамда меҳнат унумдорлигини кўтаришда ҳал қилувчи аҳа-миятга эга. Пиллачиликни интенсив ривожлантириш билан бирга унинг иқтисодий самарадорлигини ошириш ҳам зарур. Интенсив-лаштиришнинг иқтисодий самарадорлигини қилинган харажатлар билан олинган натижаларнинг нисбати белгилайди. Интенсивлаш-нинг иқтисодий мазмуни — бу ҳар қути қурт уруғидан имкон бори-ча кўп миқдорда маҳсулот етиштириш, меҳнат унумдорлигини ошириш ва маҳсулот таннархини арзонлаштириш ҳамда етиш-тирилган ҳар центнер пилладан кўпроқ соф фойда олишдан ибо-ратдир.

Пиллачиликни интенсивлаштириш самарадорлигининг асосий кўрсаткичлари қуйидагилардир:

1) 100 гектар суғориладиган ер ҳисобига олинадиган ялпи пил-ла маҳсулоти, ялпи ва соф даромад;

2) пиллачиликнинг маҳсулдорлиги;

3) меҳнат унумдорлиги, яъни етиштирилган ҳар центнер пилла маҳсулотига сарфланган меҳнат ёки ипакчиликда банд бўлган ҳар бир киши ҳамда сарфланган ҳар киши-кунни ҳисобига етишти-рилган пилла;

4) пилла таннархи ва рентабеллик даражаси;

5) қилинган ҳар 100 сўмлик харажат эвазига олинган қўшим-ча соф даромад суммаси.

Интенсивлаштиришнинг самарадорлигини ошириш кўп жиҳат-дан бу ишларни тўғри олиб боришга боғлиқ. Пиллачиликни интен-сивлаштириш ишларини тўғри уюштириш учун қуйидагиларга амал қилиш зарур:

1) тутчилик ва ипак қурти боқишни тўла механизациялашти-риш;

2) ўғитлар, тут ва ипак қуртларини муҳофаза қиладиган хи-миявий воситалардан самарали фойдаланиш;

3) фан ютуқлари ва илғор тажрибани тутчилик ва қурт боқиш-да мунтазам жорий қилиб бориш;

4) колхоз ва совхозларда тутларнинг серҳосил навларини экишга ўтиш, пиллачилик соҳасида эса наслчилик ишларини ях-шилаш, пилла миқдорини кўпайтириш;

5) иқтисодий районларнинг ўзида ҳам, шунингдек, хўжаликлар ичида ҳам пиллачиликни тўғри жойлаштира бориш, қуртларни марказлаштириб боқадиган йирик қуртхоналар қуриш;

6) энг кам меҳнат ва маблағ сарфлаб, кўп миқдорда пилла олиш ва совхозларнинг ҳамда пиллачиларнинг моддий манфаат-дорлигини ошириш.

Хўш, пиллачиликни интенсивлаштириш учун зарур бўлган маб-

лағларни қардан олиш керак? Бунинг учун биринчи галда тежам корлик режимини амалга ошириш, иккинчидан, колхоз даромади ни тўғри тақсимлаш керак. Партия ва ҳукуматимиз пиллачиликни интенсив ривожлантириш тўғрисида доимо ғамхўрлик қилиб келмоқда. Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети ва Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг 1970 йил апрель ойида чиқарилган «Ўзбекистон ССРда пилла етиштиришни кўпайтириш ва унинг сифатини яхшилаш чоралари тўғрисида» ва 1972 йил июль ойида қабул қилган «Республикада пиллачиликнинг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш ва пиллачиликни янада ривожлантириш ҳақида»ги қарорларида колхоз ва совхоз пиллачилигини янада изчиллик билан интенсивлаштириш имкониятлари очиб берилди, пиллачиликни ривожлантириш соҳасида йўл қўйилган камчиликларни бартараф қилиш йўллари аниқ кўрсатилди.

1970 йилдан бошлаб пилланинг харид нархи 30. процентга оширилди. 1970 йилга қадар пиллачиларга ҳар бир килограмм пилла учун:

олий сортга 5 сўм 10 тийин;

1- сортга 4 сўм 70 тийин;

2- сортга 4 сўм 10 тийин;

3- сортга 3 сўм 50 тийин тўланган бўлса, 1970 йилдан бошлаб пилланинг сортлари бўйича қуйидаги харид нархлари белгиланди (бир килограммга):

олий сортга 7 сўм 10 тийин;

1- сортга 6 сўм 30 тийин;

2- сортга 5 сўм 20 тийин;

3- сортга 4 сўм 30 тийин;

бракка ажратилган пиллага 40 тийин;

қора пачоққа 20 тийин;

супер элита пилласи учун 16 сўм 50 тийин;

элита пилласи учун 14 сўм 40 тийин.

Уруғ заводларида насл олишга мўлжалланган пиллалар учун 9 сўм 90 тийин.

Пилланинг бу харид нархлари Ўзбекистон, Грузия, Озарбайжон, Қирғизистон, Тожикистон, Арманистон ва Туркменистон республикалари учун белгиланган. РСФСР, Украина, Қозоғистон ва Молдавия республикалари учун эса пилланинг харид қилиш баҳолари юқорида кўрсатилган республикаларга нисбатан бирмунча оширилди. Жумладан: олий сортга 8 сўм 20 тийин, биринчи сортга 7 сўм 40 тийин, иккинчи сортга 6 сўм 10 тийин, учинчи сортга 5 сўм белгиланди. Брак, қора-пачоқ, супер элита, элита ва насли пиллаларнинг харид нархлари ҳамма зоналар учун бир хилда белгиланди. Баҳоларни белгилашда маҳаллий шаронтлар ва пилла етиштиришга сарфланган ишлаб чиқариш харажатлари асос қилиб олинди. Натижада пиллачиликдан олинган ғажасулотларнинг баҳоси ва уни етиштиришга сарфланадиган харажатлар ўртасидаги номувофиқликка кўп жиҳатдан барҳам берилди.

Партия ва ҳукуматимиз пиллачиликни янада интенсив ривожлантириш, уни саноат негизи асосида олиб бориш мақсадида пил-

ланинг харид нархيني яна оширди. Жумладан, СССР Министрлар Советининг қарорига биноан 1979 йил 6 мартдан бошлаб ҳар килограмм пилланинг харид нархи анча сўмга ошди. Бу партия ва ҳукуматимизнинг «кумуш тола» ижодкорлари ҳақида катта ғамхўрлигининг ёрқин далилидир. Илгари аъло нав пилланинг бир килограмми 7 сўм 10 тийин баҳоланарди. Энди унинг ҳар килограммига 12 сўм 80 тийиндан ҳақ тўланади. Биринчи сорт пилланинг ҳар килограммига илгари 6 сўм 30 тийин тўланган бўлса, энди 10 сўм 70 тийин, иккинчи сортга 5 сўм 20 тийин ўрнига 8 сўм 30 тийин, учинчи сортга 4 сўм 30 тийин ўрнига 6 сўм ҳақ тўланадиган бўлди. Пилла харид нархларининг оширилиши республикамиз хўжаликларига катта иқтисодий фойда келтиради. Пилланинг харид нархи хўжаликлар учун қанчалик фойда келтириши 9-жадвалда келтирилган:

9-жадвал

Ҳар килограмм пилла учун белгиланган янги харид нархлари ва унинг аввалги нархлардан фарқи

Пилла сортлари	1979 йилгача, сўм	1979 йилдан бошлаб, сўм	Ф а р қ и	
			сўм	%
Олий	7,10	12,80	5,70	180,3
1-сорт	6,30	10,70	4,40	169,8
2-сорт	5,20	8,30	3,10	159,6
3-сорт	4,20	6,00	1,70	139,5
Брак	0,40	0,40	—	—
Қора-пачоқ	0,20	0,20	—	—
Супер элита	16,50	35,20	18,70	158
Элита	14,40	20,00	5,60	213,9
Уруғ заводларда наслга олишга мўлжалланган пилла учун	9,50	21,00	11,50	212,6

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, 1979 йилдан бошлаб пилланинг харид нархи 1979 йилгача бўлган нархдан: олий сортники 80,3%, биринчи сортники 69,8%, иккинчи сортники 59,6%, учинчи сортники 39,5% ва супер элитаники 58% ошган. Айниқса элита ва наслга мўлжалланган пиллаларнинг харид нархи юқори белгиланган. Уларнинг харид нархи 2 мартадан юқоридир. Бу тадбирлар партия ва ҳукуматимизнинг пиллачиликни янада интенсиф ривожлантириш ва совхоз ишчиларининг моддий фаровонлигини ошириш йўлидаги доимий ғамхўрлигининг натижасидир. Пилла харид нархининг оширилганлиги хўжалик пиллакорларининг янгидан-янги зафарлар сари чорлади. Натижада республикада қадимги тармоқ бўлган пиллачиликни тез суръатлар билан индустриал негизга ўтказиш учун шароит яратилди. Эндликда колхозлар бўлинмас фондлар ҳисобига кўплаб ихтисослаштирилган ва механизациялашган қурт боқиш комплекслари қуриш

имкониятига эга бўлдилар. Жумладан, ўнинчи беш йилликда ипак қуртини хонадонларда боқишга барҳам берила бошланди ва пиллачиликни саноат негизи асосига ўтказиш мақсадида Ўзбекистоннинг колхоз ва совхозларида ҳар бири 10 қути қурт уруғига мўлжалланган 7 минг типовой қуртхона қуриш, йилига камида 55 миллион тут кўчати ўтказиш ва пиллачиликдаги сермеҳнат жараёнларни механизациялаш ишлари кенг амалга оширила бошланди.

4- §. Пилла етиштиришни концентрациялаш — интенсификациялаштиришнинг бош йўлидир

Тармоқни тўғри бошқариш, замонавий техника, агротехника фанлари ютуқларидан унумли фойдаланиб, меҳнат ресурсларини кўплаб тежаш ва тармоқларни бир-бирига тўғри боғлаб олиб бориш кўп жиҳатдан қурт боқишни концентрациялаш ва ихтисослаштиришга боғлиқ. Йирик ҳажмда қурт боқишнинг тарқоқ ҳолда боқилганга қараганда катта афзалликларга эга эканлиги ҳозирги даврда амалда исботланган.

Хўжаликда қурт боқишнинг ихтисослаштирилиши ҳамда концентрациялаштирилиши туфайлигина замонавий машина, меҳнат қуроллари, илғор агротехникани кенг жорий қилиш, меҳнат ресурсларидан унумли фойдаланиш, ички резервларни ишлаб чиқаришга татбиқ қилиш ҳамда шу асосда пиллачилик экономикасининг иқтисодий самарадорлигини ошириш мумкин бўлади. Шу сабабли ишлаб чиқаришни ихтисослаштиришни ривожлантириш ва концентрациялашни ошириш масалалари партиянинг ленинча аграр сиёсатида муҳим ўрин тутди.

Л. И. Брежнев КПСС XXV съездида қилган докладида шундай деган эди: «Хўжаликлараро кооперациялаш ва агросаноат интеграцияси негизида ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш ва концентрациялаш замирида маҳсулот етиштириш ҳажмини тез кўпайтириш, меҳнат унумдорлигини анча ошириш ва маҳсулот таннархини камайтиришнинг катта имкониятлари яшириниб ётганлигини Молдавия, Россия Федерацияси, Украина, Белоруссиядаги бир қанча областлар ва бошқа айрим республикаларнинг тажрибаси кўрсатиб турибди. Бинобарин, бу йўлни активроқ ўтказиш лозим». Айтилган бу гаплар тўлиғича пиллачилик тармоғига ҳам тааллуқлидир. Шунинг учун ҳам Коммунистик партия ва Совет ҳукумати пиллачиликнинг ривожланиши, йириклашиши, концентрациялашиши ва унинг иқтисодий жиҳатдан мустаҳкамланиши учун ҳар томонлама ёрдам бериб келмоқда. Уларнинг янги техникага, химикатларга, тут ниҳолларига ва ишлаб чиқаришнинг бошқа воситаларига тинимсиз ўсиб бораётган талабларини қондириб келмоқда. Шунингдек, хўжаликлар уруғчилик заводлари ҳамда илмий текшириш муассасалари учун малакали ипакчи кадрлар етиштириш муассасалари учун маданий фаровонлигини ва маданий савиясини оширмоқда. Пиллачиликни йириклаштириш ҳам худди

қолхоз ва совхоз ишлаб чиқаришини йириклаштириш каби кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнидан иборатдир. Бу иш хўжаликнинг бошқа ҳамма тармоқларини ривожлантириш асосида ҳал этилади. Йириклаштириш ўсимлиқшуносликда экинлар ҳосилдорлигини ошириш ва экин майдонларини кенгайтиришдан, чорвачиликда чорва туёғини кўпайтириш ва маҳсулдорлигини оширишдан иборат бўлса, пиллачиликда очириб боқиладиган қурт уруғининг қути сонини ҳамда пилла ҳосилдорлигини оширишдан иборатдир. Бунда қурт боқишни хўжалик бўйича бир жойга марказлаштириш, бунинг учун замонавий асбоб-ускуналар билан яхши жиҳозланган катта-катта қуртхоналар қуриш кўзда тутилади. Тутзорлар кенгайтирилиб, дарахтлар агротехника асосида парвариш этилиб, барг ҳосили ошириб борилади.

Сўнгги йилларда республикамызда пиллачиликни йириклаштиришга доир анчагина ишлар қилинди. Жумладан, республиканинг барча областларида ипак қурти насличилиги совхозларини яратиш бу соҳани тобора ихтисослаштиришга, концентрациялашга ва ишлаб чиқариш жараёнларини механизациялаш тажрибасини жорий этишга ёрдам берди. Ҳар бир хўжаликка тўғри келадиган боқиладиган қурт уруғи сони бирмунча ошди. Айниқса пиллачилик тармоғи кам тараққий этган Қашқадарё ва Сурхондарё областларида қурт тутиш анчагина кўпайиб, йириклашди. Ҳозир Фарғона водийсида, Қашқадарё ва Сурхондарё областларида шундай хўжаликлар борки, уларда ҳар йили 900—950 қути ва ундан ҳам ортиқ қурт боқилмоқда. Ипак қурти кўп миқдорда боқилиши натижасида қуртхоналар марказлаша бориб, меҳнат унумини ошириш, пилла таннархини арзонлаштириш ва пиллачиликда рентабелликни кўтариш учун анча қулай шароитлар вужудга келмоқда. Бироқ қурт боқиш кўлами умуман ортган бўлса-да, ҳали бир қанча район ва хўжаликларда ипакчилик унча йириклашмаган. Жиззах областидаги Арнасой; Сирдарё областидаги Оқ олтин, Ильичев; Сурхондарё областидаги Лениң йўли; Қашқадарё областидаги Деҳқонобод, Усмон Юсупов; Қорақалпоғистон АССРдаги Нукус, Қораузак, Тахтақўпир районлари ва шунга ўхшаш бошқа районларда пиллачилик ҳамон тарқоқ — йириклашмаган. Бу районларнинг ҳар бирида тутилаётган қурт уруғи 130—192 қутига тўғри келади. Бу эса ҳатто Жиззах, Сирдарё, Сурхондарё, Қашқадарё областлари ва Қорақалпоғистон АССРнинг қурт боқишдаги ўртача кўрсаткичига қараганда ҳам 5—7 барабар камдир. Шунингдек, бу районларда қурт боқиш ҳажми кам бўлиши билан бир қаторда ҳар қутидан олинадиган пилла ҳосили ҳам паст.

Тажриба шунини кўрсатмоқдаки, қурт боқиш кўлами унча катта бўлмаган хўжаликлар, районлар кенг кўламда қурт боқувчи хўжаликлар ва районларга қараганда пиллачиликдан хийла камроқ фойда олаётирлар. Кам фойда олаётган хўжаликларда пиллачилик зиён келтирувчи тармоқ бўлиб қолаётганининг асл сабаби ўша хўжаликларда пиллачилик билан шуғулланадиган бошқарув аппарати учун сарфлар ва қилинадиган амортизация харажатларининг керагидан ортиқча бўлишлиги, фан ютуқлари, қурт боқиш-

нинг прогрессив усуллари, орттирилган илғор тажрибалар пиллачиликда қониқарсиз жорий этилаётганлиги, шунингдек, қурт боқишдаги сермеҳнат ишларни механизациялаштириш қийинлиги ва ҳатто мумкин бўлмаслигидир. Буларнинг ҳаммаси пилла маҳсулдорлигини ошириш, таннархини арзонлаштириш, меҳнат унумини кўтаришга катта халал бермоқда. Қурт боқиш кўлами катта бўлмаган хўжаликларда пиллачиликнинг озуқа базасини кенгайтиришга, уни тўғри ташкил қилиш, пилла қурт маҳсулдорлигини оширишга етарли эътибор берилмаяпти. Пилла сотишдан келади-ган даромад кўпинча қурт боқишни ташкил этишга қилинган харажатларни қоплай олмаяпти. Кўп қурт боқувчи хўжаликларда эса аксинча, фан муваффақиятлари ва ишлаб чиқариш илғорларининг тажрибалари кенг жорий қилинмоқда, мавжуд жамоат биноларидан унумли фойдаланиб, меҳнат яхши ташкил этилмоқда. Натижада пиллакор хўжаликларда маҳсулот бирлигига меҳнат ва пул кам сарфланади, фойдаланиладиган ишлаб чиқариш воситаларининг нархи анча арзонга тушади, маҳсулот таннархи арзонлашади, бинобарин, ипакчиликнинг рентабеллиги кўтарилади. Қурт боқиш кўлами маҳсулотнинг таннархига ва рентабеллигига қанчалик таъсир этишини яна кўпгина хўжаликлар мисолида кўрсатиб ўтиш мумкин. Чунончи, Сурхондарё областининг Термиз районидаги: «Октябрь 40 йиллиги» колхозида 178 қути қурт боқилган бўлса, шу райондаги «Намуна» колхозида 455 қути қурт уруғи очирилган. Биринчи хўжаликда бир центнер пилла етиштиришга 98,7 киши-куни, иккинчи хўжаликда 66,2 киши-куни сарфланди. Натижада «Октябрь 40 йиллиги» колхозида пиллачиликдан келадиган даромад фақат харажатларинигина қоплаган бўлса, «Намуна» колхозида ҳар центнер пилла 116,4 сўм соф фойда берди ва бир центнер пилланинг таннархи 33 процентга камайди.

Кенг кўламда қурт боқишнинг иқтисодий афзаллиги айрим хўжаликлар мисолидагина эмас, балки кўпчилик хўжаликларда қурт боқишни группалаштиришда ҳам кўрилади. Жумладан, Қашқадарё областидаги 63 колхозни тўрт группага бўлиб таҳлил қилиш натижалари қуйидагиларни кўрсатди: I группага 100 қутигача қурт боққан 17 колхоз, II группага 100,1—300 қутигача қурт боққан 28 колхоз, III группага 300,1—500 қути ва ундан ортиқ қурт боққан 6 колхоз киритилди. Бунда I группа колхозларида битта колхозга ўртача 58,3 қути, II группага 296 қути, III группага 371 қути, IV группага 603 қути тўғри келди. Бошқача қилиб айтганда, I группа колхозларига нисбатан ўртача қурт боқиш III группа колхозларида 6,2 баравар, IV. группа колхозларида 10,1 баравар кўпдир.

Группалаш материалларини таҳлил қилиш шуни кўрсатдики, қуртлар қанчалик кенг кўламда боқилса, колхознинг етиштирган пилласи ҳам шунчалик ортади. Агар I группадаги колхозларда ўрта ҳисобда ҳар колхозга 30,8 центнер пилла тўғри келган бўлса, II группадагиларга 107,1 центнер, III группадагиларга 323,7 центнер, IV группадагиларга эса 376 центнердан тўғри келди, яъни

I группадиги қараганда IV группа 12 барабар кўп бўлди. IV группа колхозларида ўртача пилла-етиштиришнинг кўп бўлиши маҳсулдорликнинг юқори бўлишигидир. Колхозларда ўртача етиштирилган пилла миқдорининг ортиб бориши туфайли пилла ҳосилдорлиги ҳам кўтарилган. Аммо I группада ҳар қуртидан олинган пилла ҳосили 52,9 килограмм бўлган бўлса, III группада 60,3 килограммга, IV группада 62,4 килограммга тенг бўлган. Демак, қурт боқишнинг кенг кўламда олиб борилиши катта аҳамиятга эга эканлиги кўриниб турибди. Кенг кўламда қурт боқиш пиллачиликдан олинаётган даромадга ҳам зўр таъсир кўрсатади. Жумладан, I группа колхозларида пиллачиликдан бир колхозда ўртача 9,5 минг сўм даромад олинган бўлса, II группа колхозларида 23,5 минг сўм, III группа колхозларида 78,4 минг сўм, IV группа колхозларида 132,9 минг сўм даромад олинди. Ҳар центнер пилладан олинган даромад I группадиги колхозларга нисбатан II группадиги колхозларда 3,2 процент, III группадиги колхозларда 13,8 процент, IV группадиги колхозларда эса 14,6 процент юқори бўлди.

Юқори маҳсулдорлик ва яхши сифатли пилла етиштирилиши, III ва IV группадиги колхозларда меҳнат унумининг ошишига, маҳсулот бирлигига қилинадиган сарфларнинг камайишига ва рентабеллик даражасининг кўтарилишига имкон берди. IV группадиги колхозларда бир центнер пилла таннарни I группадиги колхозларга қараганда 24 сўм 20 тийин ёки 7,6 барабар арзон бўлган. IV группадиги колхозлар ҳар центнер пилладан 36 сўм 10 тийин соф фойда олганлар. I группадиги колхозлар эса аксинча, ҳар центнер пилладан 30 сўм 87 тийиндан зиёв кўрганлар. Таннарни арзон ва соф даромаднинг бунчалик юқори бўлиши IV группадиги колхозларда пиллачиликнинг рентабелли бўлиши учун имкон берди.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг бошқа тармоқларидаги сингари пиллачиликда ҳам ишлаб чиқаришни йириклаштириш юқори иқтисодий самара беради. Аммо бу тармоқда ишлаб чиқаришни механизациялаштириш даражасининг жуда пастлиги ва уни ташкил қилишдаги баъзи бир камчиликлар мавжуд афзалликлардан фойдаланишга ҳалақит бермоқда. Бу камчиликлардан бири қуртларнинг тарқоқ ҳолда, яъни колхозчиларнинг уйларида парвариш қилинишидир.

Масалан, 1980 йилги қурт боқиш даврида республикамізда уруғдан очирилган қуртнинг атиги 5 процентигина йирик биноларда ёки махсус қуртхоналарда боқилиб, қолган 95 проценти асосан колхозчилар ва совхоз ишчиларининг уйларида боқилди. Шу жумладан, бу кўрсаткич Андижон областида 4,6—95,4% ни, Бухоро областида 7,6—92,4% ни, Жиззахда 3,6—96,4% ни, Қашқадарёда 6,8—93,2% ни, Наманганда 1,8—98,2% ни, Самарқандда 5,5—94,5% ни, Сурхондарёда 0,3—99,7% ни, Сирдарёда 2,5—97,5% ни, Тошкентда 6,1—93,9% ни ташкил этган. Қорақалпоғистон АССР ва Хоразм областлари хўжаликларида ипак қуртлари фақат ишчи-

колхозчиларнинг уйларида боқилган. Қуртларнинг ишчи-колхозчиларнинг уйларига тарқатиб боқилиши меҳнатни ташкил этишда энг муҳим камчиликлардан бири ҳисобланади. Кези келганда яна шунини айтиш керакки, қуртларнинг бундай тарқатиб юборилиши меҳнатнинг коллектив формасини мустаҳкамлашга, механизация ва электр манбаларидан фойдаланишга салбий таъсир кўрсатмоқда. Пиллачилик звеноларининг ташкилотчилик ролини сусайтирмоқда, ҳаддан ташқари кўп кичик-кичик пиллачилик звенолари ташкил этишга олиб келмоқда. Масалан, 1980 йилги қурт боқиш даврида республикамиз колхоз ва совхозларида пилла қуртини боқиш учун 221322 пиллачилик звенолари ташкил қилинди. Ҳар бир пиллачилик звеносига 1,9 қутидан қурт уруғи тўғри келди. Жиззах ва Сирдарё областларидаги хўжаликларда эса ҳар звено ўртача 0,8 қути қурт боқди. Бу ҳол пилла ҳосилини кўпайтиришга, пиллачиликдаги илғор усулларни кенг қўллашга, ишчи кучларидан унумли фойдаланишга тўсқинлик қилмоқда.

Шунини ҳам унутмаслик керакки, ипак қурти тарқоқ ҳолда боқилганда «майда-чуйда» харажатлар ҳам кўпайиб кетади, қурт боқиш учун ажратилган материаллар эса фақат бир мавсумда ишлатилиб, сўнгра бошқа эҳтиёжлар учун (ёғочлар ўтинга, симлар тоқзорларга) ишлатилиб юборилади. Булардан ташқари тарқоқ ҳолдаги қуртхоналарни механизациялаштириб ҳам бўлмайди, меҳнат харажатлари ўз-ўзидан кўпайиб кетади. Шу сабабдан ҳозирги кунда бир центнер пилла таннархининг 80—90 процентини меҳнат харажатлари ташкил этмоқда. Кўриниб турибдики, бу аҳволда пиллачиликни тез ривожлантириш мумкин эмас. Тўғриронги, бу ҳол партия ва ҳукуматимиз томонидан пиллакорлар олдига қўйилган энг муҳим вазифани, яъни меҳнат унумдорлигини ошириш ва пилла таннархини камайтириш вазифасини муваффақиятли бажаришга имкон бермайди. Эндиликда пиллачиликдаги эски усулдан бутунлай воз кечиш, механизацияга кенг йўл очиш учун қурт боқишнинг марказлашган — йириклаштириш усулига ўтиш лозим. Қуртнинг йирик қуртхоналарда боқилиши совхоз ҳамда колхоз раҳбарларининг диққат марказида бўлиши керак. Бинобарин, қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқлари сингари пиллачиликда ҳам йириклаштириш ва ихтисослаштириш бу соҳада техника, практика ва фан ютуқларини кенг қўламда қўлланишга, ишлаб чиқаришни тўғри уюштиришга, ишлаб чиқариш жараёнларини қисқартиришга ҳамда меҳнат унумдорлигини оширишга қўлай шарт-шароит яратиб беради. Пилла қурти йирик биноларда ёки марказлашган махсус қуртхоналарда боқилса, қурт боқишдаги илғор тажрибаларни кенг қўлланишга имкон бўлади. Шунингдек, ишчи кучи ва пиллачиликнинг озиғи — тутчиликдан тўғри фойдаланилади, натижада пилла маҳсулдорлиги ошиб, боради. Буни биз қуйидаги мисоллардан кўришимиз мумкин.

Вобкент районидаги «Коммунизм» колхозида йирик қуртхоналарда боқилган қуртларнинг ҳар қутисидан 66 килограмм, тарқоқ ҳолда боқилган қуртлардан эса (бир хил шароитда бўлишига

қарамасдан) 38,9 килограмм пилла ҳосили олинди. Гиждувон районидаги «Бухоро» колхозининг пиллакорлари жамоат биноларида боқилган ипак қуртининг ҳар қутисидан 65 килограмм, тарқоқ ҳолда боқилган қуртлардан эса 48,1 килограмм пилла олдилар. «Коммунизм» колхозида қуртларни йирик биноларда боқилганида тарқоқ ҳолда боқилганига қараганда маҳсулдорлик 69,7 процент, «Бухоро» колхозида эса 35,2 процент юқори бўлган.

Қуртларни йирик биноларда ёки махсус қуртхоналарда боқилганда пилла қурти донмий назорат остида бўлади, қуртларни тўғри боқиш қондаларига амал қилинади. Натижада қуртлар яйраб ўсади, яхши ривожланади, касалликларга чалиниш камаяди, нобудгарчилик камаяди. Демак, бу тадбирлар пилла ҳосилини оширади, сифатини яхшилайдди. Очирилган пилла қуртини йирик биноларда боқиш пиллачи звенолар сонини қисқартиришга имкон беради, звеноларнинг ишига бўлган масъулиятини оширади. Ниҳоят ҳар бир звенога тўғри келадиган пилла қурти 4—5 баравар ортади, ҳар қути ҳисобига сарфланадиган меҳнат 20—30 процент камаяди.

Шуни қайд қилиш керакки, йириклаштирилган жамоат биноларида боқиладиган қуртлардан бундай ижобий натижаларга механизация воситасидагина эмас, балки озиклантириш агротехника қондаларига қатъий амал қилиш ва колхозчиларнинг уйларидагига нисбатан меҳнатни анча яхши ташкил қилиш туфайли ҳам эришилди. Шунинг учун колхоз ва совхозларнинг раҳбарлари қурт боқишда барча яроқли кенг бинолардан фойдаланиш чораларини кўришлари, звеноларни йириклаштиришлари лозим.

Ҳисоблар шуни кўрсатмоқдаки, агар республикамиз колхоз ва совхозларидаги ҳар бир пиллачи звено ўрта ҳисобда 1,9 қути ўрнига 4 қутидан қурт боқса, республикамиз бўйича пиллачиликда банд бўлган 38 минг 40,2 колхозчи ва совхоз ишчилари бу ишдан озод қилинган ва хўжаликнинг бошқа тармоқлари ишига жалб қилинган бўларди. Шу жумладан, Андижон областида—1700, Бухорода—8282, Жиззахда—558, Қашқадарёда—7687, Наманганда—3636, Самарқандда—500, Сурхондарёда—2250, Сирдарёда—795, Тошкентда—7500, Фарғонада—2725, Хоразмда—2344 ва Қорақалпоғистон АССРда эса 425 пиллачилик звенои қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоғига жалб қилинган бўларди.

Бу борада қурт боқишдаги усуллар ҳам катта иқтисодий аҳамиятга молик. Чунончи, кичик ёшдаги қуртларни бир жойда тутиш қуртларни марказлаштириб боқишнинг таркибий қисмидир. Бу усул ҳам қуртларни йирик биноларда боқишдагидек яхши натижалар беради. Бунда биринчи ва иккинчи ёшдаги қуртлар бир йўла инкубаторияда, яъни махсус иситилган бинода битта звено томонидан боқилади, иккинчи ёшдан кейин қуртлар бир неча звеноларга тақсимлаб берилади. Чунки қуртлар катталашади, кўпая боради. Қуртлар шу усулда боқилганда меҳнат анча тежалиши билан бирга, қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқлари, асосан,

пахтачиликдаги иш қизғин даврида пиллачиликдан кўпинча ишчи кучи олишга имкон яратилади. Демак, қурт боқишни шу тартибда уюштириш пиллачилик звеноларини йириклаштириб, ишчи кучларига бўлган эҳтиёжни анча камайтиришга имкон беради.

Ипак қуртини иккинчи ёшгача боқишда андижонликлар анча яхши тажриба орттирганлар. Андижон пиллакорлари бу ёшдаги қуртларни энг яхши агротехника шарт-шароитлари асосида инкубаторияларда ўстирадilar. Бу областдаги хўжаликларда қурт боқиш билан тажрибали пиллачилар шуғулланидilar. Бу жойларда уруғларни очириш ва қурт боқиш учун аввало қулай бинолар танланади. Қурт уруғи ҳар бир хўжаликнинг қанча қурт тутишига қараб 40—50 қути уруғга мўлжалланган инкубаторияларда очирилади. Биноларга печкалар, қурт боқиш миқдори ва имкониятига кўра сўкчаклар ўрнатилади, агротехникага биноан яхшилаб дезинфекцияланади, оқланади. Хўжаликларда ташкилий ишларга ҳам алоҳида эътибор берилади. Звено бошиқлари тайинланади, ҳар звенога 10 қути қурт уруғи очириб боқиш ва муайян пилла ҳосили топшириш белгиланади. Қуртлар икки ёшгача энг юқори агротехника шароитларини амалга оширган ҳолда боқилadi. Қуртлар биринчи ёшига тўлгач, звенога яна бир киши бириктирилади. Барг тайёрлаш ва бинони иситиш учун махсус кишилар ажратилади. Иш конвейер системасида олиб борилади, яъни инкубаториядан олинган қуртларни звено бошлиғи дарҳол қуртхонага ўтказadi. Ҳар туркум пилла қурти маълум нормада сўкчакларга жойлаштирилади. Шарт-шароитга қараб нормада жойлаштириш, қуртларни нобуд қилмай, сонини сақлаб қолишга имкон бермоқда. Бундай тадбирларни изчиллик билан амалга оширилиши туфайли область хўжаликларида пилла ҳосилдорлиғи ошиб, давлатга пилла топшириш плани йилдан-йилга оширилиб бажарилмоқда. Масалан, 1980 йили Андижон областининг хўжаликлари ўртача область бўйича пилла ҳосилини 75,8 килограммга етказдилар. Бу ўртача республика кўрсаткичидан 3,4% кўпдир. Шу жумладан Бухоро, Жиззах, Қашқадарё, Сирдарё, Хоразм областлари ва ҚҚАССРдан 1,4 барабар ортиқдир.

Ипак қуртини колхозларнинг жамоат биноларида ёки махсус қуртхоналарда боқишнинг ниҳоятда иқтисодий аҳамиятга эга эканлиги эндиликда ҳамма жойда тан олинмоқда. Ана шуни назарга ларни йирик қуртхоналарда боқишга ўтишни қишлоқ хўжалиғи масала бизнинг шароитимизда тез ҳал этилиши мутлақ зарурдир. Бунда қурт боқишда махсус қуртхоналар билан бир қаторда мавжуд йирик бинолардан қурт боқишда кенг фойдаланиш лозим. Республикамиз хўжаликларида пахтачилик ва жамоат чорвачилиғи йилдан-йилга ривожлантирилиши муносабати билан йирик ишасосан куз ва қиш фаслларидагина банд қилиниб, кўкламғи ва ёзги қурт боқиш давларида бўш бўлади. Демак, қурт боқишда бу бинолардан оқилона фойдаланиш йўли билан пиллачиликни ҳам

чорвачиликни тобора яхшироқ ривожлантириб боришга катта имконият яратилади. Қурт боқишда жамоат биноларидан фойдаланиш натижасида ана шу биноларни амортизация қилиш учун ажратиладиган пул маблағларининг бир қисмини пиллачилик ҳисобидан қоплаш мумкин бўлади. Амортизация ажратмалари таннархнинг тақрибий қисмларидан бири бўлгани учун бу ҳол пахтанинг ва айниқса чорвачилик маҳсулотларининг таннархини маълум даражада арзонлаштиради. Тежалган маблағларни эса техника ва бошқа зарур асбоб-ускуналар сотиб олишга ажратиш имконияти туғилади. Жамоат бинолари ремонт қилиниб қурт боқишда фойдаланилиши туфайли улар яхши сақланади, хизмат муддати анча узаяди ва шу тариқа, янги қурилишга камроқ маблағ сарф бўлади.

Бинобарин, қурт боқишда йирик бинолардан янада тўлиқ фойдаланиш зарур. Бундай бинолардан фойдаланишда кўп қаватли этажеркалар ва сўкчаклар ишга солингандан қурт боқиш кам майдонни эгаллайди ва тарқоқ ҳолда боқишга барҳам берилади.

Бироқ йирик жамоат биноларидан пилла қурти боқишда оқилона фойдаланилмаса, иқтисодий самара бермаслиги аён. Айрим колхозларда пилла қуртлари йирик биноларда боқилса ҳам, колхоз раҳбарларининг етарли эътибор бермасликлари, агротехника қоидаларига риоя қилинмаслиги, қуртларнинг нормал температурада ривожланиши учун зарур бўлган печь, ўтин-кўмир билан таъминламаслик, ўз вақтида дезинфекция қилиб турмаслик, шунингдек, этажерка ва транспорт, ишчи кучи билан ўз вақтида етарли таъминланмаслик орқасида мўлжалланган пилла ҳосилини ололмаслик мумкин. Бинобарин, йирик биноларда боқилган қуртлар ўз-ўзидан юқори ҳосил ва яхши самара беравермайди. Ипак қурти боқиш учун зарур бўлган ҳамма тадбирлар амалга оширилгандагина йирик биноларда боқилган қуртлардан юқори иқтисодий самараларга эришиш мумкин. Шунинг учун ҳам қуртни ишчи-колхозчиларнинг уйларида боқишга яқин келажақда қатъий чек қўйилади. Партия ва ҳукуматимиз қарорларида ҳам шу нарса таъкидланмоқда, негаки, қурт боқишдаги бу камчилик пиллачиликни механизациялаштиришга, рентабелликни оширишга мутлақо имкон бермаётир. Шунингдек, ишчи-колхозчилар хонадонларини ҳам кўп ташвишга қўймоқда.

Пиллачиликни йириклаштириш асосида ривожлантиришнинг муҳим шартларидан бири уни саноат негизида ривожлантиришдир.

Пиллачиликни саноат негизига кўчириш — бу тармоқни интенсификаштириш, ихтисослаштириш ва концентрациялаш, шунингдек, пиллачиликдаги барча масалаларни комплекс ҳал этишни тақозо этади.

Пилла етиштиришни концентрациялаштиришда ва уни саноат асосига ўтказишда пиллачилик комплекслари муҳим аҳамиятга эгадир. Тўла механизациялашган бу корхона ўзига хос поток линия асосида олиб борилади. Бу комплексларда уруғ очиришдан

тортиб то пиллани тозалашгача бўлган барча процесслар бир жойда бажарилади. Жумладан, у пилла қуртларини яхши парвариш қилиш, пилла қуртини жойлаштиришдаги асосий иш жараёнларини механизациялаштириш, озуқа тайёрлаш, пиллани териш ва бошқа ишларни марказлаштирилган тарзда олиб боришни таъминлайди. Бундай пиллачилик комплекслари Ўзбекистон ССР Қишлоқ хўжалик министрлиги пиллачилик бош бошқармасининг «Шёлк» махсус конструкторлик бюроси томонидан яратилган. Комплекс пиллачилик тармоғини концентрациялаштиришда ва янги илғор технологияни жорий этиш йўлидаги дастлабки қадамдир. Ипакчилик комплексида озуқа базаси, инкубатория, биринчи ва иккинчи ёшдаги қуртларни марказлаштирилган усулда боқиш бўлими ва катта ёшдаги қуртларни боқишга мўлжалланган қуртхоналар мавжуд. Ихтисослаштирилган пиллачилик комплекслари 50 қути пилла қуртини бир вақтда жойлаштириб, бир вақтда боқишни таъмин этади. Битта комплекснинг смета бўйича қиймати 120—130 минг сўмни ташкил этади. Колхозчилар ва совхоз ишчилари хонадонларида пилла қурти боқишга қараганда бу усулнинг афзаллиги беқиёсдир. Уни жорий этиш республикамиз хўжаликлари учун бир неча миллион сўмлаб пулни иқтисод қилиш имконини беради ва тезда қоплайди. Ана шундай ихтисослаштирилган пиллачилик комплексларидан бири республикамизнинг Сирдарё область, Оқ олтин районидаги «Фарғона» совхозида қурилган. Бу хўжаликнинг ихтисослаштирилган пиллачилик комплексида барг кесувчи РТЛ-25, катта ёшдаги қуртлар учун тут новдаларини кесувчи, баргга хлорелла суспензиясини сепувчи қурилма, хлорелла суспензияси етиштирувчи қурилма, пилла тозалайдиган ЧК-1 комплексидаги қуртхоналарда ҳарорат ва ҳаво намлигини нормаллаштириб турувчи ва бошқа бир қатор механизация воситалари муваффақиятли қўлланилган. Комплексида айрим жараёнлардаги ишларни, жумладан, барг йиғиш ва тайёрлаш, ипак қуртини парваришларни ихтисослаштирилган усулда бажариш учун қулай шаронтлар яратилган. Алоҳида бригада ва звенолар тузилиб, улар ўртасида кўп ва сифатли пилла етиштириш юзасидан социалистик мусобақа кенг авж олдирилган. Комплексга жалб этилган пиллакорларнинг баракали меҳнат қилиб, мароқли ҳордиқ чиқаришлари учун барча қулайликлар муҳайё. Пиллачилик комплексларининг яна бир муҳим томони пилла қуртларининг яхши ривожланиши учун қулай шарт-шаронтлар вужудга келтиришдан иборатдир. Пиллачилик комплексларида ўтказилган тажрибалар шуни кўрсатмоқдаки, гидротехника қурилмалари ўрнатилиши туфайли пилла қуртларининг касалланиши бўлмаган.

Ихтисослаштирилган пиллачилик комплексида озуқа тежаб-тергаб сарфланиши, тут новдаларини қирқиш ва майдалаш механизациялаштирилиши, хлорелладан фойдаланилиши туфайли транспорт харажатлари камаяди, ишчи кучи кам сарфланади. Ихтисослаштирилган пиллачилик комплексларини ишлаб чиқаришга татбиқ қилиш хўжалик учун қанчалик иқтисодий фойда келтиришини 10-жадвал маълумотларидан кўриш мумкин.

Ихтисослашган пиллачилик комплексининг иқтисодий самарадорлиги¹

Кўрсаткич	Қўрт боқиш		Уйларга нисбатан ўзгариш
	уйларда	комплексда	
Қўрт боқиш ҳажми, қўти	40	50	125
Қўрт боқувчилар сони, киши	50—100 (оила аъзолари)	19+15+20 (барг ташувчилар)	2,8 марта кам
Қўрт боқиш давомати, кун	26—30	25—27	9,1—50
Етиштирилган пилла миқдори, кг	2 120	3650	172,2
Сортли пиллалар салмоғи, %	78,7	88,7	10
Ш. Ж. аъло, I ва II сортлар	39,7	55,6	15,9
Бир қўти қўрт уруғидан олинган пилла ҳосили, кг	53	73	137,7

Жадвалдан комплексда қўрт боқиш жуда катта иқтисодий аҳамиятга эга эканлиги кўриниб турибди. Комплексда қўрт боқиш уйларда қўрт боқишга нисбатан меҳнат сарфини 2,8 мартага қисқартирган. Қўрт боқиш муддати эса 3,9—10 процентга камайган. Ҳар қўти қўрт уруғидан олинган пилла ҳосили 20 килограммга ёки 37,7 процентга ошган.

Демак, пиллачилик комплексларининг ишлаб чиқаришга кенг жорий этилиши пилла етиштиришни кўпайтириш ва сифатини яхшилашни таъмин этади.

Шунинг учун ҳам партия ва ҳукуматимиз ихтисослаштирилган пиллачилик комплексларини қуришни кўпайтириш тўғрисида маҳсус қарор қабул қилди. Жумладан, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети ва Ўзбекистон ССР Министрлар Совети «Пилла етиштиришни янада кўпайтириш ва пиллачиликни саноат негизига кўчириш тадбирлари тўғрисида» чиқарган қарориди («Совет Ўзбекистони газетаси», 1978 йил 1 август.) Госпланга, Ўзбекистон ССР Қишлоқ хўжалик министрлигига, «Ўзплодоовошвинпром» бирлашмасига ва «Главсредазирсовхозстрой»га ўн биринчи беш йиллик планини ишлаб чиқиш чоғида умуман республикада ҳар йили камида 250 комплекс қуришни мўлжаллаб, зарур капитал

¹ «Янги техника» журналы, № 5, 1978 йил, 23-бет:

маблағлар ва материал ресурслари ажратишни кўзда тутиш топширилган. Ихтисослаштирилган пиллачилик комплексларининг кенг кўламда қурилиши Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети ва республика ҳукуматининг пиллачиликни жадал суръатлар билан ривожлантиришга, уни саноат негизига кўчиришга жиддий эътибор бериб, бу соҳада катта ғамхўрлик кўрсатаётганининг самарасидир. Қўлай пиллачилик комплексларининг қурила бошлаганлиги бу соҳани ихтисослаштириш ва тарқоқ ҳолдаги якка тартибда боқиш усулидан саноат негизига ўтишга, пилла етиштиришни йирик миқёсда концентрациялаш истиқболларини очиб берди. Демак, эндиги вазифа ундан унумли фойдаланишдир. Пиллачиликни ихтисослаштириш ва концентрациялаш учун аввало ҳар бир пиллачилик республикасида маҳаллий шарт-шароит, капитал маблағ ва моддий ресурслар мавжудлигини ҳисобга олган ҳолда олиб борилиши керак. Масалан, пилла етиштириш харажатларини қисқартириш учун пиллачиликни хўжалик ичида концентрациялаш ва ихтисослаштириш лозим. Бунга бригадаларда пиллачилик комплекслари яратиш йўли билан эришиш мумкин. Бунда пиллачилик билан икки-уч ихтисослаштирилган бригада шуғулланади. Уларда юқори малакали пиллачи кадрлар бўлиши, кичик ва катта ёшдаги қуртларни боқиш учун қуртхоналар ажратилиши ва тутзорлар бириктирилиши лозим. Пиллачиликни концентрациялаш ва ихтисослаштиришнинг муҳим резервларидан яна бири бу районларда хўжаликлараро пиллачилик бирлашмаларини яратишдир. Бунинг учун бирлашмага кераклича суғориладиган майдонлардан тутзорлар ажратилиши, замонавий машина-ускуна, механизация ва автоматизация воситалари билан жиҳозланган типовой қуртхоналар қурилиши лозим. Қуртхоналарда бир мавсумда кам деганда уч-тўрт марта қурт боқишни, қурт уруғини очиришни ва кичик ёшдаги қуртларни боқишни марказлаштиришни ташкил этиш лозим. Ишчиларни иш билан бир меъёрга таъминлаш ва пиллачиликда мавсумийликни йўқотиш учун бирлашма ерларида тут кўчатлари ва бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштиришни планлаштириш керак. Шунингдек, қуртхоналардан куз ва қиш даврида мева, узум, сабзавотни сақлаш ва қайта ишлаш, поллиз экинлари кўчати ўстириш каби ишларни амалга оширишда фойдаланиш лозим. Шу билан бир қаторда бирлашмаларда пиллага дастлабки ишлов бериш ва уни саноатга етказиб бериш каби ишларни ҳам олиб бориш мақсадга мувофиқдир.

Шунингдек, пиллачилик тармоғи билан йиғириш тармоқлари ўртасида ҳам узвий боғланиш бўлиши керак. Уларни тўғри боғлаш ва бир-бирига яқин жойлаштириш ортқча харажатларни камайтириш имконини беради. Лекин ҳозирги кунда республикамизда пиллачилик тармоғи ипак йиғириш каби қишлоқ хўжалиги хом ашёсини дастлабки ишловдан ўтказадиган тармоқларнинг ривожланиши ва жойлаштирилиши тўлиқ балансланмаган. Масалан, ипак йиғириш учун пилланинг 60 проценти республикадан бошқа жойларда олиб борилади.

ПИЛЛАЧИЛИКНИ ПЛАНЛАШТИРИШ

1- §. Планлаштиришнинг аҳамияти

СССР халқ хўжалигининг барча соҳалари сингари қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши, шу жумладан, пиллачилик ҳам плани равишда ривожлантирилади. Ишлаб чиқариш воситалари ижтимоий мулк бўлган социалистик жамиятда халқ хўжалигининг барча соҳалари ягона умумдавлат плани асосида олиб борилади. Бу план бутун жамиятда маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни тақсимлашни бир бутун қилиб бирлаштиради. Шунга кўра халқ хўжалигининг ҳамма соҳалари ўртасида ўзаро боғланиш бўлади. Масалан, қишлоқ хўжалиги билан пахта саноати ўртасида, қурилиш комбинати билан цемент заводи ўртасидаги тармоқлар ўз-навба-тида бошқа тармоқлар билан ўзаро мустаҳкам боғланган ҳолда иш олиб боради. Жумладан, пиллакашлик фабрикалари ўз маҳсулотларини шойн тўқиш корхоналарига, шойн тўқиш корхоналари эса тикувчилик, трикотаж ва бошқа корхоналарга юборадилар. Айни вақтда пиллачилар ўзлари учун зарур бўлган моддий восита, машина, ёнлғи, қоғоз кабиларни саноатнинг бошқа тармоқларидан оладилар. Демак халқ хўжалигининг ҳамма тармоғи бири-бири билан узвий боғланган ҳолда ривожланади ва ягона бир бутун социалистик давлат экономикасини ташкил этади.

«...Маҳсулот ишлаб чиқариш ва тақсимлашда ўн миллионларча кишиларни ягона нормага жуда қаттиқ риоя қилишга бўйсундирадиган планли давлат ташкилоти бўлмаса, социализм бўлиши мумкин эмас»¹ деб таълим берган эди В. И. Ленин.

Хўжаликни план асосида ривожлантириш фақат социалистик тузумга хос хусусиятдир. Социалистик жамиятда хўжаликни планли равишда олиб бориш капиталистик жамият учун хос бўлган моддий ва меҳнат исрофгарчилигидан, рақобат ва иқтисодий кризислардан ҳалос этади ҳамда ижтимоий ишлаб чиқаришни зарур даражада ривожлантириш учун шароит вужудга келтиради.

Капиталистик жамиятда план бозор талабига биноан тузилиб, айрим капиталистлар манфаати учун хизмат қилади. Чунки уларда хусусий мулкчилик ҳукм суради. Ишлаб чиқариш воситалари ва ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг ҳаммаси капиталистникидир. Уларда ишчилар синфи ишлаб чиқариш воситаларига эгаллик қилишдан маҳрум этилган. Шунга кўра ишчилар ишлаб чиқарилган маҳсулотларига эгаллик қилиш ҳуқуқига ҳам эга эмаслар. Социализмда эса асосий ишлаб чиқариш воситалари умумхалқ мулки бўлганлиги сабабли, ишлаб чиқариш планлари фақатгина умумхалқ манфаати йўлида хизмат қилади.

Социалистик планлаштиришнинг кучи ва реаллиги шундаки,

¹ В. И. Ленин. Тўла Асарлар тўплами, 36- том, 339- бет.

у халқнинг турмуш даражасини яхшилашга, ишлаб чиқаришни юксалтиришга, меҳнат унумдорлигини оширишга қаратилгандир. Бизнинг планларимиз социалистик ижтимоий ишлаб чиқаришнинг олий мақсади — кишиларнинг моддий ва маънавий эҳтиёжларини энг кўп даражада қондиришга эришиш мақсадига хизмат қилади.

Планлаштириш хўжаликни социалистик асосда юритишнинг негизидир. Шу сабабли ҳам партиямиз мамлакат халқ хўжалигини планлаштириш ишига меҳнаткашлар оммасини кенг жалб этди. Масалан КПСС Марказий Комитетининг «1976—1980 йилларда СССР халқ хўжалигини ривожлантиришнинг асосий йўналишлари» лойиҳасини муҳокама қилишда 7,6 миллион киши сўзга чиқди. Бир миллиондан ортиқ таклиф ва истаклар айтилди. Асосий йўналишлар лойиҳасини муҳокама қилиш давомида киритилган таклифлар ва қўшимчалар шу ҳужжатга аниқлик киритиш вақтида ва беш йиллик планини ишлаб чиқиш пайтида синчиклаб кўриб чиқилди, шунингдек, партия, совет, хўжалик ва план органларининг, ҳамма министрликлар ва идораларнинг амалий фаолиятида ҳисобга олинди.

Шундай қилиб, бизнинг планларимиз Коммунистик партиянинг иқтисодий сиёсатини амалга оширишнинг бош воситасидир. Ҳозирги кунда бу сиёсат ўн биринчи беш йиллик топшириқларида — хўжалик қурилиши ва социал тараққиёт соҳасида КПСС XXVI съезди белгилаб берган конкрет ҳаракат программасида мужассамлашган. Меҳнаткашлар ўз кучлари, билимлари, ғайрат-шижотларини шу программанинг муваффақиятли бажарилишига сарфлаб, тобора кўпроқ ташаббус кўрсатмоқдалар ва қўшимча мажбуриятлар олмоқдалар.

Планлаштириш социалистик давлатнинг ғоят муҳим хўжалик ташкилий функциясидир. Одатда давлат плани колхоз ва совхозлардан бошлаб иқтисодий-маъмурий районлар ва иттифоқдош республикалар бўйича тузилади, ниҳоят ягона халқ хўжалик плани ишлаб чиқилади. Халқ хўжалик плани олий давлат органлари томонидан тасдиқлангандан сўнг, албатта бажарилиши лозим бўлган давлат қонун кучига киради. План — Коммунистик партия иқтисодий сиёсатининг муҳим элементидир. Давлат халқ хўжалигига раҳбарликни планли равишда амалга оширади.

Давлат топшириқлари совхоз ва колхозларда планлаштиришнинг асосидир. Аммо улар планларни тузган вақтда ўз хўжаликларининг муайян хусусиятларини ҳисобга оладилар, мазкур хўжалик учун мумкин бўлган барча тармоқларни устун даражада ривожлантиришни планлаштирадилар.

Бундай планлаштириш табиий бойликлардан ва моддий-техника ресурсларидан унумли фойдаланишга, ишлаб чиқаришни мумкин қадар рационал жойлаштиришга имкон беради, натижада ижтимоий меҳнат тежаб қилинади. Тежаб қолинган ижтимоий меҳнатдан ишлаб чиқаришни узлуксиз ўстириш учун фойдаланилади ва шу асосда меҳнаткашларнинг фаровонлиги тобора ошиб боради. Шунинг учун ҳам колхоз ва совхозлар ишлаб чиқариш

фаолиятларини ўз вақтида ва пухта планлаштирсалар, давлат лани сўзсиз бажарилади, меҳнат ва моддий харажатлар қисқаради. Бинобарин, хўжаликка планли раҳбарлик қилиш — келгу-сини олдиндан кўра билиш демакдир.

КПСС Марказий Комитети ва СССР Министрлар Советининг «Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш ва тайёрлашни планлаштириш ҳамда иқтисодий жиҳатдан рағбатлантиришни яхшилаш тўғрисида»ги қароридан... «раҳбарлар, мутахассислар, колхозчилар ва ишчиларнинг маҳсулот етиштиришни кўпайтириш учун жавобгарлигини ҳамда меҳнатнинг пировард натижаларидан уларнинг манфаатдорлигини ошириш қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини бошқаришнинг ҳамма босқичларида планли ишлашнинг энг муҳим йўналишлари эканлиги таъкидлаб ўтилади»,— деб кўрсатилган.

Планлаштириш — бутун халқ хўжалигини ва алоҳида ҳар бир тармоқни юксалтиришнинг ташкилий бошланишидир. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини, шу жумладан, пиллачиликни ривожлантириш планини тузишда зарур миқдорда умумдавлат резервлари ва экспорт фондлари вужудга келтирилган ҳолда аҳолининг хилма-хил шойи газламаларга, саноатнинг эса пиллага — хом ашёга нисбатан тобора ўсиб бораётган эҳтиёжларини максимал даражада қондириш кўзда тутилади. Колхоз ва совхозларда пиллачиликни ривожлантириш планлари тузилаётганда пиллани мўлкўл етиштириш билан бир қаторда унинг сифатини яхшилаш, қўрт боқилининг озуқа базасини мустаҳкамлаш, яъни тут барги ҳосилдорлигини ошира бориш, меҳнат унумдорлигини юксак сўрьатлар билан ўстириш, пилла таннархини арзонлаштириш, рентабеллик даражасини кўтариш имконини берадиган мавжуд резервлардан тўла-тўқис фойдаланиш кабиларга алоҳида эътибор берилади.

Коммунистик партия ва Совет ҳукумати кейинги йилларда қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини планлаштиришни яхшилаш юзасидан бир қанча тадбирларни амалга оширди. Жумладан, қишлоқ хўжалигини, шу жумладан пиллачиликни планлаштириш иши бевосита совхоз ва колхозларнинг ўзида амалга ошириладиган бўлди. Эндиликда совхоз ва колхозларга бериладиган планларда пиллачилик бўйича давлатга сотиладиган пилланинг миқдори белгиланади. Бу план топшириқлари хўжаликларга йил бошланишидан 3—4 ой олдин берилиши лозим.

Совхоз ва колхозлар эндиликда пилла етиштириш юзасидан бериладиган топшириқларга асосланиб, пилла ҳосилдорлигини ўзлари белгилайдилар. Пиллани харид қилиш давлат планлари контрактация, яъни колхоз ва совхозлар билан тузиладиган шартнома асосида амалга оширилади. Контрактация шартномаси — давлатга зарур маҳсулот, шу жумладан пилла харид қилиш учун колхоз ва совхозга бериладиган буюртмадан иборат. Контрактация шартномаси қишлоқ хўжалик маҳсулотларини, шу жумладан пиллани харид қилиш давлат планларига ва қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини ривожлантириш перспектив планларига му-

вофиқ бир неча йил учун тузилади. Шунинг учун ҳам Шартнома-лар йил сайин, йиллик планлар асосида аниқлаб тузилиши лозим. Шартнома тузишдан олдин пилла етиштириш ва харид қилиш планлари чуқур ва ҳар томонлама текширилиши, пиллачилик тармоғининг ҳақиқий ҳолати ўрганилиши ва мазкур хўжалик учун белгиланган планнинг бажарилиши юзасидан тадбирлар ишлаб чиқилиши зарур. План топшириқлари пиллачилик экономикасини ривожлантириш суръатларини оширишни, пилла етиштириш самарадорлиги кўрсаткичларини яхшилашни ва аввало меҳнат унумдорлигини ўстириш ва моддий ресурсларни тежашни, техника тараққиётини жадаллаштиришни, пиллачиликни пахтачилик тармоғи билан уйғунлаштириб ривожлантиришни мувофиқлаштириб олиб боришни яхшилашга қаратилиши керак.

2-§. Планлаштиришнинг турлари ва уни тузиш тартиби

Қишлоқ хўжалигининг барча тармоқлари сингари пиллачилик-да ҳам перспектив план, йиллик ишлаб чиқариш-молния плани, бўлим, бригада ва звеноларга бериладиган беш йиллик ишлаб чиқариш топшириқлари, оператив планлар ҳамда план-нарядлар тузилади. Бу планлар хўжаликнинг асосий ва қўшимча тармоқлари билан узвий боғланган ҳолда тузилади. Йиллик ишлаб чиқариш топшириқлари ва оператив планларини ишлаб чиқиш системаси давлат план топшириқларини бажаришга ва пилла етиштириш самарадорлигини оширишга мўлжалланган бўлади.

Перспектив план. Перспектив планда пиллачиликни бир неча йил мобайнида ривожлантириш кўлами ва суръати олдиндан белгилаб берилади. В. И. Ленин перспектив планга жуда катта эътибор бериб, узоқ йилларга мўлжалланган планлардан кўрқманг. Бундай план бўлмаса хўжаликни янгидан тиклаш мумкин эмас, деган эди.

Перспектив план бир неча йилга, жумладан беш, ўн ва ундан кўпроқ йилга мўлжаллаб тузилиши мумкин. Бу планларда Коммунистик партиянинг директив программаси акс эттирилади. Перспектив планлар туфайли планлаштиришнинг узлуксизлиги таъминланади. Шунинг учун ҳам перспектив план пиллачиликни ривожлантиришнинг кўп йилга мўлжаллаб тузилган программасидир.

Ш. Р. Рашидов Ўзбекистон Компартиясининг XIX съездида қилган докладыда шундай деган эди: «Перспектив планлаштириш — илмий ёндоқишнинг муҳим элементи. Кейинги йилларда республика партия ташкилотида бундай ёндоқиш кенг ёйилди. Узоқ даврга мўлжалланган планларни тузиш истиқболни кўришга, асосий нарсани эътибордан четда қолдирмасликка, шошма-шошар-тўғри жойлаштиришга, олимлар, мутахассислар ва ишлаб чиқариш новаторларининг билими ҳамда тажрибасидан фойдаланишга

асослаб берилган конкрет қарорларни ишлаб чиқиш ва қабул қилишга имконият яратиб беради»...¹.

Пиллачиликнинг перспектив плани қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқлари сингари колхоз правлениеси томонида кўрилиб, колхозчиларнинг кенгайтирилган умумий йиғилишларида, совхозларда эса совхоз директори томонидан тасдиқланади.

Маълумки, энг яхши планлар ҳам агар иқтисодий жиҳатдан мустаҳкамланмаса, фақат орзу бўлиб қолаверда. Шунинг учун ҳам планларни тузишда иқтисодий кўрсаткичларнинг тўғри бўлишига алоҳида эътибор бериш керак. Иллати тузишда натура кўрсаткичлари қиймат кўрсаткичларидан фойдаланилади. Натура кўрсаткичлари маҳсулотнинг аниқ турлари ёки иш ҳажмининг ўлчов бирликлари, яъни дона, гектар, тонна, квадрат метр ва ҳоказоларда ифодаланади. Масалан, корхоналар, баланд бўйли тутлар — дона (туп), тутзорлар — гектар, пилла ва тут баргини етиштириш — тонна, қуртлар учун жой — квадрат метр билан белгиланади.

Қиймат кўрсаткичлари пландаги топшириқларни ва ишлаб чиқариш фаолиятининг иқтисодий натижаларини пул ҳисобида белгилашга имкон беради. Қиймат ўлчови ёрдамида плани ҳисоблаб чиқиш, унинг бажарилишини назорат қилиш жуда қулайдир. Пиллачиликни ривожлантириш, аввало унинг озуқа ресурсига, яъни тутчиликнинг ривожига боғлиқ. Шунинг учун ҳам пиллачиликнинг перспектив планини тузишда ипак қуртларининг озуқа базасини мустаҳкамлашга алоҳида эътибор бериш керак. Хўжаликда етиштирилган барг миқдорини аниқлаш учун тут дарахтлари тупларининг сонини, уларнинг қайси йилда ва қай усулда экилганлигини, шунингдек, ҳар бир дарахтдан олинадиган барг ҳосил миқдорини атрофлича таҳлил этиш зарур.

Тутчиликни планлаштиришда дала четлари, ариқ-зовур бўйларига ва йўл ёқаларига ўтқазиладиган тут дарахтлари тупларининг сонини кўпайтиришга алоҳида эътибор бериш керак. Чунки баланд бўйли тутлар республикамызда пиллачилик озуқа базасининг асосий қисмини ташкил этади. Бундан ташқари, шу тартибда экилган тутлар ғўзаларни ва бошқа экинларни иссиқ шамоллар (гармсел)дан ҳимоя қилиб, ҳосилдорликни оширади. Шунингдек, дала четлари, ариқ бўйлари ва йўл ёқаларидаги тут дарахтлари махсус ер ажратишни талаб қилмайди; бу эса пиллачиликни хўжаликнинг бошқа тармоқларига халал бермай ривожлантиришга имкон яратади.

Пахта ва бошқа экинзорлар учун ўзлаштирилаётган Мирзачўл, Қарши дашти ва Қорақум канали зоналарининг янги ерлари пиллачиликнинг озуқа базасини янада кенгайтиришда катта резерв ҳисобланади. Чунки янги ўзлаштирилган жойлардаги хўжаликларда сугориш шохобчалари кўп, уларнинг четларига биринчи

¹ Ш. Р. Рашидов. Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг Ўзбекистон Компартияси XIX съездига ҳисобот доклади. «Совёт Ўзбекистони» газетаси, 1976 йил, 4 февраль сони.

навбатда тут дарахтлари ўтқазилиши керак. Перспектив планни тузишда баланд бўйли тутларни кўпайтириш билан бир қаторда янги тутзорлар ташкил қилишни ҳам кўзда тутиш лозим. Тутзорлар озуқа фондини тутларнинг кўпайишини таъминлайди. Тутнинг янги, серҳосил навлари мавжудки, улар ҳали ишга солинмай келинаётган резервлардан ҳисобланади. Бинобарин янги тут навларини кўпайтириш масаласи ҳам перспектив пландан жой олиши лозим.

Перспектив планни тузишда қуртларни марказлаштириб боқиш масаласига кўпроқ эътибор бериш зарур. Қуртлар махсус қуртхоналарда марказлаштириб боқилса, унда илғор иш усуллари ва фан ютуқларини қўлланишга, меҳнатни тўғри ташкил қилишга, ишчи кўчидан унумли фойдаланишга, озуқа ва ёнилгини тежаб-тергаб сарфлашга имкон бўлади, қурт боқиш учун зарур ҳарорат, намлик даражаси ва бошқа агротехник шарт-шароитларга яхши риоя қилиш мумкин бўлади. Натижада пилла ҳосилдорлиги ошади. Бинобарин, ҳар бир колхоз ва совхозда йилга кам деганда 1—2 тадан янги қуртхона қуришни планлаштириш лозим. Шунингдек планлаштиришда ипак қурти боқувчи хўжаликларнинг ҳолати тўғри белгиланиши керак. Лекин ҳамма жойда ҳам планлар хўжалик ҳолатига қараб ишлаб чиқиладигани ва комплекс ҳал қилинадигани йўқ. Баъзи хўжалик раҳбарлари бу муҳим масалага етарли баҳо бермасдан, уни юзаки тузишга йўл қўймоқдалар.

Планлар бажарилишининг таҳлили шуни кўрсатадики, баъзи хўжалик, бўлим, бригада ва звеноларнинг пилла етиштириш планлари 2—3 баробар ошириб бажарилади. Бу уларнинг ўз имкониятларига тўла мувофиқ планлар қабул қилмаганликларидан далолат беради. Бу эса планнинг сафарбар қилувчилик ролини пасайтиради, ишлаб чиқаришни ва хўжалик фаолиятини ташкил этишга салбий таъсир ўтказиши, пилла етиштиришни янада ўстириш учун курашга рағбатлантиришни сусайтиради.

Перспектив план илмий жиҳатдан асосланган иш методлари ва усуллари, амалда синиб кўрилган перспектив нормалар ҳамда пиллачиликнинг аввалги ишларини чуқур ўрганиш асосида тузилиши керак. Фикримизча, колхоз ва совхозлар учун белгиланган қатъий планни ўртача перспектив усул асосида белгилаш мақсадга мувофиқдир. Бунинг учун аввал сўнгги беш йилнинг ҳар бир йили учун ҳар қутти қурт уруғидан олинган пилла ҳосилини аниқлаш керак. Ўртача прогрессив даражани ҳисоблаб чиқариш учун ўртача оддийдан юқорироқ кўрсаткич олинади. Масалан, 1976—1980 йилларда ҳар қутти қурт уруғидан пилла чиқиши хўжаликда ўртача $(65 + 75 + 70 + 72 = 348:5 = 69,5)$ кг ни ташкил этди. 1981 йил учун планни бир қутти қурт уруғидан $(70 + 75 + 72 = 217:3 = 72,3)$ кг, яъни пилла ҳосили 3 миқдорда олинади деб белгилаш мумкин. Беш йилликнинг келажак йиллари учун ҳам план худди шундай аниқланади. Демак, шу йўсинда аниқланган план, каттароқ бўлишига қарамай, жуда реал пландир. Перспектив

плани тузишда қурт боқиш ишлари, тутчиликни янада механизациялаштириш ва рентабелликни ошириш каби масалаларга ҳам кенг эътибор берилиши шарт. Пухта ва аниқ тузилган перспектив план мавжуд имкониятлардан тўла фойдаланишга имкон яратади. Бу эса ўз навбатида, пиллачиларнинг моддий манфаатдорлигини оширишга олиб келади.

Йиллик ишлаб чиқариш-молия плани. Қолхоз ва совхозларда қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқлари қатори перспектив план асосида пиллачиликнинг ҳам йиллик ишлаб чиқариш-молия плани ҳам тузилади. Аммо йиллик ишлаб чиқариш молия плани перспектив пландан кўчирилмайди, балки аниқланган резервлар ҳамда партия ва ҳукумат томонидан пиллакорлар олдига қўйилган янги вазифалар ҳисобга олиниб, зарур ўзгартиш ва қўшимчалар киритилиб тузилади. Бунда мазкур йилда амалга оширилиши лозим бўлган конкрет топшириқлар батафсил қайд қилинади. Бу планда биринчи навбатда пиллани сотиш юзасидан давлат томонидан берилган топшириқни сўзсиз бажариш кўзда тутилади. Шунингдек, планда қишлоқ хўжалик ерларининг ҳар 100 гектарида етиштириладиган пиллани ошириш билан бирга, маҳсулот етиштириш учун қилинадиган маблағ ва меҳнат сарфларини камайтириш тадбирлари ҳам белгиланиши керак. Шунинг учун ҳам уни иқтисодий асослаб тузиш жамоат пиллачилигини тараққий эттиришда муҳим аҳамиятга эга. Йиллик ишлаб чиқариш-молия планини тузишга киришишдан олдин қуйидагиларга алоҳида эътибор берилар:

1) яқка тартибда экилган тутларнинг сони, тутзорларнинг майдонини аниқлаш, уларни бригадаларга тўғри бириктириш;

2) пиллачилик билан банд бўладиган ходимлар ҳамда хўжаликдаги йирик биноларнинг сони белгилаш, бу бинолардан ипак қуртининг боқиш учун фойдаланиш;

3) хўжаликнинг тут ниҳоллари экишга бўлган талаби ва экиладиган ниҳоллар сонини аниқлаш;

4) ўтган йилги етиштирилган пилла юзасидан қилинган таҳлилга асосан хўжаликда эришилган ютуқлар ва йўл қўйилган камчиликлар ҳақида хулосалар чиқариш;

5) илғор звенолар ва пиллачиларнинг иш тажрибаларини чуқур ўрганиб, уларни ишлаб чиқаришга жорий қилиш;

6) белгиланган иш нормалари ва расценка (баҳо)ларни қайта кўриб чиқиш каби вазифаларни ҳал қилиш лозим. Чунки белгиланган иш нормалари вақт ўтиши билан эскиради ва меҳнат унумдорлигини ошириш учун анча халал беради. Шунинг учун иш нормалари ва расценкаларни ҳар йили қайта кўриб, ўзгартириб тузатиб туриш мақсадга мувофиқдир.

Юқорида айтиб ўтилган тайёргарлик ишлари ўтказилгандан кейингина йиллик ишлаб чиқариш планини тузишга киришиш лозим. Лекин амалда тутчилик бўйича планлаштириладиган ишлар қолхоз ишлаб чиқариш топшириқларида жуда кечиктирилади. Тутзорларни ҳайдаш, баланд бўйли тутлар атрофини чопиш-юм-

шатиш, тут кўчатлари ўтқазиш, одатда, февраль — март ойларида бажарилади, айрим ҳолларда апрель ойигача чўзилади. Аммо бригадалар ишлаб чиқариш топшириқларини фақат март ёки апрель ойидагина оладилар. Бу ҳол баъзан тутчилик ишларини ўз вақтида бошлашга, сифатли бажаришга салбий таъсир кўрсатиши турган гап. Бунинг сабаби ишлаб чиқариш молия плани тузилаётганда тутчилик ишларининг ўзига хос муддатлари ҳисобга олинмаслигидир. Маълумки, ишлаб чиқариш-молия планини ва ишлаб чиқариш топшириқларини тузишга колхознинг йиллик ҳисоботи тамом бўлгандан сўнг киришилади. Бунда тутчилик бўйича бериладиган топшириқлар ҳам механик равишда белгиланади. Бу, албатта, кеч. Ваҳоланки, йиллик ишлаб чиқариш-молия плани ва бригадаларга бериладиган ишлаб чиқариш топшириқларига тутчилик бўйича планлаштириладиган ишларни йиллик ҳисоботга тайёргарлик кўрилаётган вақтдаёқ, яъни декабрь, ноябрь ойларида киритиш мумкин. Чунки тутчилик ва пиллачилик соҳасидаги ишлаб чиқариш кўрсаткичлари ноябрь ойида, баъзан эса ундан олдинги ойлардаёқ маълум бўлади.

Пиллачиликнинг йиллик ишлаб чиқариш-молия планини тузишда қуйидаги ишларни планга киритиш лозим:

- 1) хўжалик бўйича қанча қурт боқиш, қути ҳисобида;
- 2) ялпи пилла етиштириш миқдори, центнер ёки тонна;
- 3) етиштириладиган пилланинг сифати;
- 4) ҳар қутидан олинадиган пилла ҳосили, кг;
- 5) баланд бўйли тут дарахти тупининг умумий сони, шу жумладан, ҳосилга киргани, дона;
- 6) тутзорларнинг умумий майдони, шу жумладан, ҳосилга кирган тутзорлар майдони, га (ҳосилга кирмаган тут дарахтларини ҳосилга киритиш чоралари ҳам кўрилади. Ҳосилга кирмаган барча дарахтлар ва тутзорларни парвариш қилиш тадбирлари жамлашиб, йиллик ишлаб чиқариш планининг «Ҳосилга кирмаган дарахтларни парвариш қилиш тадбирлари» деган бўлимида планлаштирилади);

7) ҳар туп тутдан ҳамда тутзорнинг ҳар гектаридан олинган ялпи барг ҳосили. Бунда йўл четидаги тутларнинг барги, килограмм ҳисобида, тутзорлардаги барглар эса центнер ҳисобида белгиланади;

8) пиллани сотишдан олинадиган пул даромади, пилла таннари, сўм;

9) янги тут дарахтлари ўтқазиш ва қуриган дарахтларни кундаков қилиб, ўрнига янги тут кўчатлари экиш. Ҳар бир гектар ерга қанча тут кўчати ўтқазиш лозимлиги дарахтларни жойлаштириш схемасига қараб аниқланади.

Тутчилик ишларини планлаштиришда ренкострукция ишларига алоҳида эътибор бериш керак. Реконструкция пиллачилигини бошқа дала экинлари, биринчи навбатда пахтачилик билан рационал қўшиб олиб бориш, дала ва йўл чеккаларига кўплаб тут дарахтлари экиш ва тутзорларни барпо этиш билан бир вақтда

дала карталарини катталаштириш йўли билан озуқа фондини кенгайтириш ва кўпайтиришга қаратилиши лозим.

Хўжаликнинг тут кўчатларига бўлган эҳтиёжини аниқлашда, янги тутзорларга экиладиган кўчатлардан ташқари эски тутзорлардаги бўш қолган жойларда ўтқазилиши зарур бўлган тут кўчатлари сонини ҳам ҳисоблаб чиқиш зарур. Кўчатларнинг баҳоси сотиб олиш нархларида кўрсатилади.

Ҳар бир туپ тутдан ҳамда тутзордан олинадиган ҳосилни аниқлашда тупроқ унумдорлиги, агротехника тадбирлари, тутларнинг экилган жойи ва уларнинг ёши ҳисобга олинади. Масалан, пахта майдони атрофига экилган тут дарахти йўл четларидаги тут дарахтига нисбатан 30%, беда атрофидагига нисбатан эса 20% кўп барг беради. Шу сабабли тут дарахтларини пилла звеноларига бирктишда юқорида баён этилган ҳосилдорлик даражасини албатта ҳисобга олиш лозим. Шундагина пилла звеноларининг ҳаммаси бир хилда озуқа манбаи билан таъминланган бўлади.

Хўжаликда боқиладиган ипак қуртининг қути сонини, маҳсулдорлигини ва етиштириладиган ялпи пилла ҳосилининг миқдорини тўғри белгилаш эса ишлаб чиқариш планининг бажарилишини таъминлайди. Боқиладиган ипак қуртининг қути сонини ҳамда маҳсулдорлик кўрсаткичларини пилла топшириш юзасидан давлат топшириқларининг албатта бажарилишини таъминлайдиган даражада белгилаш лозим. План қанчалик асосли бўлса, у ишлаб чиқаришга шунчалик кўпроқ таъсир кўрсатади. Бироқ баъзи хўжаликларнинг пиллачилик звеноларида ҳосилдорлик плани сунъий равишда пасайтирилади, бунинг ҳисобига ортиқча меҳнат ҳақи ва мукофот тўлаш ҳоллари рўй беради. Бунга асло йўл қўймаслик лозим.

Пиллик ишлаб чиқариш-молия планини тузишда ҳосилдорлигини ошириш ишларига алоҳида эътибор бериш лозим.

Маълумки, тут дарахтларидан олинадиган барг ҳосилини оширишда ўғитлашнинг аҳамияти каттадир. Шу боисдан тут дарахтлари тагига солинадиган (ўсиш даврида) ўғитларнинг миқдори пиллик ишлаб чиқариш-молия планининг «Ўғит солинади» деган бўлимида, келаси йил учун солинадиган ўғитлар эса «шудгорга, кўзги ҳайдовга» деб кўрсатилган бўлимда планлаштирилади.

Пиллик ишлаб чиқариш-молия планида кўрсатилган барг ҳосили олиш ва пилла етиштириш планини бажариш учун аввало агротехникани ўз вақтида қўлланиш, тут дарахтлари ҳамда пилла қуртларини яхши парвариш қилиш лозим. Колхоз ва совхозлар пиллачилик ва тутчиликда агротехника тадбирларини планлаштирар эканлар, ишлаб чиқаришда янги, амалда синаб кўрилган фан ютуқлари ва орттирилган илғор тажрибаларни, айниқса энг кам меҳнат ва маблағ сарфлаб, кўпроқ ҳосил олишга имкон берадиган усулларни қўлланишни кўзда тутишлари лозим.

Мўл пилла ва барг ҳосили етиштириш кўп жиҳатдан экин-дарахт зараркундаларига ва касалликларига қарши курашишга боғлиқ. Тут дарахти ҳамда ипак қуртига зараркунанда ва касал-

ликлар элакишишининг олдини олиш катта аҳамиятга эга. Шунинг учун ҳам кўпчилик илғор хўжаликларда ариқ бўйлари, дала чеккаларидаги тут дарахтларига вақт-вақти билан заҳарли дорилар пуркаб турилади. Бунинг учун заҳарли химикатларни олдиндан тайёрлаб қўйиш лозим. Афсуски айрим хўжаликлар заҳарли химикатлар сотиб олиш ва улардан оқилона фойдаланишни нотўғри планлаштирмоқдалар. Уларнинг ишлаб чиқариш планларида зараркунанда ва касалликларга қарши қанча майдондаги тут дарахтлари дориланиши аниқ белгиланмаганлигидан фойдаланиладиган заҳарли моддаларнинг нормасига риоя қилинмаётир. Баъзи хўжаликлар заҳарли дориларга бўлган эҳтиёжни планлаштиришда фақат ғўзани ҳимоя қилишни кўзда тутадилар. Тут дарахтларини касалликдан муҳофаза қилишни план тузаётганда эътиборга олиш зарур. Хўжаликлар тутчилик ва пиллачиликда зарарли ҳашаротларни йўқ қилишда қишлоқ хўжалик министрлиги ёки ўсимликларни ҳимоя қилиш ташкилотлари томонидан тавсия этилган махсус қўлланмалардан тўла фойдаланмоқлари керак. Бу қўлланмаларда дориларни сепиш (қўлланиш) усуллари ва уни сарфлаш нормалари кўрсатилган.

Пилла таннархи — энг муҳим иқтисодий кўрсаткичдир. Чунки пиллачиликнинг иқтисодий натижалари пилла маҳсулотининг таннархида равшан акс эттирилади. Пилла таннархини планлаштиришнинг моҳияти ишлаб чиқариш харажатлари даражасини аниқлашдан, меҳнат ва пул сарфини камайтириш резервларини аниқ кўрсатиб, улардан ҳар томонлама фойдаланишдан ҳамда тармоқнинг рентабеллигини оширишдан иборат.

Йиллик ишлаб чиқариш топшириқлари. Колхоз ва совхозларда йиллик ишлаб чиқариш-молия плани билан бир қаторда қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқлари сингари пиллачилик бўйича ҳам ишлаб чиқариш топшириқлари тузилади. Уларни ишлаб чиқиш за жорий қилиш хўжаликни ички планлаштиришнинг муҳим бир қисмидир. Бу топшириқларни тузишдан асосий мақсад — ишлаб чиқариш бўлимларидаги ҳар қайси коллектив ва ходим учун конкрет ишлаб чиқариш программасини белгилаш ва шу асосда мўлқўл сифатли ва арзон пилла етиштиришдир.

Ишлаб чиқариш топшириқлари бўлим, бригада ва звенолар учун берилади ва у ишлаб чиқариш молия плани билан бир вақтда тузилади. Пиллачилик ва тутчилик юзасидан йиллик ишлаб чиқариш топшириқлари бўлим, бригада ва звеноларнинг шароити эътиборга олиниб, ҳар бир ишлаб чиқариш бўлими, бригада ва звено учун алоҳида-алоҳида берилади. Йиллик ишлаб чиқариш топшириқлари қуртларни боқиш учун ажратилган бинолар ва тутлар сони, бириктирилган транспорт воситалари, пиллачилик учун зарур бўлган инвентарлар, ишчи кучи состави ва бошқалар ҳисобга олиб тузилади. Бу топшириқлар бошқа тармоқлар билан узвий боғланган ҳолда ишлаб чиқилади ва бўлим, бригада ҳамда звеноларга етказилади.

Оператив планлаштириш. Ишларни аниқ ва ўз вақтида бажариш ҳамда тартибга солиб туриш учун йиллик ишлаб чиқариш

топшириқларидан ташқари оператив планлар ҳам тузилади. Бу план ишлаб чиқариш-молия плани маълумотлари асосида тутчилик ва ипак қурти боқиш ишлари мавсуми бўйича тузилади. Масалан, тутчиликдан баҳорги мавсумда тутзорларни ҳайдаш, уларга ўғит солиш, тутларни парвариш қилиш, дезинфекция ўтказиш ва ҳоказо ишлар планлаштирилади. Қишки мавсумда эса шўрхок ерларга, тутзорларга яхоб суви бериш, олдинги йилги экилган баланд бўйли, паст бўйли ва йўл ёқаларидаги ҳамда карта четларидаги тутларнинг хатосини, яъни кўкармай қолган тутлар ўринини қайта тиклаш мақсадида экиладиган кўчатларни ҳисобга олиб, уларни тўлдириш каби ишларни ўтказиш белгиланади. План топшириқларининг кўрсаткичлари ва план даврлари ишнинг турига, характериға ва унинг муддатига ҳамда бошқа шароитларга қараб аниқланади. Оператив планда иш турлари, уларнинг ҳажми, сифати, бажариш муддатлари, шунингдек бажаришда унга жавобгар шахслар кўрсатилади. Ишларни ташкил қилишда об-ҳавонинг қулай ва ноқулайлиги бевосита таъсир қилиши мумкин. Шу сабабли иш бажариш даврида тегишли йилдаги иқлим хусусиятларига ва бошқа шароитларига қараб, унга баъзи ўзгариш ва тузатишлар киритилиши мумкин.

Пиллачиликни оператив планлаштириш тармоқ ишига кундалик раҳбарлик қилиш, топшириқларга риоя қилинаётган-қилинмаётганлигини назорат қилиб туриш ва планин бажариш давомида рўй берадиган камчиликларни бартараф қилиш учун тезлик билан чоралар кўришга имкон беради. Буларнинг ҳаммаси маблағларнинг ортқча сарф бўлишига йўл қўймайди ва пилла таннаринини арзонлаштиради. Шунингдек, планининг бажарилишини конкретлаштиради ва энг қулай қарорлар қабул қилишга ёрдам беради.

План-нарядлар. Ииллик ишлаб чиқариш-молия плани ва ишлаб чиқариш топшириқларидан ташқари колхоз ва совхозларда план-нарядлар ҳам тузилади. У бригада ва звенога бирор ишни бажариш учун берилган топшириқдир. План-нарядларнинг асосий вазифаси муайян даврда, шарт-шароитларга қараб қисқа муддатда бажарилиши лозим бўлган ишларни кўрсатишдир. Ипак қуртларини жой билан таъминлаш, барг ва даста, сўкчак учун ёғоч материаллар ва қуртхоналарни иситиш учун ёнилғи тайёрлаш, етилган пиллани тезда териб олиш учун етарли ишчи кучи билан таъминлаш, терилган пиллаларни пешма-пеш тайёрлов пунктларига жўнатиш, пиллаларни ташиш учун юк машиналарини ҳозирлаш кабилар қисқа муддат ичида бажариладиган ишлардир. Ана шу ишлар тез ва ўз вақтида бажарилмаса, пилла ҳосилига, қолаверса тармоқнинг экономикасига катта путур етказиши мумкин. Аниқроқ қилиб айтганда, ишни жадаллаштирилмаса пиллалар қуриб қолиши, капалаклар чиқиб кетиши, пилла сифати пасайиши мумкин. Булар, шубҳасиз, пилладан олинадиган даромадни камайтиради, унинг таннарини оширади, рентабеллигини пасайтиради.

План-нарядлар хўжалик раҳбарларининг иштирокида мутахассислар томонидан тузилади. План-нарядлар кунда ёки маълум

бир даврда ёзма ёки оғзаки равишда берилади. Ишлаб чиқариш бригадалари янги план-нарядни олаётган вақтда, олдинги кун учун берилган наряднинг бажарилиши ва ишнинг ҳозирги аҳволи ҳақида қисқача ахборот берадилар. План-нарядда ишнинг ҳажми, сифати, муддати ва ҳақиқатда ишда банд бўлган кишилар сони кўрсатилади. Турли хўжаликларда нарядлар конкрет шароит ва ишнинг ҳажмига қараб ўзгартирилиши мумкин. Наряд фақат план ҳужжати бўлмасдан, балки ҳисобот ҳужжати ҳамдир. Шунинг учун ҳам нарядлар бериш хўжалик раҳбарлари ва мутахассисларнинг пиллачилик ва тутчилик бригадалари иши устидан оператив назорат қилишининг муҳим бир шаклидир. Шунинг унутмаслик керакки, план ҳар қанча намунали тузилган бўлса ҳам, агар у ҳар бир бригада ва пиллачилик звеносига, ҳар бир ипак қурти боқувчисига ва тутчига тушунтирилмаса, у қуруқ қоғоздан бошқа нарса бўлмай қолади. Шунинг учун ҳам план орқасида социалистик пиллачилигимизнинг тинимсиз ривожланиши перспективаларини кўриб турмоғимиз лозим. Ипак қурти боқувчилар пилла етиштириш планларини тузишдан тортиб, унинг бажарилиш якунларини муҳокама қилишгача кенг жалб этилиши зарур. Ана шундагина пиллачиликни ривожлантиришнинг туб масалалари оқилона ҳал қилинган бўлади. Шунингдек планларни тузишдан олдин ўтган хўжалик йилидаги пиллачилик якунлари кўриб чиқилиши, планлар илғор пиллачилик хўжаликларининг иш тажрибалари ва эришган ютуқларини ўрганиш асосида мавжуд хўжалик кўрсаткичларига таққосланиб тузилиши керак. Янги хўжалик йили учун пилла етиштиришни планлаштиришда ўртача кўрсаткичлар даражасини эмас, балки илғор пиллачилик хўжаликларининг ишларини назарда тутиш керак. Акс ҳолда тузилган план хўжалик пиллачилигини ривожлантиришга эмас, орқага кетишга олиб келади.

3-§. Планинг бажарилишини контрол қилиш

Планлаштириш иши фақат план тузишдангина эмас, балки план-кўрсаткичларининг тўла бажарилишини таъминлашдан ҳам иборатдир. Пиллачилик тармоғида ишлаб чиқариш планларининг аниқ бажарилиши устидан контрол қилишни яхши йўлга қўймай туриб, унинг бажарилишини амалга ошириб бўлмайди. Чунки энг яхши тузилган план ҳам вақт-вақти билан текшириб турилмаса ёки бажаришга сафарбар қилинмаса, қоғозда қолиб кетиши мумкин. Планинг бажарилишини текшириб туриш хўжаликка планли раҳбарлик қилишнинг муҳим томонидир. Текшириш вақтида ишлаб чиқариш резервлари аниқланади, рўй бериши мумкин бўлган камчиликларнинг олди олинади, шунга кўра иш жараёнида вужудга келадиган янги вазифалар ва айрим тузатишлар планга киритилади. Бинобарин, планларнинг бажарилишини пухта назорат қилиб туриш ва мунтазам текшириб бориш интизомни мустаҳкамлаш ва иш учун жавобгарликни оширишнинг самарали чорасидир. «Кишиларни текшириш ва ишнинг ҳақиқий ижросини тек-

шириш керак— бутун ишнинг, бутун сиёсатнинг моҳияти энди ана шунда, фақат ва фақат шунда»¹.— деган эди В. И. Ленин.

Планларнинг бажарилиши жараёнида пиллачиларнинг актив иштирок этишлари ундаги барча кўрсаткичларнинг сўзсиз бажарилишига, меҳнат ушумдорлигини ошириш, пилла таннарахини пайсайтириш резервларини ишга солишга имкон беради.

Бироқ республикамизнинг баъзи районлари ҳамда хўжаликларда партия ва ҳукуматимизнинг пиллачиликлари янада ривожлантириш тўғрисидаги қарорлари амалда тўла бажарилмаётир. Пилла тайёрлаш давлат планининг бажарилиши эса кўпинча вақтида назорат қилинмайди. Натижада жойларда кўпроқ пилла этиштириш ва унинг сифатини яхшилаш учун мавжуд резервлардан қониқарли фойдаланилмайди. Жумладан, 1980 йилги қўрт боқиш мавсумида республикамизда 25 та хўжалик пилла тайёрлаш планини бажара олмаган.

Хўжаликлар ўз планларини муддатида бажариш учун аввало давлат интизомига қаттиқ риоя қилишлари керак. План—қонун, уни адо этиш шарт. Бу ҳақда Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари ўртоқ Ш. Р. Рашидов сайловчилар билан учрашувида сўзлаган нутқида шундай деган эди: «Мақсадларимиз аниқ ва равшан белгиланган, давлат плани қонун бўлиб қолган ҳозирги бир пайтда асосий вазифа — мўлжалланган вазифаларни тўла ва ошириб бажаришни таъминлаш, иқтисодий тараққиётнинг интенсив омилларидан тўлароқ фойдаланиш учун бутун куч-ғайратни сафарбар қилишдан иборат. КПСС Марказий Комитети ноябрь Пленумининг қарорлари бизни шу ишларга чорлайди, бутун ишмизнинг, оммавий-сиёсий ва ташкилотчилик ишмизнинг оғирлик маркази худди шундадир»².

План ишлаб чиқариш қонунидир. Бинобарин, унинг бажарилишини қишлоқ хўжалигининг ҳамма соҳаларида, шу жумладан, пиллачиликда ҳам мунтазам равишда назорат қилиб туришни одатга айлантириш керак.

Берилган планларнинг бажарилиши учун аввало бу плани тузишда мутахассислар иштирок этиши керак. Бироқ айрим хўжаликларда перспектив ва йиллик планлар, бригада ва бошқа ишлаб чиқариш бўлимлари учун топшириқлар мутахассислар, бригадаларнинг иштирокисиз тузилади. Натижада планлаштириш зарур иқтисодий асосласиз амалга оширилади. Планларнинг бажарилиши мунтазам таҳлил қилинмайди, ортиқча меҳнат ва маблағ сарфларининг сабаблари аниқланмайди, камчиликларни бартараф қилишга доир шоямчилик чора-тадбирлар кўрилмайди.

Планларнинг тўғри бажарилишини амалга ошириш учун аввало бошланғич оператив учёт ва бухгалтерия учёти яхши йўлга қўйилган бўлиши керак. Бухгалтерия учёти пиллачилик тармоғи ва унинг бўлимларида плани бажариш процесси ва бажариш да-

¹ В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 45- том, 19- бет.

² Ш. Р. Рашидовнинг сайловчилар билан учрашувида сўзлаган нутқидан. «Совет Ўзбекистони» газетаси, 1979 йил, 6 февраль.

ражасини қайд қилиб, пиллачилар коллективининг бутун ишлаб чиқариш фаолиятини назорат қилиб туриш учун тўлиқ имкон туғдиради. Иш жараёнида йўл қўйилган камчиликларни бартараф қилишга ёрдам беради. Бошланғич оператив ва бухгалтерия учётни бўлим, бригада ва звеноларга берилган ишлаб чиқариш топшириқларининг қандай бажарилаётганини назорат қилиб туриш учун асосий негиз ҳисобланади. Шунинг учун ҳам планини контрол қилишда маълумотлар оддийгина солиштирилиб қолинмасдан, балки иқтисодий кўрсаткичлар бўйича бажарилиши ҳам контрол қилиниши лозим. Шундагина пиллачилик тармоғининг барча ишлаб чиқариш кўрсаткичларига тўғри баҳо бериш мумкин.

Пилла тайёрлаш планининг бажарилишини назорат қилиб боришда пиллачиларнинг ўзлари бевосита иштирок этишлари зарур. Улар пилланинг бажарилиш якунларини мунтазам суратда колхоз правлениесига, колхозчиларнинг умумий йиғилишида ва совхозларнинг ишлаб чиқариш кенгашларида, партия, жамоат активи мажлисларида кенг муҳокама қилишлари лозим. Бунга совхоз директорлари, колхоз раислари ва правление аъзолари, колхознинг тафтиш комиссиялари, район ташкилотларининг раҳбарлари конкрет ёрдам беришлари керак. Улар пиллачиларнинг социалистик мусобақасига раҳбарлик қилишлари, қабул қилинган план ва олинган мажбуриятларнинг бажарилишини мунтазам текшириб боришлари, тажриба алмашишни уюштиришлари, энг яхши иш усулларини амалда кўрсатишлари лозим.

Барча совет кишилари қатори республикамизнинг пиллакорлари ҳам ватанимизнинг иқтисодий қудратини янада мустаҳкамлашнинг улуғвор программасини белгилаб берган КПСС XXVI съезди ва Ўзбекистон Компартиясининг XX съезди қарорларидан илҳомланиб пилла етиштиришни ошириш учун зўр ғайрат билан меҳнат қилмоқдалар. Умумхалқ курашига ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшиш мақсадида мавжуд имкониятларни атрофлича қараб чиқиб, қўшимча мажбуриятлар олмоқдалар.

IV БОБ

ПИЛЛАЧИЛИКДА МЕҲНАТНИ ТАШКИЛ ЭТИШ

1-§. Қурт боқиш ишини ташкил этиш

Пиллачилик қишлоқ хўжалигида сердаромад, лекин кўп меҳнат талаб қиладиган тармоқ ҳисобланади. Масалан, ҳозирги кунда қурт боқишда республика колхозларининг ўзидагина ҳар йили деярли 95 миллион киши-соат сарфланиб келмоқда. Бунга асосий сабаб, хўжаликларда пиллачиликнинг механизациялаштирилмаганлиги, қуртлар тарқоқ ҳолда боқилиши ва иш тўғри уюштирилмаганлигидир. Бу ҳол пиллакор хўжаликларда маҳсулот таннархининг ошишига, пиллачиликнинг рентабеллиги пасайишига ҳамда пилладан олинаётган соф даромаднинг камайишига олиб келмоқда.

Пиллачилик ишига қисқа муддат талаб этилади, яъни бутун мавсум—қурт боқиш бошлангандан то пилла етиштирилиб дав-

латга топширилгунча 35—40 кун, жадал усулда боқилганда 28—32 кунни ташкил этади. Қуртларнинг биринчи ёшдан иккинчи ёшга ўтишида баргга ва қуртхонанинг ҳажмига бўлган эҳтиёж бир нечта марта орта боради. Масалан, дастлабки кунларда бир қути уруғдан очирилган қуртларни боқиш учун атиги 2 квадрат метр жой кифоя қилади. Охирги ёшида эса жойни 60—70 квадрат метр кенгайтириш зарур бўлади.

Агар бир қути уруғдан очирилган қуртларни боқиш учун ҳаммаси бўлиб тахминан 1000 килограмм барг керак бўлса, шундан қуртлар биринчи, иккинчи ва учинчи ёшида 80 килограммни ейди. Бешинчи ёшига келиб (7—8 кун ичида) талаб этиладиган умумий баргнинг 750 килограммини, яъни 75 процентини ейди.

Қуртхонадаги жойга ва айниқса баргга бўлган эҳтиёжнинг бундай тез ўсиб бориши, шубҳасиз, кўп меҳнат сарфланишини талаб қилади. Бундан ташқари, баҳорги қуртларнинг бешинчи ёши ғўза қатор ораларини ишлаш вақтига тўғри келиб қолади. Бу ҳол ғўзани ҳам, пилла қуртини ҳам ўз вақтида сифатли парвариш қилишга маълум даражада ҳалал беради. Икки мавсумий ишнинг бир вақтга келиб қолишлиги, баъзан колхоз ва совхоз раҳбарларининг меҳнатни тўғри уюштиришга унча эътибор бермасликлари сабабли ҳам содир бўлади.

Лекин хўжаликнинг тадбиркор раҳбарлари ҳар қандай ҳолда ҳам деҳқончиликдаги бу икки зарур ишни бир-бирига уйғунлаштириб муваффақиятли бажардилар. Бунинг учун пиллачиликдаги барча хусусиятларни ҳисобга олиш, ғўза парвариши пайтида меҳнатни тўғри ташкил қилиш, бунинг учун аввало ипак қурти боқишга тайёргарлик ишларини баҳоргача — иш тигиз келиб қолган долзарб кунларгача чўзиб юбормаслик керак.

Илғор хўжаликлар пиллачиликни уюштириш борасида анчагина тажриба орттирганлар. Чунончи, улар келгуси йил учун қурт боқишга тайёргарликни шу йилги қурт боқиш мавсуми тугалланиши биланоқ бошлаб юборадилар. Қуртхоналардаги сўкчак, этажеркаларни дарҳол йиғиб олиб, ювадилар, қуритиб, келгуси йил мавсумигача эҳтиётлаб сақлайдилар. Афсуски, кўп хўжаликларда ана шундай тадбиркорлик билан иш юритмайдилар. Баъзи хўжаликларда қурт боқиш мавсуми тугадими — ҳамма иш битди ҳисобланади: қуртхонадаги асбоб-ускуналар, айни қурт боқиш учун ҳамма вақт зарур бўлган сўкчак ва этажерка материаллари ўринсиз ишлатилиб юборилади. Қурт боқиш тугалланиб, пилла териб олиниши биланоқ, этажерка ва сўкчак каби зарур инвентарлар дарров дезинфекция қилиниб, махсус жойда эҳтиётлаб сақланмаса, инкубаторияга уруғ тушгандан кейин бу ишни уддалаш амри маҳол. Чунки сўкчак ва этажерка тайёрлашда шошиб қолинса, ипак қурти боқишдек нозик ишнинг кейинги даврларидаги тадбирлар ҳам маромида ўтказилмайди. Энг муҳими — келаси йил қурт боқишда ҳамма майда-чуйдани яна қайтадан тайёрлашга тўғри келади, бошқача айтганда, ортиқча меҳнат сарфланади.

Инвентарлар эҳтиёт қилиб ишлатилмаётганлиги, қурт боқиш олдида амалга ошириладиган тайёргарлик ишларини уюштириш-

га этибор берилмаётганлиги, бунинг устига пиллачиликда ҳали-гача механизация кенг жорий этилмаётганлиги, қуртлар марказлаштирилган қуртхоналарда боқилмаётганлиги сабабли пиллачиликда ҳамон меҳнат кўп сарфланмоқда. Бу эса пировард натижада пиллачиликдан олинаётган соф даромаднинг ўсмаслигига ва маҳсулот таннархининг қимматлашишига олиб келмоқда.

Бинобарин, пиллачиликни ривожлантиришнинг биринчи шарти ишлаб чиқариш харажатларини камайтиришга бевосита алоқадор бўлган ички резервларни қидириб топиш ва ишга сола билишдан иборатдир. Бундай резервлардан бири—ишни тўғри ташкил қилишдир. Пиллачиликдаги ишларни пухта уюштирмай туриб, ички резервларни қидириб топиш, материал ва пул маблағлар сарфини камайтириш, муайян қурт тутиб, ундан кўп маҳсулот олиш, пиллачиликнинг рентабеллигини тобора ошириб бориш мумкин эмас.

Социалистик экономиканинг тараққиёт йўллариини белгилаётганда В. И. Ленин меҳнатни ташкил қилишга катта аҳамият бериб, «...ҳар бир йирик корхонада ва ҳар бир қишлоқ жамоасида меҳнатни ташкил этиш бутун жамият ҳаётининг энг асосий, туб ва муҳим масаласидир»¹,—деб таъкидлаган эди.

Меҳнатни социалистик асосда уюштириш—меҳнат унумдорлигини юқори даражага кўтариш учун қулай шароит тугдиришга, бутун тадбирлар билан меҳнатни енгиллаштиришга ва меҳнат шароитини соғломлаштиришга қаратилган. Шу билан бирга меҳнатни социалистик асосда уюштириш, меҳнатда ҳамманинг ҳам юксак ва интизомли бўлишини талаб қилади. Бу эса пиллачиликда ортиқча сарфни камайтира бориб, қурт боқишни қисқа муддатларда тугаллашга имкон беради. Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, пиллачиликка, асосан тутчилик, қурт боқиш, пиллани дастлабки ишлаш (пиллани ортиш ва қуришиш) ҳамда қурт уруғи етиштириш ишлари киради. Пиллакор колхоз ва совхозлар тутчилик ва қурт боқиш ишлари билан шуғулланадилар.

Қурт боқишда асосан икки мақсад: наслчилик ҳамда хом ашё етиштириш назарда тutilади.

1. Наслчилик учун қурт ихтисослаштирилган наслчилик станцияларида, жумладан, зотли ипак қурти етиштирилаётган махсус станцияларда ва уруғ заводларида боқилади. Зотли ипак қурти уруғи тайёрлайдиган станцияларнинг вазифаси ипак қуртининг хусусиятларини, белгиларини ва ҳаётчанлигини сақлаб қолишдан иборат. Бундай станциялар уруғ заводларини элита уруғи билан, агар зотли ипак қуртини кўпайтираётган цехлар бўлса, уларни суперэлита уруғи билан таъминлайди. Уруғ заводларининг асосий вазифаси пиллачиликни ипак қурти уруғлари билан таъминлашдан иборат.

2. Саноатга хом ашё етиштириш ишлари билан пиллакор колхоз ва совхозлар шуғулланади. Пиллачиликдаги ишлар, деҳқончиликдаги ишлар сингари, доимий ишлаб чиқариш бригадалари

¹ В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 36-том, 167-бет.

шаклида уюштирилади. Пиллачилик етакчи тармоқ ҳисобланган Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги шароитида пахтачилик бригадалари меҳнатни уюштиришнинг асосий шакли ҳисобланади. Пахтачилик бригадаларининг зиммасига пиллачилик ва тутчиликдаги ишларнинг ҳаммаси юкланади. Шунинг учун ҳам пахтачилик бригадаларининг йиллик ишлаб чиқариш топшириқларида пилла етиштириш ва тутчилик ишлари юзасидан ҳам алоҳида топшириқ берилади. Бригадалар тут дарахтларини парвариш қилиш ва баргидан фойдаланиш, қўрт боқиш учун ўз вақтида ишчи кучи етказиб бериш ва, ниҳоят, планнинг муваффақиятли бажарилишини таъминлаш ишлари ва бошқаларни уюштирадilar. Пахтачилик бригадаларининг ичида ҳар бири 3—4 қўрт қўрт уруғи тутадиган муваққат звенолар тузилади. Аммо қўрт тутуш тарқоқ ҳолда олиб борилаётгани натижасида одатда, унинг нормаси бир қўтига ҳам етмайди. Бу эса ишчи кучларидан жуда унумсиз фойдаланишга ва меҳнат унумдорлигининг пасайишига олиб келмоқда. Шунингдек, меҳнатни осонлаштирадиган ва унинг унумдорлигини оширадиган мавжуд механизм ҳамда аппаратлардан фойдаланиш имкониятини ҳам чеклаб қўймоқда. Йил бошида пиллачилик звенолари учун пилла етиштириш бўйича топшириқ ва меҳнатга тўланадиган асосий ҳақ лимити белгиланади. Бунда колхозда от-улов ва қўл кучи билан бажариладиган ҳамда механизациялаштирилган ишларга қабул қилинган иш нормалари ва тариф ставкалари назарда тутилади. Бундан ташқари, пилла етиштириш планини ошириб бажарганлик учун пландан ташқари олинган маҳсулот қийматининг маълум миқдори, моддий-пул сарфларини тежаганлик учун эса тежалган бевосита харажатларнинг маълум проценти қўшимча ҳақ сифатида тўланади. Бироқ шунини таъкидлаш керакки, пахтачилик бригадаларида пиллачилик звенолари фақат қўрт боқиш даврида ташкил этилади. Шунинг учун ҳам бу звеноларнинг ишларини ташкил қилиш, уларга раҳбарлик қилишни далачилик бригадаси олиб боради. Бу бригада бошлиқлари ипак қўрти боқиш ишларини тўғри уюштириш, бригада бўйича пилла етиштириш планини бажариш учун жавобгардирлар.

Пахтачилик бригадасининг бошлиғи пахтачилик ва пиллачилик бўйича қилинадиган ишларни бригада планида олдиндан ҳисобга олади. Жумладан, ерни ишлаш, суғориш, тутзорларни ўғитлаш ва бошқа ишларни бир-бирига тўғри қўшиб олиб бориш планлаштирилади. Бригада бошлиғи қуйидаги вазифаларни амалга оширади: қўрт боқишда вақтинчалик звенолар ташкил қилади. Звеноларни қўрт боқиш учун бинолар билан таъминлаш, қўртхоналарни ремонт қилиш, оқлаш, дезинфекция қилиш, печка ўрнатиш, ёқилғи тайёрлаш ва сўкчақлар қуриш ишларини ташкил этади. Тут баргларини қўрт боқувчи звенолар ўртасида тақсимлаш, қўртлар тўртинчи ва бешинчи ёшга кирганда пиллачилик звеноларига қўшимча равишда колхозчилар ва транспорт воситалари ажратиш, қўрт боқиш ишлари устидан назорат қилиб туриш, дасталар тайёрлаш ва ташиб келтириш ишларини амалга оширади. У шунингдек пилла териш даври бошланганда қўшимча ишчи

кучи ажратиш ва пиллани тайёрлов пунктига ташиш учун идиш ва транспорт воситалари ҳозирлаш, топширилган пилла ҳосилининг тўғри ҳисобга олинishi ҳамда қурт боқувчиларга меҳнат ҳақларини тўғри белгилаш устидан назорат қилади. Бундан ташқари, бригада еридаги тут дарахтларини парвариш қилиш, яъни дарахт тагини чопиш ёки ҳайдаш, тутзор қатор ораларини ишлаш, ўғитлаш, суғориш ҳамда янги тут кўчатини экиш, тут кўчатларини кўчириб ўтқазиш ишларини уюштилади; қилинган ишларни қабул қилиб олиш ва баҳолаш, бажарилган ишлар учун меҳнат ҳақини белгилайди.

Пиллачиликда меҳнатни ташкил қилишнинг яна бир формаси — бу ипакчиликнинг боғдорчилик ва сабзавотчилик бригадаларига бириктирилишидир. Бундай бригадаларда қурт боқиш ва тутчилик ишлари боғдорчилик ва сабзавотчилик билан бирга боғлаб олиб борилади. Бунинг учун тутчилик ва қурт боқиш ишларининг ҳаммаси боғдорчилик ва сабзавотчилик бригадалари зиммасига юклатилган. Бу усул ишни тўғри уюштиришга ва меҳнат унумдорлигини оширишга, тут баргларида тўғри ва тўла фойдаланишга, қурт боқишни яхши олиб боришга имкон бермоқда.

Ҳар бир колхоз ва совхоз ўз шароитига қараб, меҳнатни у ёки бу шаклда ўз шароитига қулай тарзда уюштириши мумкин. Бу борадаги асосий талаб — ишда эгасизликка барҳам бериш, хўжаликка қарашли барча тут дарахтлари ва тутзорларни яхши парвариш қилишни таъминлашдан иборат.

Қурт боқиш даврида бригада бошлиқларига ёрдам бериш таъриқасида пиллачилик звенолари ҳам ташкил этилади. Бундан ташқари, хўжаликларда пиллачилик ишларини бир-бирига боғлаб олиб боришни янада яхшилаш мақсадида ишларнинг ҳажмига қараб (40—50 қути уруғ ҳисобига) битта ёки бир қанча махсус агротехниклар ажратилади. Улар бригадаларда амалга оширилладиган умумколхоз ва умумсовхоз ишларини, яъни пилла қурти уруғини очириш, уларни бригада ва звеноларга тақсимлаш, даста тайёрлаш, бригада ҳамда звеноларга агротехника ёрдами кўрсатиш, янги, прогрессив иш методлари ва усулларини жорий қилиш каби ишларни уюштирадilar. Шунингдек, агротехниклар тут барги етказиб бериш ва уни тақсимлашда амалий ёрдам берадилар.

Пиллачиликдаги ҳамма ишларни бир-бири билан ўзаро боғлаб олиб бориш учун барча ишларни қуйидаги даврларга бўлиб ташкил қилиш мақсадга мувофиқдир:

1. **Қурт боқишга тайёргарлик.** Бу даврга пиллачиларнинг маълакасини ошириш, звенолар тузиш, яхши нав тут кўчатлари экиш, инкубаториялар тайёрлаш, ипак қуртларининг кичик ва катта ёшлари учун махсус хоналар тайёрлаш, хоналарни дезинфекция қилиш, оқлаш, қуртхона учун зарур асбобларни тайёрлаш ва бошқа ишларни бажариш киради. Бинобарин, шу давр ичida инкубаторияда очирилган қуртни олишдан бир неча кун илгари қурт боқиладиган биноларни ва инвентарларни дезинфекция қилиш, оқлаш, бинолар ичига печкалар ёки электр иситкичлар, температура-

тура ва ҳавонинг намлигини аниқлайдиган асбобларни ўз вақтида ўрнатиш зарур.

Ипак қуртидан юқори ва сифатли пилла ҳосили олиш кўп жиҳатдан уруғ очириш (инкубация) ни ўз вақтида намунали уюштиришга боғлиқ. Инкубатория уруғ жонлантирилишдан икки ҳафта илгари тайёрланган бўлиши керак. У хўжалик марказига яқин жойда ва уруғ очиришга мослаштириб жиҳозланган, икки ёки уч хонадан иборат бўлиши лозим. Уруғ очириладиган хонанинг сатҳи ҳар 100 қути уруғ учун камида 16 квадрат метр бўлиши мақсадга мувофиқдир.

Хўжалик раҳбарлари ўзларига тақсимланган қурт уруғини белгиланган вақтда олиб кетишлари ва дарҳол уруғни инкубаторияга қўйишлари керак. Уруғлар уч-тўрт кун туриб қолса, уларнинг нафас олиши оғирлашиб, очирилган қуртларнинг бир қисми касалликка чалиниб чиқади. Касалликка йўлиққан қуртларнинг яшаши ва пилла ўраши қийин. Шундай экан, инкубация ишига алоҳида эътибор бериб, ундаги талаб, тартиб-қоидаларга тўла амал қилиш лозим. Бинобарин, танлаб олинган инкубатория яхшилаб ремонт қилинган, иситиш мосламалари билан жиҳозланган, асбоб-ускуналар, сўкчак ва этажеркалар билан етарли таъминланган, дезинфекцияланган бўлиши зарур. Дезинфекция махсус таълим олган кишилар томонидан бажарилиши шарт. Одатда, дезинфекция ишлари тамом бўлиши биланоқ, бинолар оқлана бошлайди, чунки оқлаш ҳам ўз навбатида касаллик қўзғатувчи микроорганизмларни йўқотади. Инкубаторияга келтирилган уруғ қоғоз қутиларга солиниб, унинг четига уруғнинг зоти, группа номери, оғирлиги ёзиб қўйилган бўлади. Акс ҳолда қуртлар аралашиб кетиши мумкин. Ҳар қути уруққа 450 сантиметрли қоғоз қутичалар тўғри келади. Қурт уруғини жонлантиришда хонанинг ҳарорати, намлигига эътибор бериш лозим.

Хоналарни шамоллатиш даврида белгиланган иссиқликнинг кескин ўзгаришига йўл қўймаслик керак. Инкубацияда ишни яхши ташкил қилишнинг муҳим шартларидан бири қурт уруғини жонлантириш муддатини тўғри белгилашдир. Маълумки, ипак қуртлари эрта боқилганда пилла йирик ва салмоқли бўлади. Бироқ қуртлар эрта очирилганда боқиш муддати кечки баҳор совуқларига тўғри келиб қолиши ҳам мумкин. Натижада тутнинг барг ёзиши секин боради, қуртлар зарур миқдордаги озуқа билан таъминланмайди. Ўз навбатида бу пилла ҳосилини камайтириб, сифати пасайтиради. Қурт боқишни анча кеч бошлаш ҳам мумкин эмас. Чунки бунда барглار дағаллашади, сифати бузилади, вазни камаяди. Шунинг учун ҳам колхоз ва совхоз пиллачилари қурт уруғини тут 4—5 барг ёзган вақтда очиришлари мақсадга мувофиқдир.

Инкубацияни ўз вақтида агрономия қондалари асосида ўтказиш қуртларни нобуд бўлишдан сақлайди, уларнинг бир текисда жонланишини таъминлайди, барг ва меҳнат сарфини тежаган ҳолда пилла ҳосилини ошириб, унинг сифатини яхшилайди. Шунинг учун ҳам хўжалик раҳбарлари инкубатория ишига, уни

ташкил қилишга жиддий эътибор бериб келмоқдалар. Жумладан 1980 йилги қурт боқиш мавсумида республикамиз колхоз ва совхозларида 5102 та инкубатория, шундан 166 таси Қорақалпоғистон АССРда, 1117 таси Андижон областида, 480 таси Бухоро, 70 таси Жиззах, 319 таси Қашқадарё, 517 таси Наманган, 537 таси Самарқанд, 291 таси Сурхондарё, 64 таси Сирдарё, 311 таси Тошкент, 951 таси Фарғона ва 279 таси Хоразм области хўжаликларида ишга туширилди. Республикамиздаги ҳар бир инкубаторияда колхоз ва совхозлар ўрта ҳисобда 94,4 қути қурт уруғи жойлаштирилди. Область хўжаликларида ҳар бир инкубаторияга ўртача Андижонда 59,6, Бухорода 144,1, Жиззахда 98, Қашқадарёда 114,1, Наманганда 93,7, Самарқандда 99,2, Сурхондарёда 84,1, Сирдарёда 94,6, Тошкентда 119,8, Фарғонада 98,8 Хоразмда 107,4 ва Қорақалпоғистон АССР да 97,1 қути қурт уруғи жонлантирилган. Маълумки инкубаториядан чиқарилган қурт пиллани йиғиб-териби олгунга қадар сўкчакларда боқилади ва асралади. Шунинг учун ҳам сўкчаклар кенг бўлиши, қуртнинг ёши ортган сари улар кенгайтириб борилиши зарур. Тор сўкчакларда боқилган қуртдан юқори ҳосил олиб бўлмайди, чунки пилла майда бўлиб қолади. Шунинг учун ҳам сўкчакларнинг кенг ва мустаҳкам бўлишига эришиш лозим. Мустаҳкам сўкчаклардан бири металл этажеркалардир. Республика хўжаликлари ҳозир шундай этажеркалардан кўпроқ фойдаланишга интилмоқда.

II. Қурт боқиш ва пиллани пунктларга етказиб бериш. Бу даврдаги ишларни яхши уюштириш учун аввало ипак қурти боқишга керакли барча шарт-шароитни яратиш керак. Бунинг учун қуртларни етарли миқдорда барг, қулай жой билан таъминлаш ҳамда қуртларга қўйиладиган дасталарни ўз вақтида тайёрлаб қўйиш лозим. Бу даврда қуртхона биносининг температурасини, намлигини кузатиш, шамоллатиш ва бошқа агротехника қондаларига ҳамда ташкилий ишларга эътибор бериш жуда муҳимдир.

Шунингдек, ҳар бир қуртбоқар қуртларнинг ўсиш жараёнидаги позик хусусиятларини яхши билиб олиши керак. Қуртларга қайси ёшда қанчадан барг беришни ва суткасига солинадиган барг миқдорини аниқ билиш зарур. Чунки ипак қуртлари ҳар бир ёшининг бошланишида баргни кам талаб қилади, ҳар бир ёши ўртасида эса кўп барг талаб қилади, ёки охирига келиб қуртларнинг баргга бўлган талаби яна камаяди.

Ипак қуртининг пилла ўраши — қурт боқиш ишининг тугаллаши давридир. Пиллаларнинг юқори сифатли ва серҳосил бўлиши аксари ҳолларда юқоридаги ишларни уюштириш ва ўтказиш даражасига боғлиқ. Қуртларнинг пилла ўраш даврига бепарво қараш—сифатсиз пилла олишга олиб келади. Айниқса пилла ўрайдиган қуртхонанинг ҳароратига тўлиқ риоя қилиш керак. Пилла ўрашда ҳавонинг температураси +25 градус бўлиши мақсадга мувофиқлиги исботланган. Иссиқлик бундан ортиб кетса, брак пилла миқдори кўпаяди ва, аксинча, паст температурада пилла ўраш муддати 3,5—4 кун ўрнига 5—6 кунга чўзилиб кетади ва пилланинг сифати пасаяди. Қуртларнинг пилла ўрай бошлашидан

7—8 кун ўтгач, пилланинг етилиш даври бошланади. Қуртлар ғум-бакка айлангандан сўнг пилла теримига киришиш лозим. Етилмаган пиллани териб олиш ва қабул пунктларига келтириш қатъиян ман этилиши керак. Чунки бундай пиллалар брак пилла сифатида қабул қилинади.

Ҳар бир қутидан мўл ва сифатли пилла олиш учун дасталарни ўз вақтида ва тўғри жойлаш катта аҳамиятга эга. Ҳамма дасталарни бирданига жойламай, балки пилла ўрай бошлаган қуртлар пайдо бўлган сари бирич-кетин қўйиб бориш лозим. Дасталар ипак қуртлари пилла ўрашга киришишга қадар етарли миқдорда тайёрлаб қўйилгани яхши. Ҳар хил ўтлардан, айниқса мингбошидан ясалган дасталар билан бир қаторда похол дасталарни ҳам ишлатиш лозим. Табиий ўтлардан ясалган дасталардан бир қути қуртга 250—300 боғ, похолдан ясалган сунъий дасталардан эса 400 та керак бўлади. Дасталар ўз вақтида қўйилишини пухта уюштириш лозим, акс ҳолда қуртларнинг кўпчилиги ғана орасига кириб пилла ўрай бошлайди, натижада пилланинг сифати бузилади.

Пиллани териб олиш олдидан ўлик ва пилла ўрамаган қуртлар олиб ташланиши, пиллалар лосдан тозаланиши, сортларга ажратилиши ва группалар бўйича қўйилиши керак.

Сортларга ажратилган пиллаларни ўша кунёқ тайёрлов пунктларига қаттиқ идиш, яшик ва саватларга жойлаб пешма-пеш жўнатиш зарур.

Етиштирилаётган пилла сифатли бўлиши учун санитария гигиена талабларига тўла риоя қилиш, мингбоши ва бошқа дастабоп ўтларни қуритиб, ўз вақтида тайёрлаб қўйилиши ва пишиб етилган пилла ўз вақтида саралаб терилиши лозим.

Бундан ташқари, сортли пилла камайиб кетмаслиги учун пилла қабул қилиб олувчи ташкилотлар лаборатория ходимларининг ГОСТ талабларига тўғри амал қилиб ишлашларини, яъни топширилаётган пилланинг сифатини тўғри аниқлашларини назорат қилиш ҳам зарур.

Пилла терими кўп меҳнат талаб қиладиган нозик иш. Пиллачилик мавсумини якунловчи бу юмушга бир қути уруғни боқишга сарфланадиган ялпи меҳнатнинг 10 процентчаси сарфланади. Бу—нисбатан анча кўп. Шу сабабли пилла ҳосилини қўлда териб олишдан машинада теришга ўтиш пиллачиликдаги асосий масалалардан бири ҳисобланади.

Колхоз ва совхозлар етиштирган пиллаларини маҳсулот тайёрловчи ташкилотларга, улар билан тузилган контракция шартномалари асосида юборадилар.

Контракция шартномаси — давлатга зарур бўлган миқдордаги пиллани харид қилиш учун колхоз ва совхозларга олдиндан бериладиган буюртмадир. Бу шартнома икки томонлама — пилла тайёрловчи ташкилотлар билан колхоз ва совхозлар ўртасида тузилади. Шартномада қўйидагилар белгиланади:

тайёрлов пунктларига белгиланган миқдордаги пиллаларни сотиш ва етказиб бериш. Бунда пиллалар сифати, уни топшириш

муддати ҳамда топшириладиган жойи, шунингдек, фақат тайёрловчида олинган қурт уруғини боқиш кўрсатилади. Пилла тайёрлов пунктлари зиммасига колхозларда пиллани йиғиб-териб олишни тўғри ва ўз вақтида уюштириш борасида тушунтириш ишлари олиб бориш вазифаси юкланган. Чунончи, қуртлар пилла ўрай бошлагандан 7—8 кун ўтгач, пиллани сортига, турига қараб териш ҳақида ва синовдан ўтказиладиган пилланинг стандартга тўғри келишлиги ҳақида йўл-йўриқ кўрсатади;

пиллаларни ўз вақтида қабул қилиш, унга белгиланган нархларда ҳақ тўлашни таъминлаш юзасидан қабул пунктлари ва хўжаликларнинг мажбуриятлари бериладиган авансларнинг ҳажми бўлади. Бунда тайёрловчи ташкилотлар хўжаликларни мавжуд ГОСТ лар билан таъминлаш, уни бригадаларга, звено бошлиқлари ва топширувчиларга етказишни таъминлайдилар. Шунингдек, қурт уруғини очириш, уни ўз вақтида хўжаликларга етказиб беришни ташкил этадилар; тайёрлов пунктлари пилла етиштиришни уюштириш юзасидан колхоз ва совхозларга кўрсатиладиган ёрдамлари юзасидан олинган мажбуриятлар кўрсатилади. Жумладан, хўжаликларнинг буюртмаси бўйича уларга зарур бўлган тўшама қоғозлар, заҳарли моддалар, шунингдек қурт боқиладиган биноларга керак бўладиган майда инвентарлар ва бошқаларни хўжаликларга кредитга сотиш белгиланади;

олинган мажбуриятлар бажарилмай қолган тақдирда ҳар икки томоннинг моддий жавобгарлиги кўрсатилади.

Контракция усули пилла етиштириб берувчилар билан пилла хом ашёсини қайта ишловчи (пилла қуриши) ташкилотлари ўртасидаги алоқани кенгайтиришга ва мустаҳкамлашга хизмат қилади. Бу усул бир томондан, давлатнинг пиллага бўлган эҳтиёжларини, иккинчи томондан, хўжаликларни пилла етиштириш имкониятларини планли равишда мослаштириб боради. Демак, ҳозирги шароитда контракция пилла тайёрлашни яхши йўлга ўйишда, пиллачилик ишларини тўғри уюштиришда, унинг экономикасини мустаҳкамлашда асосий воситадир.

Биобарин, контракцияга алоҳида эътибор бериб, уни тузишдан олдин бажариладиган ишлар ҳар томонлама текширилиши, колхоз ва совхозларнинг пилла етиштиришдаги ҳақиқий ҳолати ўрганилиши, мазкур хўжалик учун белгиланган планининг бажарилиши юзасидан конкрет тадбирлар ишлаб чиқилиши лозим. Етиштирилган пилла хўжаликлар томонидан тайёрлов пунктларига ўз вақтида етказиб берилиши керак.

Пиллачиликда ишни пухта ва самарали уюштиришда тутчилик ва пилла етиштириш технологиясини ўзида тўла акс эттирадиган мукамал *технологик карталар* тузиш катта аҳамиятга эга. Чунки технологик картада қурт боқишни тўғри уюштиришга тааллуқли бўлган ишлар, жумладан, қуртхоналарни оқлаш, дезинфекция қилиш, сўкчаклар ўрнатиш, барг тайёрлаш ва олиб кетиш, қуртларни боқиш, дасталар яшаш, пилла териш каби ишларнинг ҳаммаси алоҳида-алоҳида қайд қилиниб, уларни бажариш учун қанча

киши-куни кераклиги ва бу ишлар неча кун давом этиши кўрсатиб берилади.

Бинобарин, ҳар тарафлама пухта ва аниқ ишлаб чиқилган технологик карта ишлаб чиқариш бригадалари ҳамда пиллачилик звеноларининг меҳнат фаолиятини мунтазам суратда назорат қилиб туришда муҳим роль ўйнайди.

Технологик картада тутчилик ва қурт боқишдаги ишларнинг тури ва бажарилиш муддати, ишлаб чиқариш жараёнларини механизациялаштиришда қўлланиладиган машиналар, маҳсулот етиштиришга сарфланаётган меҳнат миқдори ҳамда бу тадбирлар учун зарур бўлган ишлаб чиқариш воситалари батафсил кўрсатилиши лозим. Картада қурт боқишда бажариладиган ишларнинг ҳамма турларини алоҳида-алоҳида кўрсатиш зарур. Бунда бир неча хил иш турларини бирга қўшиб юбориш ярамайди. Бу маҳсулот таннархини тўғри планлаштиришга салбий таъсир кўрсатади. Натижада қуртбоқарлар планда кўрсатилган маҳсулот таннархининг суммаси қисқартирилгани учун кам ҳақ оладилар. Борди-ю, бир неча хил иш комплекси бўйича маълум ишлаб чиқариш нормаси бўлса ва у битта машина қўлланиш билан бажарилса, бундай иш турларини бир-бирига қўшиб юбориш мумкин.

Технологик картани тўлдиришда қурт боқишда фойдаланиладиган агрегатларнинг состави ва ишнинг бажарилиш усули алоҳида кўрсатилиши ва улардан иложи борица кўпроқ фойдаланиш зарур. Бу, сўзсиз, қурт боқувчиларнинг ишини енгиллаштиради, бинобарин, пилла таннархи арзонлашиб, тармоқнинг рентабеллиги янада ошади.

Тўғри, пухта тузилган технологик карта ишчи кучи ва машиналардан унумли фойдаланиш, агротехника тадбирлари системасини тўғри белгилаш, қурт боқишни доим кузатиб боришга имкон яратади. Ниҳоят, оз меҳнат ва маблағ сарфлаб, кўп ҳамда сифатли пилла етиштириш, ишлаб чиқариш харажатларини анча камайтиришга олиб келади.

Пиллачилик билан шуғулланадиган хўжаликларда технологик карталарнинг бўлиши қуртхоналар қуришни олдиндан кўзда тутиш ва планлаштириш, талаб қилинадиган капитал маблағлар миқдорини аниқлашга имкон беради. Шунингдек, пиллачиликда механизациядан кенгроқ фойдаланиш, илғор технологияни жорий қилиш тадбирларини планли тарзда олиб боришга бевосита ёрдам беради.

Технологик картани тузишда Ўзбекистон ССР Қишлоқ хўжалик министрлигининг, Ўрта Осиё ипакчилик илмий тадқиқот институтининг норматив маълумотларидан ҳамда республикамизнинг бир қатор илғор хўжаликларида пиллачилик соҳасида ўтказилган хронометраж маълумотларидан фойдаланиш лозим. Технологик карта ишлаб чиқилиб тасдиқлангандан кейин, у барча қуртбоқарлар учун қонун бўлиб қолиши керак. Технологик карта юзасидан амалга ошириладиган вазифаларни бажариш, яъни технологик интизомга риоя қилиш — пилла етиштириш планларини тўла-тўқис бажаришнинг муҳим шартидир.

Пиллачиликда технологик жараёнларни мукамаллаштириш ва меҳнат унумдорлигини ошириш, қуртхоналарнинг санитария ҳолатини яхшилаш учун қулай шароитлар яратишда газдан фойдаланишнинг аҳамияти каттадир. Инкубация ва ипак қурти боқиладиган хоналарда керакли ҳаво температурасини яратиш мақсадида ҳозирги пайтда олимларимиз турли газ қурилмаларини яратиб бердилар. Шулардан бири газ иситкичдир.

Қуртхоналарда газ иситкични қўллаш белгиланган температура ва маълум даражадаги ҳаво намлиги турғунлигини сақлашга имкон беради ва энг муҳими — пилла маҳсулдорлигини ошириш ва сифатини яхшилашга самарали таъсир кўрсатади.

Пиллачиликда ишни муайян тарзда уюштиришнинг яна бир асосий шартларидан бири, пиллачиларнинг юқори даражада умумийқисодий ва махсус билимга эга бўлишларига эришишдир. Социалистик пиллачилик экономикаси ривожланган сари қуртбоқарлар олдига қўйиладиган талаблар ҳам оша боради. Улар олдига янгидан-янги ва борган сари жиддий вазифалар қўйилади. Бу вазифаларни ҳал қилиш учун социализмнинг иқтисодий қонунларини чуқур билиб олиш, ижтимоий ҳодисаларни марксча-ленинча методология асосида тушуниш, меҳнаткашлар олдига Коммунистик партия ва Совет давлати томонидан қўйилган ҳўжалик-сиёсий вазифаларни аниқ ва тўғри тушуниб олиш керак. Пиллачилар қурт боқишга, тутни парвариш қилишга тааллуқли қондаларни яхши билишлари керак. Шу билан бирга, пиллачилар ўзлари ишлаётган ҳўжаликда пиллачилик тармоғининг экономикасини, уни уюштириш ва планлаштириш хусусиятлари тўғрисида етарли даражада билимга эга бўлишлари лозим. Бу билимлар ҳар бир ҳўжаликнинг муайян шароитда пиллачилик ишини юритишнинг умумий принципларидан онгли равишда фойдаланиш учун зарурдир.

Пиллачилар ўз ишини қанчалик пухта билишса, билим доирасини қанчалик кенгайтириб боришса, зиммаларидаги вазифани ҳам шунчалик осон бажаришади.

Ҳозир агротехниклар, ишлаб чиқариш бригадалари, пиллачилик звеноларининг бошлиқлари қобилиятли ташкилотчи, қурт боқиш агротехникасини яхши биладиган ва пиллачиликни севадиган кишилар бўлган жойларда иш яхши уюштирилган, улар коллективга таяниб иш қиладилар, жойлардаги қурт боқувчилар ортирган тажриба ва фан ютуқларидан самарали фойдаланадилар, қурт боқиш агротехникасини такомиллаштириб борадилар. Бинобарин, пиллачиликда кадрларни тўғри танлаш ва уларга амалий ёрдам бериш ҳўжалик учун катта аҳамият касб этади. Бу кўп жиҳатдан қурт боқувчиларнинг билим ва малакасини оширишга боғлиқ. Кадрлар ўз ишларини қанчалик пухта билсалар, билим доираларини қанчалик кенгайтириб борсалар, зиммаларидаги вазифани ҳам шунчалик осон бажарадилар. Шунингдек, етарли даражада билимга, ишлаб чиқариш кўникмаларига эга бўлган пиллачиликнинг меҳнат самараси баракали ва сифатли бўлади. Пиллачиларнинг билим ва малакасини ошириш — уларнинг маҳорати,

**Тошкент қишлоқ хўжалик
институтининг кундузги ва сиртқи
бўлимини битириб чиққан олий
маълумотли пиллачилар сони**

Беш йилликлар	Пиллачилар сони	Биринчи беш йилликка нисбатан ўсиш, %
1938—1940	87	100
1941—1945	84	96,6
1946—1950	88	101,1
1951—1958	372	427,6
1959—1965	266	305,7
1966—1970	282	324,1
1971—1975	395	454,0
1976—1978	253	290,8
1979—1980	100	114,9
Жами	1927	—

ишда эпчиллиги, уддабуронлиги, агротехникани билиши ва илғор тажриба муваффақиятларини ўрганиб, пиллачилик ишлаб чиқаришига татбиқ эта олишлари меҳнат унумдорлигини оширишга бевосита ижобий таъсир этади. Шунинг эътиборга олиб, партия ва ҳукуматимиз қишлоқ хўжалик кадрларини, шу жумладан, пиллачиларни ўқитиш ва тарбиялашга жуда катта эътибор бериб келмоқда. Уларнинг сифат состави ҳам яхшиланмоқда. Ҳозирги кунда кадрлар орасида олий ва ўрта маълумотга эга бўлган пиллачи мутахассислар тобора кўпаймоқда. Малакали кадрлар тайёрлашда Ташкент

қишлоқ хўжалик институтининг фаолияти диққатга сазовордир. Бу институтнинг кундузги ва сиртқи бўлимларида ҳар йили кўплаб олий маълумотли пиллачи агроном мутахассислигини олишга муваффақ бўлмоқдалар (11-жадвал).

Пилла етиштириш самарадорлигини муттасил ошириб бориш, иш сифатини яхшилашнинг муҳим шарти ва омили — пиллачиларнинг касб малакасини муттасил ошириб боришдан иборатдир. Чунки пиллачиликни муваффақиятли бажариш кўп жиҳатдан раҳбар ходимлар ва мутахассисларнинг малака ва тажрибасига боғлиқ. Шу сабабли ҳам Тошкент қишлоқ хўжалик институти ҳузуридаги колхоз, совхоз раҳбар ходимлари ва олий маълумотли қишлоқ хўжалик мутахассисларининг малакасини ошириш факультетида ҳар йили кўплаб ипакчилик агрономлари ўз малакаларини оширмоқдалар (12-жадвал).

Мазкур ўқув даргоҳларида тингловчилар учун ҳамма шарт-шароитлар яратиб берилган. Машғулотларда республикада кўзга кўринган мутахассислар — профессорлар, доцентлар, илмий тадқиқот институтларининг ходимлари ва бошқа тажрибали ўқитувчилар мазмунли лекциялар ўқийдилар. Курсда таълим олган пиллачилар фақат ўз мутахассисликлари бўйича малака ошириб қолмай, шу билан бирга, бошқа фанлар юзасидан маълумот оладилар, илғор иш усулларини ўзлаштирадилар. Улар назарий билим олиш билан бирга бевосита илғор колхоз, совхоз ҳамда Ипакчилик илмий тадқиқот институтида ҳам бўладилар.

Ҳозир республикамизда ишлаб турган 1212 агрономнинг фақат 355 таси ёки 29,3% и пилла агрономи мутахассислигига эга бўлган олий маълумотга, 611 таси (54,9%) ўрта маълумотга эга бўлиб, қолган 246 таси (20,3% и) пиллачилик мутахассисига эга бўлмаган агрономлар ҳамда пиллачилик соҳасида узоқ йиллар давомида ишлаб келаётган тажрибакорлардан иборатдир.

Тошкент қишлоқ хўжалик институти қошида ташкил этилган малака ошириш факультетини битирган ипакчилар сони

Ўқув йилида	Планда	Ҳақиқатда	Планининг бажарилиши, %	1967—1969 йилга нисбатан ўсиш, %
1967—68	25	26	104	100
1968—69	25	27	108	103,8
1969—70	25	17	68	65,4
1970—71	25	21	84	80,8
1971—72	30	31	103,3	119,2
1972—73	31	34	109,7	130,8
1973—74	30	31	103,3	119,2
1974—75	30	34	113,3	130,8
1975—76	35	42	120	161,5
1976—77	25	26	104	100
1977—78	25	42	168	161,5
1978—79	25	20	80	76,9
1979—80	25	43	172	165,4
Жами	356	394	111,3	

Ҳозирги пайтда бир участка агрономига ўртача ҳисобда республикамиз бўйича 384 қути ипак қурти тўғри келади. Лекин областлар бўйича пиллачилик агрономларига тўғри келадиган ипак қурти қутиларининг сони ҳамма жойда бир хил эмас. Жумладан, бир участка агрономига Андижон областида — 425, Бухорода — 361, Жиззахда — 256, Қашқадарёда — 296, Наманганда — 477, Самарқандда — 394, Сурхондарёда — 244, Сирдарёда — 226, Тошкентда — 240, Фарғонада — 348, Хоразмда — 358, Қорақалпоғистон АССР да эса 177 қути ипак қурти тўғри келади. Бинобарин, эндиги вазифа хўжаликларни пиллачилик агрономлари билан тўла таъминлаш, уларнинг областлар ичида бир меъёрга бўлишига эришиш ва шу асосда боқилаётган ипак қурти ҳажмини ошириб, пилла етиштиришни кўпайтириш лозим.

Пиллачилик тармоғини анализ қилиш шуни кўрсатадики, ишнинг тўғри ташкил қилишда фақатгина олий маълумотли агрономларнинг сонини ва уларнинг малакасини оширмасдан, балки хўжаликларда агротехниклар, пиллачилик звенолари ва бошқа пиллачилик мутахассислари тайёрлашга, уларнинг билим ва малакасини оширишга ҳам жиддий эътибор бериш керак. Бунинг учун район пиллачилик бўлимларида, ипакчилик илмий тадқиқот институтлари, тажриба станциялари ҳузурида пиллачилик экономикасини ва илғор тажрибани ўрганиш курслари ва семинарлари ташкил этиш мақсадга мувофиқдир. Бундан ташқари, иқтисодий темаларда ва агротехника янгиликлари тўғрисида вақт-вақти билан рай-

онлараро семинарлар, конференциялар ўтказиб туриш ҳам катта аҳамиятга эга. Кузатишлар шуни кўрсатмоқдаки, курсларда ўз малакасини оширган пиллачи мутахассислар қўрт боқиш агротехникасига янада савияли раҳбарлик қилишда яхши натижаларга эришмоқдалар. Шунинг учун ҳам бу борада республикамиз ипакчилик бошқармаларида жуда катта ишлар олиб борилади. Ҳар йили республикамиз пиллакорлари, жумладан, участка агрономлари, колхоз ва совхоз бригадирлари, звено бошлиқлари, инкубистлар қисқа муддатли курсларда ўқитилади.

Бу курсларда ўқитиш ишларини олиб боришда САНИИШ нинг илмий ходимлари катта ёрдам бермоқдалар. Улар республикамизнинг деярли ҳамма областларида ўқитиш ишларида актив қатнашиб келмоқдалар. Ўз малакасини оширган пиллачи мутахассислар қўрт боқиш агротехникасига раҳбарлик қилишда яхши натижаларга эришмоқдалар.

Иил сайин мўл пилла етиштираётган қўрт боқувчиларнинг иш усулларини таҳлил қилиш шуни кўрсатдики, уларнинг ишларида ҳеч қандай «сир» йўқ. Фақат уларда барча агротехника тадбирлари ўз вақтида ва сифатли бажарилиши одат бўлиб қолган, холос. Илғор пиллачилар агротехника тадбирларни муҳим ёки кам аҳамиятли деб қисмларга бўлмайдилар. Улар уруғларни очиришдан олдин ва очириш даврида ўтказиладиган тайёргарлик тадбирларини, яъни биноларни тайёрлаш, оқлаш, дезинфекция қилиш, қўртларни боқиш жараёнидаги ишлар, барг солиш, қўртхоналарнинг ҳарорати ва намлигини кузатиш, шамоллатиш, қўртларнинг пилла ўраши, пиллани йиғиш ва топшириш каби агротехника тадбирларини ўз вақтида ва пухта бажарадилар. Улар бу соҳада орттирилган халқ тажрибаларини фан ютуқлари билан боғлаб амалда татбиқ этадилар. Бундай миришкорлик хўжаликда пилла ҳосили бўйича ўртача даражани район, область ва республика даражасидан оширишга имкон бермоқда.

Пиллачилик семинарларини район миқёсида ўтказиш мақсадга мувофиқдир. Уни асосан қўрт боқиш мавсуми бошланмасдан олдин уюштириш лозим. Семинарда район пиллачилик бўлимлари, колхоз, совхозларнинг агрономлари, қўрт очирувчилар, лаборант-калар, шўнингдек, тутчилик бригадирлари, пиллачилик звеноларининг бошлиқлари ўқитилиши керак.

Улар бу семинарда пилла қўрти боқишда орттирилган тажрибаларини ўзаро ўртоқлашадилар, иш жараёнида содир бўлган камчиликларнинг сабабларини аниқлайдилар. Келгуси режалар билан ўзаро танишадилар.

Семинар машғулоти пиллачилик кадрларининг малакасини оширибгина қолмай, балки айни чоғда уларнинг ишга бўлган масъулиятини ҳам оширади, энг муҳими машғулотдан сўнг барча хўжаликларда ипак қўрти боқишга кўриладиган тайёргарлик ишларини янада жонлантириб юбормоқда, ҳосилдорликни оширишга замин тайёрлашда восита бўлмоқда. Шунинг учун ҳам қўрт боқувчи ва тутчиларни энг яхши меҳнат намуналари асосида ўқитиш, фан, техника янгиликлари ва илғор тажрибаларни ишлаб

чиқаришга кенг жорий қилиш совет ва партия ташкилотлари олдидан турган асосий вазифалардан биридир.

Илғор хўжаликларда қўлланилаётган ва ишлаб чиқаришда пилла ҳосилининг юксак даражага эришувини таъминлаётган усуллар ҳамма колхоз ва совхозларда татбиқ қилинадиган бўлиши лозим. Барча хўжаликларни намунали хўжаликлар қаторига ўтказиш, ишлаб чиқаришни фан ва практикада эришилган энг янги ютуқлар даражасига кўтариш социалистик ишлаб чиқаришнинг ривожлантиришнинг асосий қонунидир.

Илғор тажриба мактаби меҳнатнинг, хўжалик юритиш, бошқаришнинг энг яхши методларига-ўргатувчи синалган формадир.

Илғорлар тажрибасига бефарқ муносабатда бўлиш ва ҳар қайси хўжалик ишнинг энг яхши усулини мустақил равишда ўзи топади, деб кутиб туриш — қимматли иш вақтини бекор ўтказиш, кўп-лаб маҳсулотни йўқотиш демакдир. Пиллачиликдаги илғор тажрибани ўрганиш ва хўжаликларга кенг ёйиш — мавсумий компания эмас. Пиллачиликда ортида қолаётган ва ўрта даражадаги хўжаликларни илғорлар даражасига етказиш шиори ҳеч қачон эскирмайди. Чунки меҳнатдаги бу намуналарнинг пайдо бўлиш жараёни битмас-туганмасдир. Маълумки, фан ва агротехниканинг ривожланиши чексиздир. Бинобарин, пиллачиларнинг, пиллачи агроном мутахассисларининг касб даражасини янада ошириш, ишлаб чиқаришга фан, агротехника янгиликларини ва илғор тажрибаларни ўз вақтида илғаб олиб кенг жорий қилиш пиллачиликнинг ривожлантиришда, унинг иқтисодий самарадорлигини оширишда ҳал қилувчи аҳамият касб этади.

Ҳар қандай янгиликни самарали қўлланиш муайян шарт-шароитларни тақозо қилади. Илғор тажрибани ўрганиш чоғида унга қандай шароитда эришилганини обдон ҳисобга олиш, ана шу янгиликни жорий қилиш учун бошқа хўжаликларда ва пиллачилик звеноларида, бригадаларда зарур шароит бор ёки йўқлигини олдидан ўйлаб кўриш зарур.

Пилла етиштириш ишини тўғри ташкил этишда социалистик мусобақанинг роли каттадир. Социалистик мусобақада пиллакорларнинг ижодий ташаббуси намоён бўлади. Пилла етиштириш илғорларининг бой иш тажрибаларидан фойдаланиш ва бу тажрибаларни хўжаликдаги барча ходимлар орасида кенг ёйиш — пилла етиштиришда ички резервларни аниқлашга ва ҳаракатга келтиришга имкон беради.

В. И. Ленин социалистик мусобақанинг катта бир ҳаракат эканини таъкидлаб, «...меҳнаткашларнинг ҳақиқатан кўпчилигини шундай иш майдонига тортиш учун биринчи марта имкон беради-ки, улар бу иш майдонида ўзларини кўрсата оладилар, ўзларининг лаёқатларини ўстира оладилар, талантларини юзага чиқара оладилар...»¹, деган эди.

Мусобақани тўғри ташкил этиш — энг аввало илғор тажриба-

¹ В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 35- том, 215- бет.

нинг амалда такрорланиш имкониятини таъминлайди. Шунинг учун ҳам мусобақа пешқадамларининг — энг яхши пиллачилик звеноларининг тажрибасини кенг, планли асосда ёйиш муҳимдир.

Пиллачилик звенолари ўртасида социалистик мусобақани кенг авж олдириш қурт боқувчиларни ишчан коллективга айлантиради, пилла етиштириш юзасидан ишлаб чиқилган тадбирларни бутун ҳўжаликда ўз вақтида ва аъло даражада бажаришни таъминлайди.

Мусобақа ижодий ташаббус кўрсатишга кенг йўл очади, энг яхши пиллачиларнинг муваффақиятлари ўнлаб ва юзлаб бошқа ҳўжалик пиллачиларининг илғорликка эришишлари учун намуна бўлади.

Социалистик мусобақанинг асосий мақсади пилла етиштириш-ни кўпайтириш ва унинг сифатини яхшилаш, меҳнат унумдорлигини кўтариш, маҳсулот таннархини арзонлаштириш ҳамда тармоқ рентабеллигини оширишдан иборат. Кўпчилик ҳўжаликлар социалистик мусобақани авж олдиришга алоҳида эътибор бериб, уни пиллачилар орасига кенг ёймоқдалар, мусобақа илғорларини рағбатлантирмоқдалар.

Чунончи, Тошкент область қишлоқ ҳўжалик ишлаб чиқариш бошқармаси, область пиллачилик ишлаб чиқариш бошқармаси, «Ташсадвинсовхоз» трести, область қишлоқ ҳўжалик ходимлари ва озиқ-овқат саноати ишчилари касаба союзи комитетлари область пиллакорларининг меҳнат активлигини ошириш ва социалистик мажбуриятларини муддатидан илгари бажариш учун социалистик мусобақани кенг авж олдириш мақсадида социалистик мусобақанинг қуйндаги шартларини эълон қилган.

Мусобақа шартларига кўра ишак қурти боқиш ва давлатга пилла топширишда яхши кўрсаткичларга эришиш учун социалистик мусобақада колхоз, совхоз, бош пилла қуриштириш идоралари, бригадалар ва звенолар коллективлари, совхоз ишчилари, колхозчилар ва қишлоқ ҳўжалик мутахассислари иштирок этадилар.

Ҳар қути қурт уруғидан энг кўп пилла олган ва кўпроқ юқори сортларга пилла топширган, шунингдек, социалистик мажбуриятни бажаришга эришган коллективлар область социалистик мусобақасининг ғолиби ҳисобланади. Социалистик мусобақага область комиссияси томонидан мавсум охирида якуни ясалди ҳамда область қишлоқ ҳўжалиги ва пиллачилик ишлаб чиқариш бошқармалари, «Ташсадвинсовхоз» трести, қишлоқ ҳўжалиги ходимлари ва озиқ-овқат саноати ишчилари касаба союзи область комитетларининг қўшма йиғилишида тасдиқланади.

Социалистик мусобақа якуни ҳақидаги материаллар партия, касаба союзи, комсомол ва ҳўжалик органлари томонидан мавсум тугаб, давлатга пилла топшириб бўлингандан сўнг область комиссиясига тақдим этилади. Мусобақа ғолиблари тантанали тарзда мукофотланади.

Мусобақада қатнашган барча звеноларнинг мақсади бир бўлса-да, аммо ҳар бир звено олдида муайян вазифалар қўйилади. Пиллачиларнинг Ватан олдидаги бурчи юқори сифатли маҳсулотни кўпроқ етиштириш, пилла таннархини пасайтиришга эришиш,

ҳосилдорлигини тўхтовсиз ошириш, биринчи галда илғор технологияни ишлаб чиқиш ва жорий қилишга эътибор бериш, пилла етиштиришни ҳар томонлама рационализациялаштириш, комплекс механизациялаш ва автоматлаштиришга эришиш, қурт боқиш ва озуқа базасини барпо этишни такомиллаштиришдан иборатдир. Социалистик мусобақа — кенг меҳнаткашларнинг ўзлари бевосита иштирок этаётган жонли, ижодий ҳаракат. Партия мана шу оммавий ватанпарварлик ҳаракатининг демократик асосларини изчиллик билан ривожлантиришни, бу ишдаги расмийчилик, бюрократчиликни қатъиян йўқотиб, меҳнаткашлар коллективларининг ролини кучайтиришни талаб қилади. Мусобақа натижаларидан ҳамма хабардор қилиниши, бу натижалар бир-бирига таққосланиб турилиши, эришилган натижани амалда такрорлаш имконияти яратиб берилиши лозим.

Мусобақани уюштиришда рағбатлантириш тадбирларини, аynиқса, маънавий рағбатлантиришни тўғри татбиқ этиш жуда катта аҳамиятга эга. Мусобақа пиллачиларни меҳнатга ва ижтимоий мулкка коммунистик муносабатда бўлиш руҳида тарбиялашга, қуртбоқар ва тутчиларнинг юксак маънавий сифатларини оширишга, интизом ва уюшқоқликни мустаҳкамлашга янада яхшироқ хизмат қилиши лозим. Пиллачилар ўртасида социалистик мусобақани уюштиришда ва унга раҳбарлик қилиш ишида ҳам бирмунча камчиликлар бор. Жумладан, республикамизнинг ҳамма хўжаликларида социалистик мусобақа мазмунига чуқур кириб борилмайди, мусобақалашаётган пиллачилик звеноларининг кучайрати меҳнат унумдорлигини тез суръатлар билан ошириш, тайёрланаётган пилла сифатини яхшилаш ва унинг таннархини арзонлаштириш билан боғлиқ бўлган вазифаларни бажаришга тўла сафарбар этилмаётир. Республикамиздаги баъзи хўжаликларда мусобақа ҳали ишлаб чиқариш резервларини тўла қидириб топиш ва ундан самарали фойдаланиш, маблағ ва материалларни тежаб-тергаб сарфлашга сафарбар этилмаётир.

Демак, социалистик мажбуриятларни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш тажрибасини яхшилаш учун ҳали кўп иш қилиниши керак. Бу мажбуриятлар план топшириқларига асосланиши, пиллачилик звеноларининг алоҳида-алоҳида қабул қилган мажбуриятларини ва таклифларини ўз ичига олиши, резервларни сафарбар қилишга кенг йўл очиб берилиши лозим. Иш якунларини таққослаш чоғида, аввал қабул қилинган ва амалга оширилган планларнинг озқўплиги, шунингдек, қилинган сарфларнинг миқдори ва сифати ҳисобга олинishi керак.

Хулоса шуки, хўжалик раҳбарлари ва пиллачилик мутахассислари қишлоқ хўжалигининг муҳим тармоғи ҳисобланган пиллачиликни сердаромад манбага айлантириш йўлида ҳамisha ташаббускор бўлишлари лозим. Бунинг учун пиллачилар ўртасида кучайиб бораётган мусобақани қўллаб-қувватлаб, меҳнат унумининг юксак даражасига эришиш, пиллани мўл-кўл етиштириб, таннархини камайтириш тараддудига бўлиш зарур.

Маълумки, маҳсулдорлик кўп жиҳатдан илғор агротехника

усулларини тўғри қўлланиш, пиллачилик маданиятини ошириш, селекция ва қурт уруғи сифатини яхшилаш чораларини кўриш билан бир қаторда ипак қурти ва тут дарахтларининг зараркунанда ва касалликларига қарши кураш ишларини ўз вақтида пухта уюштиришга ҳам боғлиқ. Ипак қуртлари турли касалликларга чалиниши ва бу касалликлар тез тарқалиши сабабли қисқа вақт ичида жуда кўплаб қуртлар нобуд бўлиши мумкин. Бу эса ўз навбатида пилла ҳосилини анча камайтириб, сифатини бузади. Зараркунанда ва касалликлар тарқалишидан пиллачилик катта зарар кўради. Демак, давлатга мўлжалдаги миқдорда пилла топшириш имкони бўлмайди. Бу нохушликни амалда синаб кўрган хўжаликлар оз эмас. Бинобарин ҳар йилги қурт боқиш мавсумида республикаимиз колхоз ва совхозларида ипак қуртларининг турли хил касалликларга чалинишидан, захарланишидан ва бошқа сабаблардан жуда кўплаб қурт уруғи нобуд бўлади.

Шунинг учун ҳам ҳозирги пайтда пилла қурти ва тут дарахтлари зараркунанда ва касалликларига қарши кураш юзасидан конкрет тадбирлар ишлаб чиқилган. Шунга биноан бир қатор химиявий ва агротехника тадбирлари амалда жорий қилинмоқда.

Ўрта Осиё ипакчилик илмий тадқиқот институти ҳузурида пилла қуртини зараркунанда ва касалликлардан ҳимоя қилиш бўлими очилди. Ўзбекистон Қишлоқ хўжалик министрлиги ҳузурида эса «Ўсимликларни ҳимоя қилиш» бошқармаси тузилган. Бу бошқарма барча экинларни, шу жумладан, тут дарахтларини зараркунанда ва касалликлардан сақлашга оид тадбирларни планлаштириш, назорат қилиш ишлари билан шуғулланади. Бошқарма ҳузуридаги прогноз ва сигнализация секторлари областлардаги пунктларига раҳбарлик қилади. Булардан ташқари, ҳар бир областда ўсимликларни ҳимоя қилиш станциясининг ишлаб чиқариш отрядлари бор. Отрядлар районларда зоналар бўйича иш олиб бормоқда. Бинобарин, эндиликда қурт ва тут дарахтлари зараркунанда ва касалликларига барҳам бериш учун барча шарт-шароит яратилган.

Пиллачилик билан шуғулланувчи ҳар бир хўжалик ўз ишлаб чиқариш йиллик план-тадбирларида ипак қурти ва тут дарахти зараркунанда-касалликларга қарши кураш чораларини асосий юмушлардан бири қилиб қўйиши шарт. Бусиз пилла ҳосилини ошириб бўлмайди. Модомики, шундай экан, хўжаликлар пиллачиликда касалликлар тарқалишининг олдини олиш ва уларнинг манбаини тезда йўқ қилиш учун агротехник ва химиявий тадбирларни ўз вақтида ишлаб чиқишлари ва амалда татбиқ қилишлари керак.

Касалликларга қарши кураш чоралари ўз вақтида кўрилганда тут ва қуртларининг зараркунандаларга қарши чидамлилиги ошади. Бу борадаги муҳим вазифа — қуртхоналарда профилактика ва санитария тадбирлари комплексини қатъий жорий этишдир.

Комплекс тадбирлар қуйидагилардан иборат бўлиши керак: қуртхонага (пол, шифт, эшик ва деразаларнинг ҳаммаси) ва асбоб-ускуналар қурт боқишдан олдин ҳамда ундан кейин дезин-

фекцияланиши, оқланиши керак. Дезинфекция учун ишлатиладиган эритмалар кўрсатилган меъёридан кам бўлмаслиги лозим. Дориланаётган бионинг ҳамма қисми ҳамда асбоб-ускуналар эритма билан бир текис дориланиши зарур.

Заҳарли химикатлардан фойдаланилаётганда санитария қондаларига қатъий амал қилинади, бу ҳақда аҳоли олдиндан огоҳлантириб қўйилади. Дориланадиган тут дарахтлари алоҳида белгилар билан ажратиб қўйилади. Касалликнинг олдини олиш учун қурт боқувчи қонун-қонда тарзида қуртларга барг солиш олдиндан ва таналарни алмаштиргандан кейин қўлини совунлаб ювади, қуртхона ва унинг атрофини тоза тутиш каби санитария қондаларига қатъий амал қилади. Қуртхонага киришдан олдин оёқ кийимларни латтага ёки йўлакка тўшалган похолга суртиб, тозалаш шарт. Қуртхона атрофида касалликларни тарқатувчи пашша, чумоли, ари каби ҳашаротлар бўлмаслиги керак. Чумолилар ўрмалаб чиқмаслиги учун қурт боқилаётган этажерка ёки сўкчаларнинг оёғи автол ёки мазут ҳўлланилган латта билан ўралади. Ариларга қарши курашнинг энг қулай тадбирлари уларнинг уяларини бузиб ташлашдир.

Зараркунанда ва касалликларга қарши курашни тўғри уюштиришнинг муҳим шартларидан бири — қурт боқиш шароитларини агротехника талабларига мослаб, унинг қондаларига қатъий амал қилишдир. Чунки қуртхонанинг ҳарорати ва нисбий намлиги зарур миқдордан ошиб кетса, қурт сариқ касаллиги билан оғрийди. Жой тор бўлса, қуртлар сиқилишади, касал қуртлар соғ қуртларга суркалишиб бир-бирини жароҳатлайди, баргни яхши ея олмайди. Натижада қуртлар бир текисда ривожланмайди. Қуртларнинг касалланишига йўл қўймаслик учун қурт уруғини соғлом капалаклардан ажратиб олиш лозим. Аслида кўпгина касалликларни қўзғатувчилар қурт уруғи орқали ўтади. Шунинг учун уруғ заводларида уруғ олинадиган капалак микроскопда текширилган бўлиши лозим.

Илғор колхоз ва совхоз пиллачилари юқори ҳосил учун курашиб мавжуд шароитни ҳисобга олган ҳолда ипак қурти ва тут дарахти зараркунандаларини қириб ташлаш, тутзор ва қуртхоналарни дорилаш юзасидан зарур тадбирларни ўз вақтида амалга ошира бориб яхши натижаларга эришмоқдалар. Бу хўжаликларнинг пиллачилари барча тут дарахтлари ва тутзорларини куз ва эрта баҳорда яхшилаб ишлайдилар. Хўжалик хизматчилари тутзор ва тут дарахтларида зарарли ҳашаротлар кўпайиб кетишининг олдини олиш учун далаларни текшириб юрадилар, мабодо бироқ зараркунанда ёки касаллик белгилари аниқланса, дарҳол уни йўқотиш тадбирларини кўрадилар. Бу хўжаликлар тутчиллик билан бир қаторда ипак қуртининг ҳам касалликлари ва зараркунандаларига қарши кураш ишига алоҳида эътибор берадилар. Маълумки, кўпинча қурт боқиш қондаларининг бузилиши ҳамда дезинфекциянинг талабга мувофиқ ўтказилмаслиги туфайли қуртлар касалга чалиниб кўплаб нобуд бўлади. Бу эса пилла ҳосилдорлигига таъсир қилиб, маҳсулотнинг камайиб кетишига сабаб бўлади.

Бунни назарга олган илғор хўжаликлар пилла қурти боқиш учун ажратилган биноларни ремонт қилгач, дарҳол сўри ўрнатадилар, сўнгра асбоб-ускуналар билан бирга қуртхонани яхшилаб дезинфекция қиладилар.

Тажрибалар шунни кўрсатадики, олдинги йили қурт боқишда касаллик рўй берган бинолар яхшилаб дезинфекция қилинмаса, келгуси йил ҳам ўша нохушлик такрорланиши мумкин. Дезинфекция қилинганда қуртхонада сўкчак, маҳкам ўрнатилган этажеркаларгина қолади. Булар қўчмайдиган асбоб-ускуна ҳисобланади. Металл асбоб-ускуналар ҳам ташқарига чиқарилади ёки қуртхона ичида устига бирон нарса ёпиб қўйилади. Ердамчи бинолар ҳамда улардаги асбоб-ускуналар ҳам пухта тозаланади. Бинонинг ёғоч қисмлари, чунончи, пол, шифт, эшик ва деразалари ҳамда ёғоч асбоб-ускуналари иссиқ сув билан совунлаб ювиб қуриштилади. Эшик ва дераза тирқишларига қоғоз ёпиштириб беркитилади, деворнинг бузилган жойлари бўлса, сувалади, печка ёқиб хона иситилади. Қуртхонанинг ҳарорати 22—25 даражагача чиқарилади, сўнгра дезинфекция қилинади. Дезинфекция қилишда 4 процентли формалин эритмасидан фойдаланилади. Бу эритмани тайёрлаш учун 40 процентли формалин эритмасидан 1 литр олиниб, унга 9 литр сув қўшилади. Натижада 4 процентли формалин эритмаси ҳосил бўлади. Ҳар тўрт квадрат метр жойни дезинфекциялаш учун бир литр формалин эритмаси ишлатилади. Дезинфекция ўтказилгандан сўнгра қуртхонанинг эшик-деразалари ва бошқа ерлари ҳаво кирмайдиган қилиб бекииб қўйилади. Дезинфекциянинг қандай ўтказилганлигини участка агрономи текшириб кўради. Дезинфекция ўтказилгандан бир сутка ўтгач, эшик ва деразалар очилиб, қуртхона 2—3 кун шамоллатилади. Дезинфекция инкубаториядан қурт тарқатилмасдан 10—12 кун олдин ўтказилгани яхши. Ипак қурти ва тут зараркундаларига қарши кураш тадбирларининг ўз вақтида амалга оширилиши барг ҳосилини анча кўпайтиради ва қуртларнинг кўплаб нобуд бўлишининг олди олинади.

Афсуски, ҳамма хўжаликларда ҳам аҳвол шундай эмас. Республиканинг айрим хўжаликларига ипак қурти ва тут дарахтларининг зараркунда ва касалликларига қарши кураш ишларига бепарволик билан қаралади. Дорилар ишлари пала-партиш ўтказилади. Бунинг натижасида дезинфекция ишлари яхши самара бермайди. Оқибатда тутлар ва ипак қуртлари касалликлардан анча зарарланиб, ҳосилдорликка путур етказилади. Шунинг учун қурт боқишининг бошқа тадбирлари билан бир қаторда уларнинг зараркунда ва касалликларига қарши кураш ишларини ҳам ўз вақтида ва мунтазам ўтказиб туриш лозим.

Анализлар шунни кўрсатадики, ипак қурти боқувчилар ва тутчилар ишнинг ижобий ҳал этишда улар меҳнатини илмий ташкил этиш (НОТ) ҳозирги куннинг муҳим вазифаларидан биридир.

Ипакчилар ишининг аниқ, тўғри ташкил қилиниши ишчи кучи, ёқилги ва ёғоч материаллари, тут баргининг рационал сарфланишини гарантиялайди.

Ишлаб чиқариш кўрсатмаларининг аниқ бошқарилишини ташкил қилиш ва системали йўлга қўйиш маълум даражада ишни тартибга солиди, ишлаб чиқариш топшириқларини ойдинлаштиради, пиллакорларга муайян об-ҳаво ва бошқа шароитларда энг мақсадга мувофиқ меҳнат қилиш методлари ва усуллариغا аҳамият беришга, меҳнат жараёнидаги турли қийинчиликларнинг олдини олишга имкон беради. Қилинмоқчи бўлган ишда у ёки бу ноаниқликларнинг ўз вақтида ойдинлаштирилиши ишда хатоларнинг олдини олишга имкон беради.

Пиллачиликда меҳнатни илмий ташкил қилиш — пиллачилик фани ва практикасининг энг янги муваффақиятларига асосланиб, узлуксиз ўтказиладиган, бир-бирига муштарак ва донмо такомиллаштириб бориладиган ташкилий, техникавий, технологик ва иқтисодий тадбирлар комплексидир. Меҳнатни илмий ташкил этишнинг асосий вазифаси меҳнат унумдорлиги ва маҳсулот ишлаб чиқариш самарадорлигини ўстиришни таъминлаш, ҳар центнер пиллани етиштиришга қилинадиган харажатларни камайтириш, ипак қурти боқувчиларнинг меҳнат ва манший шароитини яхшилаш, қурт боқиш маданиятини юксалтириш, ипахчиларнинг ижодий қобилиятларини ривожлантириш ва уларни меҳнатга коммунистик муносабатда бўлиш руҳида тарбиялашдан иборатдир. Шунинг учун ҳам меҳнатни илмий асосда ташкил этиш ишини систематик равишда олиб бориш зарур. Бироқ қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқларида меҳнатни илмий ташкил этиш борасида маълум даражада тажриба тўпланган бўлса ҳам, аммо пиллачиликда бу соҳага дастлабки қадамлар энди қўйилмоқда. Пиллачиликни янада ривожлантириш вазифалари бу тармоқда меҳнатни илмий ташкил этишни тақозо қилади. Меҳнатни илмий ташкил этиш ишлаб чиқаришнинг энг муҳим таркибий қисми ҳисобланиб, илғор технология ва юксак даражадаги механизацияга асосланади. Пилла етиштиришни комплекс механизациялаштириш меҳнатни илмий ташкил этиш учун энг қулай шароит яратади.

Меҳнатни илмий ташкил этиш асосларини ўзлаштириб олиш, уларни қундалик ишга татбиқ қила бориш пиллачилар ишини анча осонлаштиради, меҳнат унумини оширади, пилла таннарини пайсаятиради, хўжаликларда пиллачилик тармоғининг рентабеллигини оширади.

Меҳнатни илмий ташкил этишни муваффақиятли қўллашнинг зарур шarti шуки, бу ишда кенг меҳнаткашлар оммаси фаол иштирок этиб, пиллачиликда кўпроқ механизация воситаларидан кенг фойдаланиш лозим. Бинобарин, мавжуд механизация воситаларидан унумли фойдаланиб, пиллачиликда меҳнатни рационал уюштириш керак. Чунки энг мукамал техника мавжуд бўлганда ҳам агар иш пухта уюштирилмаса меҳнат унумдорлиги ошмай қолиши сир эмас. Аксинча, иш жараёни тўғри уюштирилиб, мавжуд машиналардан самарали фойдаланилса, меҳнат унумдорлиги, шубҳасиз, кўтарилади.

Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, меҳнатни илмий ташкил этишни қўл меҳнатини камайтириш ва техникадан унумли фойда-

ланишгагина боғлиқ қилиб қўйиш тўғри эмасдир. Меҳнатни илмий ташкил этиш — техника-иқтисодий масалалар билан бирга бир қатор ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳам бир йўла ҳал қилиб бериши керак. Бу ҳол меҳнат характерини ўзгартиришга, ҳар бир пиллачининг ижодий активлигини ва ташаббускорлигини авж олдиришга, ходимлар қобилиятининг ҳар томонлама камол топишга воситачи бўлади. Бу шарт-шароит бир қатор комплекс тадбирларни амалга ошириш орқали яратилади. Улардан энг муҳимлари — пиллачиларнинг меҳнат режими ва дам олишини тартибга солиш, ишлаб чиқариш эстетикасига эътибор бериш, пиллачиларни моддий ва маънавий рағбатлантиришнинг хилма-хил шакллари қўлланиш, илғорлар ҳаракатини авж олдириш, социалистик мусобақани янада кенг қўлоч ёйдиришдан иборатдир. Буларнинг ҳаммаси пилла етиштиришга ижобий таъсир кўрсатади, пиллачиликни бошқаришни янада тақомиллаштириш, технология ва механизация жараёнларини яхшилаш билан бирга пилла таннархини камайтиришга хизмат қилади. Шунинг учун ҳам меҳнатни илмий ташкил этиш режаларини ишлаб чиқишда қатъий изчиллик керак. Бу борада барча ишни уч даврга, яъни:

1) қўрт боқиш ва меҳнатни ташкил этишнинг ҳозирги аҳволини ўрганиш ва таҳлил қилиш;

2) меҳнатни илмий асосда олиб бориш планини тузиш;

3) меҳнатни илмий ташкил этиш планини ишлаб чиқаришда қўлланиш каби даврларга бўлиш мумкин.

Қўрт боқишнинг ҳақиқий аҳволини ўрганиш вақтида иш жараёнлари қандай бажарилаётганлигига, пиллачиларнинг иш вақтидан, шунингдек, машина ва механизмлардан нечоғли унумли фойдаланаётганлигига, ипак қўрти боқувчиларнинг иш шароити ва дам олишига, уларнинг профессионал тайёргарлигига, қўрт боқиш жойининг ҳолатига эътибор бериш лозим. Тажриба кўрсатишча, юқорида айтиб ўтилган иш тартиблари меҳнатни илмий ташкил этишнинг ҳал қилувчи омилларидан бўлиб, худди шулар пиллачилик ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини таъминлайди. Пиллачиликдаги иш жараёни жуда қисқа муддатли, айни чоғда кечаю кундуз давом этади. Айниқса, қўртларнинг 4—5 ёшида иш янада қийинлашади. Шу сабабли меҳнатни илмий ташкил этиш планида қўртлар маҳсулдорлигини оширишигина эмас, балки пиллачиларнинг турмуши ҳамда иш шароитларини тубдан яхшилаш масалаларига ҳам алоҳида эътибор бериш керак.

Меҳнатни илмий ташкил этишда *ҳисоб-китоб ва назоратни қўллайтириш* алоҳида ўрин эгаллайди. Ҳисоб-китоб қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоғи сингари пиллачиликда ҳам бошқаришнинг қудратли қуролидир. Пилла етиштиришнинг иқтисодий самарадорлигини оширмай туриб, пилла таннархини камайтиришга эришиб бўлмайди. Зотан, коммунистик жамиятнинг тўғри иш кўрмоғи учун зарур бўлган энг асосий нарсаси — ҳисобот ва назоратдир, деб таълим берган эди В. И. Ленин.

Социалистик ҳисоб-китоб тартиби ишлаб чиқариш планини бажариш, меҳнат унумдорлигини ошириш, таннархини арзонлаш-

тириш, оборот маблағларидан унумли фойдаланиш, молиявий аҳволни яхшилашга қаратилгандир. Ҳисоб-китоб ишларини яхшилашда ҳисобот материалларини ўз вақтида тузиш ва юқори ташкилотларга юбориб туриш катта аҳамиятга эгадир. Халқ хўжалигининг барча соҳалари каби бу тармоқдаги ҳисоб-китоб ишларини ҳам комплекс механизациялаш ва автоматлаштириш зарур. Ойлар, квартал ва йил бўйича иқтисодий таҳлил қилиш, бухгалтерия счётларини тўлдириб бориш ишлари доимо такрорланадиган ва даврий характерга эгадир. Шунинг учун бу ишларни бажаришда ҳисоблаш машиналаридан кенг фойдаланиш маълумотларни тез ва аниқ ишлаш, бажариладиган операцияларни осонлаштириш ва сарфларни кўпроқ тежаш имконини беради. Табиийки, бундай машиналардан тўлиқ фойдаланиш ва уларнинг самарадорлигини ошириш кўп жиҳатдан бухгалтерия аппаратида ишловчи ҳар бир ходимнинг малакаси ва ғайрат-шижоатига боғлиқ. Шунинг учун ҳам ҳисоблаш машинасида ишловчи ҳар бир ходим машиналарда ҳисоблашни билибгина қолмай, балки уларнинг техник характеристикасини ҳам мукаммал эгаллаши лозим.

Ҳисоб-китоб ишларини рационал йўлга қўйиш учун қуйидаги ишларни амалга ошириш зарур:

- 1) бухгалтерия учётини тубдан яхшилаш, унинг шакл ва усулларини мунтазам такомиллаштириб бориш, бирламчи ҳужжатларни ишлашда автомат машинани қўлланиш ва уни марказлаштириш;
- 2) бирламчи ҳужжатларни сифатли қилиб тузиш, ўз вақтида жой-жойига етказиш;
- 3) хўжаликларнинг молиявий аҳволини яхшилаш—ўз оборот маблағларини пухта сақлаш ва кўпайтириш, таннархини арзонлаштириш ва жамғармани кўпайтириш топшириқларини доимий суратда бажариш;
- 4) смета, штат ва ҳисоб-китоб интизомига риоя қилиш, хўжаликнинг ҳар қандай кўринишларига қарши курашиш, ишлаб иқаришда бракка ва фойдасиз сарфларга барҳам бериш;
- 5) халқ мулкни талон-тарож қилиш, иш ҳақини ва иш ҳақиға қўшиб ёзиш ҳолларига қарши ҳамиша шафқатсиз курашиш, камомад, ўғирлик ва қўшиб ёзишга йўл қўйган ходимлар ишнини ўз вақтида тергов органларига жўнатиш;
- 6) ҳужжатлар тузиш сифатини яхшилаш;
- 7) камчилик ва нуқсонларни бартараф қилиш, ишни яхшилашга қаратилган тадбирларнинг раҳбар ташкилотларга юборилишини қатъий назорат қилиш, ишлаб чиқариш ҳамда молия фаолиятини ой сайин чуқур текшириб, таҳлил қилиб бориш;
- 8) молия планларини тегишли ташкилотларга муддатидан олдин жўнатиш.

Ҳисоб-китоб ишларини юритиш асосан бухгалтериянинг зиммасига тушади. Шунинг учун ҳам бухгалтерлар пиллачилик бўйича белгиланган планларнинг бажарилиши ва моддий-пул сарфлари устидан назорат қилиб боришлари лозим. Бунинг учун қуртларга ажратилган қоғоз, озиқ ва материаллар сарфи ведомостлар-

га тўғри ўтказилиши лозим. Шунингдек пилла қурти боқишнинг ҳамма даврларида қатъий ўчёт ва назорат ўрнатилиши шарт.

Барг тайёрлашдан то пилла тайёрлаш ва уни давлатга топширишгача бўлган иш жараёнларини тўғри ҳисобга олиб бориш, ҳар бир ишни тегиншли ҳужжатда ўз вақтида қайд қилиб бориш лозим.

Хўжаликлар йиғиб-териб олган пиллаларни тайёрлов пунктларига тўп-тўп қилиб ва фақат кундуз кунни юборишлари керак. Пилла тўпи (партияси) деб бир мавсумда олинган, бир зотли, гибридли, ифлослардан тозаланган, бракка ва қорапачоқларга ажратиб сараланган, рангларига қараб ажратилган муайян миқдордаги пиллага айтилади. Пилла тайёрлов пунктига накладной (миқдори кўрсатилган ҳужжат) билан юборилиши керак. Тайёрлов пунктининг қабул қилувчиси пиллани қабул қилиб олганлиги тўғрисида ордер ёзади ва шу ордер билан бирга (колхозга) тилхат ҳам беради. Тилхат уч нусхада ёзилади. Бир нусхаси район пиллачилик идорасидаги пилла қабул қилган ходимга, бир нусхаси пилла қурти боққан ходимга ёки колхоз вакилига берилиши зарур. Тилхатнинг учинчи нусхаси эса лабораторияда анализ қилиниши лозим бўлган пилланинг халтачасига солиб қўйилиши лозим. Тилхатда тайёрлов пункти, пиллани дастлабки ишловчи база ҳамда пилла етиштирган хўжаликларнинг йоми, номери ҳамда звено бошлиғининг исми ва фамилияси аниқ кўрсатилиши керак. Шунингдек, унда пилланинг қачон тайёрлангани, неча килограммлиги ва сортлари ёзилиши зарур. Шу билан бирга тилхатда анализ учун лабораторияда қолдирилган пилланинг миқдори ҳамда сифати килограмм ва процент ҳисобида кўрсатилади. Тилхат тайёрлов пунктининг қабул қилувчиси томонидан имзоланади. Бу тилхат кейинчалик квитанцияга алмаштирилади. Квитанцияда топширилган пилланинг жами миқдори (килограмм), сортлари, ҳар бир сортни топширилган пилланинг баҳоси алоҳида-алоҳида ёзилиб, тайёрлов пунктининг мудир ва бухгалтерияси томонидан тасдиқланади. Колхоз ва совхозлар топшириладиган ҳар бир пилла тўпини яхшилаштиришга ҳаракат қилишлари, бунинг учун пилла звенолардан дастлаб умумий омборга келиб тушиши, сўнгра йирик тўпга бирлаштирилган ҳолда тайёрлов пунктига жўнатилиши лозим. Бу эса қурт боқувчиларнинг харажатларини камайтириш ва тайёрлов пунктида ишни яхшироқ уюштиришга имкон беради.

Меҳнатни илмий ташкил этиш кенг миқёсда турли-туман масалаларни қамраб олади. Бу масалаларни ҳал этиш техника, биология, экономика, ижтимоий ва бошқа фанларнинг ютуқларидан фойдаланиш билан боғлиқ. Шунинг учун ҳам пиллачиликда меҳнатни илмий ташкил этиш масалаларини якка ҳолда эмас, балки техника ва технологияни такомиллаштириш билан ўзаро узвий боғланган ҳолда ҳал этиш лозим. Буларни амалга ошириш ёрдамчи тайёргарлик ишларига сарфланадиган иш вақтини қисқартиришга олиб келади, иш вақтидан унумли фойдаланишга, ишни бир меъёрга олиб боришга, мавжуд ички резервлардан тўла фойдаланишга имкон яратади.

Пиллачилик — меҳнатни илмий ташкил этиш принципларидан

биридир. НОТ планлари бошқарувчилар, бригадирлар, пиллачиликдаги агротехниклар, ипак қурти боқувчи ва тутчилик билан шуғулланувчилар ҳамда шу соҳадаги илғорлар жалб этилган ҳолда хўжалик мутахассислари томонидан ишлаб чиқишли ки керак. НОТ бўйича ўтказиладиган барча тадбирлар плани ипак қурти боқиш ва тутчиликдаги иш жараёнларини такомиллаштиришга, меҳнат процессларини механизациялаштириш даражасини оширишга, пилла этиштиришни ихтисослаштиришни чуқурлаштиришга ва қурт боқишда ички хўжалик ҳисобини жорий этиш чоралари билан мустаҳкам боғланган ҳолда тармоқнинг иқтисодий самарадорлигини оширишга қаратилиши керак.

Меҳнатни илмий ташкил этиш юзасидан тузилган пландаги ҳар бир тадбирнинг иқтисодий жиҳатдан самарадорлигини; меҳнат унумдорлигини ошириш, пилла таннархининг камайиши, рентабеллининг кўтарилиши; сарфларнинг ҳар 100 сўми ва 100 гектар суғориладиган ер ҳисобига кўплаб маҳсулот олиш ва бошқалар билан баҳолаш мумкин.

Моддий-пул сарфларининг қанчалик тежалганлиги пиллачиликда меҳнатни илмий ташкил этиш юзасидан амалга оширилган тадбирлар самарасини ўзида акс эттирувчи асосий кўрсаткич ҳисобланади. Шунинг учун ҳам пилла таннархини арзонлаштиришда моддий-пул сарфларининг камайишига алоҳида эътибор бериш лозим.

Қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқлари сингари пиллачиликда ҳам фан ва техника тез суръатлар билан ривожланган саноат меҳнатни илмий асосда олиб боришнинг аҳамияти ортиб бормоқда. Ҳозир пиллачиликда қўлланиши лозим бўлган меҳнатни илмий ташкил этишнинг умумий қоида ва принциплари мавжуд. Аммо ҳар бир колхоз ва совхоз ўзидаги меҳнат жараёнларини чуқур таҳлил этиб, меҳнатни илмий ташкил этишнинг пиллачиликка хос қоида ва принципларини ўз шароитига мослаб ишлаб чиқиши лозим. Ҳар қандай ишнинг муваффақияти кишиларга, ўз ишини биладиган кадрларга боғлиқ бўлганидек, меҳнатни илмий ташкил этиш масаласи ҳам жойлардаги пиллачилик мутахассис кадрларга ҳамда хўжалик раҳбарларига боғлиқ.

Хўжалик раҳбарлари ва пиллачилик соҳасидаги мутахассислар НОТ планларининг бажарилишини системали равишда контрол қилиб туришлари керак. Улар НОТ планлари жорий қилингандан сўнг тадбиқ қилинган планларнинг ҳақиқий самарадорлигини аниқлаб беришлари зарур. Шундай қилиш ички хўжалик ҳисобининг мустаҳкамланишига, тежамкорликка, маблағлардан оқилона фойдаланишга, пилла таннархининг камайишига ва тармоқнинг рентабеллик даражасининг ошишига, шубҳасиз, ижобий таъсир этади.

НОТ тадбирларининг иқтисодий самарадорлиги улар жорий қилинганидан кейин, уларни жорий қилиш учун қилинган харажатлар тежалган маблағларни таққослаб кўриш йўли билан белгиланиши ва узил-кесил аниқланиши мумкин.

НОТ бўйича қўлланиладиган тадбирлардан барқарор натижа

олиш учун барча ипак қуртини боқувчиларга ва тутчиларга янги иш методини ўргатиш ва уларни хўжаликнинг бошқа пиллачилик-тутчилик звеноларига тарқатиш керак.

2- §. Озуқа базасини ташкил қилиш

Пиллачиликни тобора кенгайтиришда ва унинг маҳсулдорлигини ошира боришда озуқа базаси ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир. Хўжаликда тут барги етиштириш йўлга қўйилмас экан, пилла етиштиришнинг замонавий технологияси ҳам, наслчилик ишининг энг мукаммал методлари ҳам фойда бермайди. Демак, озуқа базаси—пиллачиликни муваффақиятли ривожлантириш асосидир.

Пилла қуртини озуқа билан тўла таъминламай туриб, пиллачиликни муваффақиятли ривожлантириш мумкин эмас. Демак, пиллачиликни ривожлантириш учун тут барги етиштиришни ҳозирги талаблар даражасига етказиб олиш зарур. Буни ҳисобга олган илғор хўжаликлар ўзларида ҳозиргача мавжуд бўлган тутзор ва баланд бўйли тут дарахтларини вақтида парвариш қилиб, янгиларини ўтқазиб, пилла қурти боқиш учун етарли барг ҳосили олмоқдалар. Бу эса пилла ҳосили етиштириш юзасидан олган план ва мажбуриятларини ортиғи билан бажаришга имкон бермоқда.

Айрим хўжаликларда пиллачиликнинг озуқа базасини мустаҳкамлашга етарли эътибор берилмаслиги натижасида ҳар йилги қурт боқиш мавсумида шаҳар ичларидан, кўчалардан, маҳаллалардан тут барги келтириш учун кишилар, ўнлаб автомашиналар банд бўлади ва оқибатда қўшимча харажатларга йўл қўйилади. Бундан ташқари, шаҳардан келтирилган барглар аввало чанг-тўзондан ифлосланади, қуртхонага етиб келгунча сўлиб қолади. Бундай барглар билан боқилган қуртларнинг ривожланиши сусаяди, касалликка тез чалинади, ипаги сифатсиз бўлади, етиштирилган пилланинг таннархи ортиб кетади. Натижада бундай хўжаликда пиллачилик зарарли тармоққа айланади.

Пиллачиликда юз бераётган бундай камчиликларга қатъий чек қўйиш мақсадида Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий Комитети ва Ўзбекистон ССР Министрлар Совети 1978 йил 1 августда тут кўчатларининг наслдорлигини ошириш, озуқа базасини кенгайтириш, мустаҳкамлаш ва тут баргидан оқилона фойдаланишни тўғри ташкил қилиш, қайд қилиб ўтилган ва республикадаги пиллачилик хўжаликларида яқин йиллар мобайнида амалга ошириладиган конкрет тадбирлар белгилаб берилган. «Пилла етиштиришнинг янада кўпайтириш ва пиллачиликни sanoat негизига кўчириш тадбирлари тўғрисида» номли қарор қабул қилди. Жумладан қарорда кўрсатилишча, 1978—1980 йилларда республика хўжаликларида ўтқазиладиган тут кўчатларини 80 миллион тупга етказиш мўлжалланган эди.

Партия ва ҳукуматимиз кўрсатмаларини бажариш учун пиллакор колхоз ва совхозлар ўзларида қуртларга етарли даражада озуқа базаси яратишга киришдилар. Бунинг учун пиллачилик би-

лан шуғулланадиган хўжаликлар қуйидаги конкрет тадбирларни амалга ошира бошладилар:

янгى тутзорлар барпо қилиш, ариқ бўйлари, экинзор чеккалари ва йўл ёқаларига якка тут кўчатлари ўтқазиш;

ўтқазилган кўчатларни ўз вақтида тутиб қолишига шароит яратиб, тўла сақлаб қолиш;

мавжуд тут дарахтларини серхосил навларига алмаштира бориш билан барг ҳосилини кескин ошириш;

қаровсиз қолдирилган тутзорлардаги дарахтларни дарҳол парвариш қилишга киришиб, барг ҳосилини ошириш чорасини кўриш;

тут баргидан оқилона ва тежаб-тергаб фойдаланишни қонда тарзда қатъий одат қилиш.

Пиллачиликнинг озуқа базасини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш кўп жиҳатдан тутчилик ишларини яхши йўлга қўйишга боғлиқдир. Лекин жойларда махсус тут плантацияларининг камлиги, мавжуд тут дарахтларининг кўпи тарқоқ жойлашганлиги тутчилик ишларини қатъий бир принцип асосида олиб боришни қийинлаштиради. Шунга кўра ҳар қайси хўжаликда тутчилик иши муайян шарт-шароитларни ҳисобга олган ҳолда уюштирилиши лозим. Хуллас ҳар бир хўжаликда тутиладиган қурт уруғи ҳисобига юқори пилла ҳосили олишни таъмин этадиган даражада тут дарахтини кўпайтириш зарур. Бунга фақат тутзорларни агротехника қондалари асосида парвариш қилиш, ўтқазилган кўчатларни нобуд қилмай деярли ҳаммасини авжлантириш, тут плантацияларини тўла ва яхши сақлаб қолиш билан эришиш мумкин. Тутчиликни йўлга қўйишда даставвал ҳар бир иш жараёнининг иқтисодий жиҳатдан кўпроқ фойда беришини кўзда тутмоқ керак.

Тутчилик деҳқончиликнинг бошқа тармоқлари каби доимий ишлаб чиқариш бригадалари шаклида ташкил қилинади. Бу ишлаб чиқариш бригадаларининг зиммасига пиллачилик билан бир қаторда тутчиликдаги ишларнинг ҳаммаси юклатилади. Улар ёлғиз пилла етиштириш юзасидан белгиланган топшириқларнинг бажарилиши учун жавобгар бўлмай, балки айни чоқда, тутчиликдаги ишларнинг бажарилишига, пиллачиликнинг озуқа базасини барпо этиш—яхшилаш ва мустаҳкамлашга ҳам жавобгардирлар. Бундай ишлаб чиқариш бригадаларида ишлар пухта уюштирилганлиги туфайли улар пиллачиликда кўзга кўринарли ютуқларга эришмоқдалар. Масалан, Бухоро районидаги «Правда» колхозида тутчилик ишлари худди шу тарзда олиб борилади. Бу ерда ишлаб чиқариш бригадаларига колхоздаги барча барг берадиган тут дарахтлари бириктириб қўйилган. Ишлаб чиқариш бригадалари тутзорларнинг аҳволи ва ундаги дарахтларни тўла сақлаш, ўз вақтида янгى тут кўчатлари ўтқазиш ва парвариш қилиш—сугориб туриш, ажратилган ўғитлардан самарали фойдаланиш учун жавобгардир.

Шуни ҳам эслатиб ўтиш керакки, пиллачиликнинг мустаҳкам озуқа базасини яратишнинг бу шакли, гарчи энг кўп тарқалган бўлса ҳам, лекин ягона шакл эмас, чунки баъзи хўжаликларда иқтисослаштирилган пиллачилик бригадалари ҳам тузилган ёки

бу ишларнинг ҳаммаси боғдорчилик бригадалари зиммасига юкланган.

Илғор хўжаликлар тажрибаси ҳамда Ўрта Осиё пиллачилик илмий тадқиқот институтининг маълумотларига кўра пиллачиликнинг барқарор озуқа базасини яратишда кўпроқ туўлар оралиғини кенг қаторли қилиб барпо қилиш яхши самара беради. Тутзорларнинг бу усулда ташкил қилиниши хўжаликларга икки томонлама фойда келтиради. У тут озигини ҳам, пахта ҳосилини ҳам кўпайтиради. Шунинг учун ҳам бу янгиликка қизиқиш анча ортмоқда.

Кейинги йилларда кенг қаторли тутзорлар асосан Сурхондарё ва Бухоро областининг хўжаликларида барпо этила бошланди. Бундай тутзорларнинг қаторлари оралиғидаги жойларда ғўза, сабзавот, полиз ва резавор экинлар экиб, дуруст ҳосил етиштириш мумкин. Бу усул қўлланган хўжаликларда тут дарахтлари ёрдамчи экинлар парваришидан баҳраманд бўлиб, яхши авжланиб—гуркираб ўсмоқда, экинлардан эса қўшимча даромад олинмоқда. Мана бир мисол: Бухоро районидаги «Ленинизм» колхозида 57 гектар тутзорнинг 40 гектари кенг қаторли бўлиб, қатор оралиғида ғўза ўстирилади. Тутзорларнинг ҳар гектарида ўрта ҳисобда 6,5 тонна барг ва 14 центнер пахта етиштирилган. Пахта ва бошқа маданий экинлар орасига экилган тутзорларда бошқа плантацияларга қараганда қўл кучининг иштироки сезиларли даражада камайган, дарахтлар парвариши бирмунча яхшилланган. Пахта ва тут кўчатлари парваришини бир-бири билан тўғри қўшиб олиб бориш натижасида ер ресурсларидан унумли фойдаланиш, пилла қурти озуқа базасини кенгайтириш, маҳсулот етиштиришни кўпайтириш ва ишчи кучини тежаш, барг ва пилла таннархини пасайтириш имкониятлари вужудга келмоқда.

Биобарин, хўжаликларда кенг қаторли тутзорлар барпо қилиш ҳар жиҳатдан фойдалидир. Бундай тутзорларни кенг кўламда ривожлантириш керак. Бунда биринчидан, қурт боқувчилар меҳнати енгиллашади, иккинчидан, барг кўпайиб, уни энг қулай муддатларда кесиб едирилади, натижада қурт соғлом ўсиб, аъло сифатли, баракали пилла беради.

Илғор хўжаликларнинг иш тажрибаси шуни кўрсатадики, инак қурти боқиш учун мустаҳкам озуқа базаси яратишда яхлит тутзорлар яратиш лозим. Яхлит тутзорлар барпо этишнинг афзаллиги шундаки, тут дарахтлари қатор ораларини ўшлашда механизациядан кенг фойдаланиш, биобарин, агротехника тадбирларини ўз вақтида изчиллик билан амалга ошириш имконияти туғилади.

Партия ва ҳукуматимизнинг пиллачилик ҳақидаги қарорларида асосий ишлаб чиқариш тармоғи пахтачиликдан иборат бўлган сугориладиган ерлар шароитида тутзорлар учун 5—10 гектарлик майдонлар ажратиш кўрсатилган. Бироқ республикамизнинг кўпчилик хўжаликларида бу нормативга риоя қилмасдан, тутзорлар учун кичик-кичик участкалар ажратмоқдалар. Бу эса механизацияни кенг қўллашга тўсқинлик қилади. Йирик тутзорлар ҳосил қилишдан кўзда тутилган асосий мақсад колхозчилар меҳнатини

енгиллаштириш, қатор орасини ишлашда мумкин қадар машиналардан кўпроқ фойдаланишдир. Кичик тутзорларда машиналарни қўллаш қийинлиги туфайли ҳам ортиқча моддий-пул ва меҳнат сарфлашга тўғри келади.

Ипак қуртини боқишни илмий асосда олиб бориш — агротехника қондаларини изчиллик билан амалга ошириш демакдир. Нормал шароитда боқилган қурт барғни нишхўрдга чиқармайди. Лекин айрим хўжаликларда бунинг фарқига борилмайди. Қуртлар сифатли барғ билан боқилмайди, кўпинча қуртларга жерагидан ортиқча барғ солинади, ортиқча солинган барғ эса нишхўрдга чиқади, кейин уни ғана билан қўшиб ташлаб юборилади. Бундай пала-партишлик пиллачиликка иқтисодий жиҳатдан анчагина зарар келтириши, пилла таннархига салбий таъсир кўрсатиши аниқ.

Илгор пиллачиларнинг тажрибасидан маълум бўлишича, барглар—қуртларнинг дастлабки икки ёшида бир ярим-икки соатда бир марта, тунда тўрт-беш марта, кундузи эса тўққиз-ўн марта бериб турилиши керак. Учинчи ёшидан бошлаб кечаси ва кундузи—ҳаммаси бўлиб ўн бир-ўн икки марта барғ солиниши керак. Тунда уч-тўрт марта бериш кифоя. Учинчи ёшидан кейин қуртларга новдали барглар солинади. Шунинг учун ҳам барғнинг миқдори кўпайтирилиб, камида 10 марта барғ бериб туриш лозим. Бешинчи ёшга борганда эса барғ солиш сони яна ҳам камайтирилиб, саккиз мартага келтириш яхши натижа беради. Тўртинчи ва бешинчи ёшда бериладиган барғнинг уч-тўрт мартаси тунда солингани яхши. Бунинг учун эса қуртхоналарда навбатчилар бўлиши лозим.

Яхлит тутзорлар барпо этиш билан бир қаторда карталар ичидаги тут дарахтларини кўчириб марказлаштирилган тутзорлар ташкил этиш пиллачилиكنи ривожлантириш, унинг рентабеллигини оширишнинг асосий омилларидан биридир. Маълумки кўпчилик хўжаликларда баланд танали тут дарахтлари пахта майдонлари четига ёки карталар ичига жойлашган. Бу ҳол пахтачиликда яхлит, йирик карталар ташкил қилиш имконини бермаётир. Натижада пахта ҳосили етиштириш билан боғлиқ бўлган ишларни тўла механизациялаш қийинлашмоқда, меҳнат ва моддий-пул харажатлари кўплаб сарфланмоқда. Бундан ташқари, баланд танали тут дарахтлари таги ўз вақтида юмшатишмаслиги, ўғитланмаслиги ҳамда зараркунандаларга қарши кураш олиб борилмаслиги туфайли ҳосилдорлиги камайиб, барғ беришдан қолмоқда. Ишни шундай ташкил қилгандагина барғнинг нишхўрд бўлишига хотима берилади, қуртларнинг нормал етилишига эришилади.

Ўрта Осиё ипакчилиги илмий тадқиқот институтининг берган маълумотларига кўра 1 килограмм пилла етиштириш учун ўрта ҳисобда 18—20 килограмм барғ сарфланиши лозим. Қуртларга барғни кам бериш тавсия этилмайди. Барглари нормадан ортиқча солиш ҳам фойдасиз. Бирданига кўп барғ солинса, қуртлар барғ тагида босилиб қолиши ва барғни кам ейиши мумкин. Одатда қуртлар янги солинган барғ устига тез чиқиб олади, остки қаватдаги барглари еёлмайди, тагида қолган барглари эса қовжирайди ёки могорлайди. Шунинг учун ҳам боқилаётган қуртларга барғни оз-оздан, тез-тез бериб турган маъқул.

Илғор пиллачи звеноларнинг шароити бошқа звеноларникидан фарқ қилмаса-да, улар ўз вақтида қуртларни тўйимли барг билан таъминлаб, муттасил мўл-кўл пилла етиштирадилар. Бунинг «сири» шундаки, улар ўзларига биркитилган тут дарахтларидан оқилона фойдаланадилар ва баргни тежаб-тергаб сарфлайдилар. Қуртларга баргни меъёрида оз-оз, тез-тез соладилар, сўкчаклардаги баргли новдаларни бот-бот ағдариб турадилар. Бундай қилинганда қуртлар баргни нишхўрд қилмай ейди ва анчагина барг тежалади.

Афсуски, баъзи пиллачиларимиз тут баргини тежаб-тергаб сарфлашга эътибор бермайдилар. Натижада қуртнинг дастлабки ёшиданоқ тут дарахтининг тепа каллагидagi новдаларини буташга тушадилар. Бундай пала-партишлик натижасида баргнинг асосий қисми қуртларнинг биринчи уч ёшида сарфланиб кетади, охириги ёшларга бориб эса барг етмай қолади. Тут барги қуртларнинг биринчи ёшиданоқ тежаб сарфланиши керак. Маълумки, қуртлар биринчи ёшида жуда нозик бўлади. Шунинг учун баргларни қуртларга қирқиб—майдалаб солиш керак. Шундай қилинмаса, барг сўлиб қолади—нобуд бўлади, қуртлар биринчи уйқудан тургандан кейин ҳам баргни қирқиб-қирқиб солиш тавсия этилади. Иккинчи ёшнинг охирига бориб қуртлар ўзини анча тутиб қолади. Бу вақтда барг қирқмасдан солинади. Қуртлар учинчи ёшга етганда дастлаб қирқилмаган бутун барг берилиб, бир-икки марта озиклантирилгандан кейингина баргли беш олгита майда новдалар солинади. Қуртларнинг ҳолатига қараб тўртинчи ёшидан калта новдалар, бешинчи ёшда эса ўртача катталиқдаги узун новдалар солишга ўтилади.

Тутчиликни яхши ривожлантиришнинг бирдан-бир йўли—хўжалиқдаги мавжуд тут дарахтларини пиллачилик звеноларига бириктириб қўйишдир. Республикамизнинг асосий пиллачилик районларидан бири бўлган Фарғона областидаги хўжаликлар ишини худди шу тарзда тутзорларни пиллачи звеноларга бирктириб қўйиш йўли билан барглардан расамадида фойдаланмоқдалар. Бу жойларда пиллачилар қуртларни бешинчи ёшгача тут дарахтининг илдизидан кўкарган ва танасидан ўсиб чиққан барглар, шунингдек, тут дарахтининг бачки новдаларидаги барглар билан боқадилар. Тутилган қурт қутисининг муайян миқдорига қараб, тут барги қурт бешинчи ёшга ўтганда биринчи кун 4 боғ, иккинчи кун 6 боғ, учинчи кун 12 боғ, тўртинчи кун 16 боғ, бешинчи кун 28 боғ, олтинчи кун 32 боғ, еттинчи кун 16 боғ, саккизинчи кун эса яна 4 боғ миқдорида берилади.

Баргни тежаш ва тутчилар ишини яхшилашнинг яна бир омил — *барг кесиш ишини* тўғри ташкил қилишдир.

Тут дарахтларидан нотўғри фойдаланиш барг ҳосилини камайтиради ва дарахтнинг тез қуриб қолишига сабаб бўлади. Шунинг учун ҳам илғор хўжаликларда тут баргини тўғри кесиш учун қурт бешинчи ёшга ўтганда ҳар бир бригада ва звеноларга махсус барг кесувчи кишилар ажратилади. Улар барг кесадиған зарур асбоб-ускуналар ва транспорт воситалари билан таъминланади.

Қирқилган баргли новдаларни ўртача катталиқда боғ-боғ қилиб боғлаш мақсадга мувофиқдир. Ҳар боғнинг оғирлиги камиди ўн беш-ўн олти килограмм бўлгани маъқул. Шундай қилинганда кесилган баргни юк машиналарига ортиш осонлашади, барглар қуртхоналарга тўғри тақсимланади. Қирқилган барглар сўлимаслиги ва чанг босмаслиги учун устига чойшаб ёпилиши зарур. Кесиб келинган баргни қуртхонада сақлаш ярамайди. Чунки қуртхона тез-тез шамоллатилиши туфайли барг сўлиб қолади. Бундан ташқари, барг буғланишидан қуртхонанинг намлиги ҳам ошади. Шу туфайли барглар қуёш нури тушмайдиган салқин хоналарда сақланиши керак.

Озуқа базасини ташкил қилишда капитал маблағларнинг иқтисодий самарадорлигини ошириш жуда ҳам муҳимдир. Озуқа кўчатзорлари учун ажратилаётган капитал маблағларнинг самарадорлигини ошириш ва харажатларни камайтириш учун кўп йиллик дарахтларнинг тутиб қолиши ва сақланиш даражасини ошириш керак. Бироқ республикамизнинг баъзи хўжаликлари бунга тўлиқ риоя қилмасликлари натижасида экилган тутларнинг маълум бир қисми тутиб қолмасдан қўшимча маблағ сарфлашга олиб келмоқда. Бинобарин, тут дарахти кўчатларини экиш учун уларнинг тутиб қолиши, ўсиши ва ривожланишини таъминлайдиган яхши ерларни ажратиш ва агротехника қоидаларига тўлиқ риоя қилиш лозим.

Тутзор ва тут дарахтлари агротехника қоидаларига мувофиқ ўз вақтида парвариш қилиниб турилса, тупроқ унумдорлиги ортади. Тутзор қатор оралиғини кузда шудгорлаб қўйиш, кўкламда эса бороналаш ва молалаш зарур. Тутзор ва якка тартибда экилган тутларни ўз вақтида суғориб туриш ҳам пиллачиликнинг озуқа базасини мустаҳкамлаш резервларидан бири ҳисобланади. Қиш фаслида ҳамда эрта кўкламда дала ва йўл ёқатаридаги тут дарахтларига, плантацияларга яхоб бериш баргнинг сероб ва тўйимли бўлишини таъминлайди. Бу тадбирни тажрибали деҳқонлар амалда синаб кўрганлар.

Яхоб суви бериш нормаси тупроқнинг сув шимиш қобилиятига қараб белгиланади. Ўрта Осиё ипакчилик илмий тадқиқот институтининг маълумотларига кўра енгил тупроқли, қумли ва қумлоқ тупроқли ерларда ҳар гектарига 1200—1500 кубметр, ўртача тупроқли (қумлоқ тупроқли) ерларда 1500—1800 кубметр, оғир тупроқли (соз тупроқли) ерларда 2000 кубметр сув бериш белгиланган.

Шу тартибда суғориш олиб борилса, барглар ўзида кўп миқдорда органик озуқа моддалар ва намлик сақлайди. Баҳорги қурт боқиш пайтида тут барглари гуркираб ўсиб ёзилади. Бундай барг билан боқилган қуртлар юқори сифатли пилла ўрайди. Айни пайтда тутзор оралиқларини ҳар хил ўтлардан тозалаш айниқса катта аҳамиятга эга. Бу тадбир барг ҳосилини анча оширишга ва зарарли ҳашаротларни йўқотишга имкон беради.

Тутзор ва тут дарахти таг-атрофини ишлаш билан бир қаторда унга минерал ўғитлар солиш ҳам зарур. Тутчиликда *минерал ўғит*

лардан фойдаланиш барг ҳосилдорлигини анча оширади, яъни ипак қуртининг озуқа базасини мустаҳкамлайди. Ўрта Осиё ипакчилик илмий тадқиқот институтининг ўтказган кузатишлари натижасида шу нарса аниқландики, бедапоялардан таги чопилмаган битта тут дарахти 1,5 килограмм барг бергани ҳолда, ўша дарахтнинг таги икки марта чопилганда барг ҳосили 4,7 килограммга, чопишдан олдин 260 грамм азот ва 120 грамм фосфор солинганда эса 6,2 килограммга етган. Демак, агар ўғит солинмаса, тутзорларни ишлашнинг ўзигина ҳосилдорликни унча оширмайди. Шу сабабли тупроқ шароитини ва дарахтнинг ҳолатини эътиборга олган ҳолда тутзорларни ишлаш билан бир вақтда уларга албатта минерал ўғитлар ҳам солиш зарур. Ўғитланиб турилмаса, ҳар қандай экин сингари тут дарахти ҳам яхши авж олиб ўсмайди. Бунинг устига ўғитланган ердаги тутларнинг об-ҳаво шароитига бардошлиги ҳам ортади.

Тут дарахтининг барглари тупроқдаги озиклантирувчи минерал моддалар, хусусан, азотли, фосфорли, калийли моддалардан озикланади. Масалан, бир гектар бута тутзордан 6 тонна барг олиш учун дарахтлар ердан ўрта ҳисобда 141 кг (соф) азот, 72 кг фосфор ва 90 кг калийни ўзлаштиради.

Бинобарин, тут дарахтларининг таглари мунтазам равишда юмшатилиб, вақтида суғорилиб, минерал ўғитлар солиниб турилса ва уларнинг нормал ўсиши учун зарур шарт-шароит яратиб берилса, барг ҳосили деярли 1,5 барабар ошади. Бундан ташқари, тут дарахтининг ўсиш шароити яхшиланиши билан бирга баргнинг тўйимлилиги ва оқсил миқдори ортади, унда намлик кўпаяди, бу эса пилланинг биологик ва технологик хусусиятларини яхшилайдди.

Маълумки, минерал ўғитлар билан ерни ўғитлаш учун қўшимча меҳнат сарфланади. Лекин бу сарфланган меҳнат минерал ўғитларни ишлатиш эвазига олинадиган қўшимча барг ҳосили, кўчатзорларда эса стандарт кўчатлар сонининг кўпайиши ҳисоби-га ортий билан қопланади. Масалан, гектарига 180 килограмм азотли ва 90 килограмм фосфорли ўғит солинган кўчатзорда 66 мингта стандарт кўчат етиштирилган ҳолда, контрол (ўғитланмаган) кўчатзорда атиги 53 мингта ёки қарийб 25 процент кам кўчат олинган. Кўчатзорларда ўғит солинмаган мингта кўчатнинг таннарих 32 сўм 20 тийинни ташкил қилгани ҳолда ўғитланган кўчатзорларда эса 26 сўм 60 тийин ёки 17,4 процент арзон бўлган.

Демак, минерал ўғитлар ишлаб чиқаришни бутун чоралар билан кўпайтириш—қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқлари сингари, пиллачиликни ҳам янада юксалтириш, тут барги ҳосилдорлигини кўтариш ҳамда пиллачиликнинг самарадорлигини тобора ошира бориш учун зарур шартдир.

Минерал ўғитлардан ҳар томонлама тўғри фойдаланиш учун ҳар бир тут плантациясининг қандай минерал ўғитга қанчалик эҳтиёжи борлигини ва уларни қанчадан солиш миқдорини белгилаб чиқиш керак. Бунда тутларнинг ўсиши ва улардан олинадиган барг ҳосили ҳам эътиборга олиниши лозим.

Минерал ўғитлардан самарали фойдаланмоқ учун уни ташиш-

да ва сақлашда исроф бўлишига йўл қўймай, ҳар бир килограммдан унумли фойдаланиш йўлини кўзламоқ керак. Одатда, колхозлар минерал ўғитларни кузда ва қишда ғамлаб қўядилар. Лекин айрим хўжаликларда омборлар ўғит сақлаш учун мос бўлмайди. Оқибатда ўғитларнинг экинларга, шу жумладан, тут дарахтига ҳам зарур бўлган таъсири камайиб кетади.

Баъзи хўжаликларда тупроқ шароити ва тут дарахтларининг ҳолати яхши ўрганилмаган ҳолда минерал ўғитлардан фойдаланилади. Бунда ўғит унча самара бермайди. Шу боисдан ўғитдан фойдаланишда тупроқ шароитини ва тут дарахтларининг ҳолатини эътиборга олиш шарт.

Биобарин, тутзор ва баланд бўйли тут дарахтлари тагига солинадиган ўғитлар миқдорининг турлари олдиндан аниқланиши ва тўғри тақсимланиши зарур. Солинадиган ўғит миқдори қуйидагича аниқланади:

ҳар гектар тутзорга ёки баланд бўйли дарахтларнинг ҳар тупи тагига бир йил мобайнида норма бўйича солиниши лозим бўлган ўғит миқдори белгиланади. Бунга справочник ёки Қишлоқ хўжалик министрлиги томонидан берилган норма асос бўлиши мумкин.

Бир гектар тутзорга ёки баланд бўйли дарахтларнинг ҳар тупи тагига солиниши лозим бўлган ўғит миқдорини бутун тутзор майдонида ёки баланд бўйли жами тут туллари сонига кўпайтириш йўли билан зарур бўлган ўғит миқдори аниқланади. Масалан, Бухоро области Ғиждувон районидаги «Гулистон» колхози қурт боқиш учун ажратилган 28 гектар тутзорнинг ҳар гектарига 120 кг азот, 60 кг фосфор ўғитлари солиниши белгиланган. Бундан ташқари, колхозда 19 минг 500 туп баланд бўйли тут дарахти бор. Тутларнинг ҳар тупига 250 грамм азот ва 125 грамм фосфор берилиши талаб этилади. Хўш, хўжалик тутчилиқ учун қанча азотли ва фосфорли ўғит ажратиши керак? Бунда тутзор учун 3360 килограмм азот ($28 \text{ га} \times 120 \text{ кг} = 3360 \text{ кг}$), 1680 килограмм фосфор ($28 \text{ га} \times 60 \text{ кг} = 1680 \text{ кг}$), баланд бўйли тутлар учун эса 4875 кг азот ($19,5 \text{ минг} \times 250 \text{ гр} = 4875000 \text{ грамм}$ ёки 4875 кг), $2437,5 \text{ кг}$ фосфор ($19,5 \text{ минг} \times 125 \text{ гр} = 2437000 \text{ грамм}$ ёки $2437,5 \text{ кг}$) солиниши зарур.

Маълумки, хўжаликлар ўғитни соф ҳолда эмас, балки бирикма ҳолида оладилар. Бирикма ҳолидаги ўғитларнинг таркибида соф модда миқдори турлича бўлади. Улар процент билан кўрсатилади. Мисол учун аммиакли селитрани олсак, унда соф азотнинг миқдори 33% , сульфат аммонийда эса 21% соф азот бор. Демак, 100 кг аммиакли селитрада 33 килограмм, сульфат аммонийда — 21 кг соф азот бўлади. Биобарин, ҳар гектар тутзорга 120 кг соф азот солиш учун қанча аммиакли селитра ёки сульфат аммоний солиш кераклигини билиш зарур. Бунинг учун соф азот миқдорини 100 га кўпайтириб солинадиган ўғитдаги азот процентини 33 ёки 21 га бўлинади. $120 \times 100 : 33 = 363 \text{ кг}$ аммиакли селитра керак экан. Бошқача қилиб айтганда, 120 кг соф азотнинг ўрнини қоплаш учун тутзорга 363 кг аммиакли селитра солиниши лозим.

Озуқа базасини мустаҳкамлашнинг муҳим резервларидан бири ҳашаки тутларни сербарг маданий навларга айлантиришдир. Бу

тадбир барг ҳосилини деярли 1,5 барабар кўпайтиришга имкон беради. Натижада ҳар йили барг танқислигига сабаб бўлиб келаётган муаммони бирмунча ҳал этиш имконияти туғилади. Тут дарахтларини дурагай ва пайвандлаш йўли билан кўпайтириш озуқа базасини мустаҳкамлашнинг катта резервларидан биридир. Пайванд қилинган наводор тут кўчатларини етиштириш серҳосил тут навларини кўпайтиришнинг асосий омилидир. Шунинг учун ҳар йили кўплаб тут кўчатлари пайванд қилинади.

Ҳозир республика колхоз ва совхозлари ҳар йили 1 миллион донага яқин пайванд тут кўчатлари олишяпти. Бунинг натижасида ҳар туп тутдан олинадиган барг ўрта ҳисобда 5—7 килограммга кўпаймоқда.

Тут дарахтларини кўпайтириш, янги тутзорлар барпо қилиш ва бу дарахтларнинг сифатини яхшилаш кўп жиҳатдан тут дарахтларини тез кўпайтиришга имкон берадиган самарали усулларни қанчалик қўлланишга боғлиқ.

Маълумки, кўчатзорларда уруғ сепиб кўчат етиштиришга камда икки-уч йил вақт сарф қилинади. Бундан ташқари кўчатлар белгиланган жойга доимий ўтқазилганга қадар 1—2 марта жойдан-жойга кўчирилади. Натижада меҳнат кўп сарфланиб, кўчат етиштириш муддати чўзилиб кетади. Тажрибаларга кўра, тут дарахтларини қаламчадан ўстириш—тутчиликни ривожлантиришда иқтисодий жиҳатдан анча фойдалидир. Чунки қаламчадан ўстирилган ниҳолчага плантацияга ўтқазилган пайтдан бошлаб, то плантация ҳосилга киргунга қадар қилинадиган меҳнат ва маблағ сарфлари анча камаяди. Сабаб қаламчадан ўсиб чиққан ниҳолчалар биринчи йилдаёқ яхши ва бақувват бўлиб ривожланганлиги туфайли, уларни тўғридан-тўғри плантациядаги доимий жойга ўтқаза бериш мумкин. Қаламчадан экиб ўстирилган бута-тут плантацияси уруғдан кўкартирилган ниҳолча экиб бунёд қилинган бута-тут плантациясига қараганда бир йил олдин ҳосилга киради.

Пилла қуртининг нормал озиқланиши, ундан олинаётган маҳсулотларнинг миқдор ва сифат кўрсаткичлари тут баргининг сифатига боғлиқ. Бунинг учун тут кўчатларининг парваришига қатъий амал қилиш билан бир қаторда, тутларни каллаклаш техникасига ҳам тўлиқ риоя қилиш лозим. Фақат шу йўл билан тут дарахтларининг нормал ривожланишини ва барг ҳосилини янада ошириш мумкин.

Бинобарин, тутчилик ишини тўғри уюштиришнинг муҳим элементларидан бири кекса, кам ҳосилли тутзорларни тартибга солиб, уларни ёшартиришдир. Дарахтларни ёшартириш ҳам ўзига хос муҳим агрономик тадбир ҳисобланади. Бунда асосан тутзорлардаги кекса тут туллари илдиз бўғзидан 1—1,5 сантиметр юқорироқдан аррада кесиб ташланади. Бу ишлар январь—март ойлари ичида бажарилади. Шундай қилинганда арраланган жойдан биринчи йилиёқ новдалар қийғос ўсиб чиқади. Бироқ қайта тикланган йили бачки новдаларнинг баргидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ эмас. Чунки новдалар ҳали ўзини тутиб олмаган бўлади. Ёш новдаларни бир йил парвариш қилиб, сўнгра баргидан фойда-

ланиш яхши натижа беради. Бунинг учун дарахтлар ўз вақтида суғорилиб, таги юмшатилиб ҳамда ўғитланиб турилиши керак. Шундагина тут дарахтлари тез ривожланиб, барг миқдори оша боради. Кузатув маълумотларига қараганда тут дарахтлари ёшартирилганда уларнинг ҳар бир тупидан тутнинг шаклига қараб, қарилик давридагига нисбатан 40—90 процент кўп барг олиш мумкин. Бинобарин, хўжаликлар бу тадбирга алоҳида эътибор бериб, дала аторфидаги кекса якка тутларни ва тутзорлардаги ҳосилдан қолган дарахтларни йил сайин ёшартириб боришлари лозим.

Маълумки кейинги йилларда республикамизнинг кўпгина хўжаликларида дала карталари машиналарга мослаштириб кенгайтирилиши туфайли кўплаб тут дарахтларини бошқа ерларга кўчиришга тўғри келмоқда. Бинобарин, тутларни нобуд қилмай кўчириш ва тутиб кетишини таъминлаш барг миқдорини кўпайтиришда катта резервлардан биридир. Кўчириб ўтқазиладиган тут дарахтлари агротехника қондаларига биноан ўтказилса, уларнинг деярли 80—90 проценти тутиб қолади ва икки-уч йилдаёқ барг беради. Кейинги йилларда партия ва ҳукуматимиз қарорларида ҳам бу ишга жиддий эътибор бериш зарурлиги алоҳида ўқтирилган. Жумладан, Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий Комитети ва Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг «Пилла етиштиришни янада кўпайтириш ва пиллачиликни саноат негизига кўчириш тадбирлари тўғрисида»ги (1978 йил 1 август) қарорида шундай дейилган: «Суғориладиган карталарни йириклаштириш ва қариб қолган тут дарахтларини кундаков қилиш тадбирлари амалга оширилаётганида озуқа фондини сақлаб қолмоқ учун кундаков қилишдан бир йил олдин йўллар ва ариқлар бўйига икки-уч қатор қилиб узунасига ўн баробар кўп тут кўчатлари ўтқазилсин» деб ўқтирилган. Шунинг учун ҳам далаларни кенгайтиришда тут дарахтларини кесиб ташлашга асло йўл қўймаслик зарур. Тут дарахтларини кеч куз (декабрь — январь) ёки кўкламда (февраль) куртак чиқармасдан олдин кўчириб ўтқазиниш маъқулдир. Кўчириб ўтқазиладиган тут дарахтларининг новдалари тагидан кесиб ташланиши ва 1—2 йил муддатга озуқа балансидан чиқарилиши лозим. Қаллаканиб ўтқазилган тут дарахти тез ва яхши кўкариб кетади. Тутни жойдан-жойга кўчиришда ҳам агротехника қондаларига риоя қилиш шарт. Тутлар кўчирилишидан олдин жой тайёрлаш, яъни чуқурлиги 90—110 см, кенглиги 110—140 см чуқур қазиб қўйилиши зарур.

Кўп йиллик анализлар шуни кўрсатадики, тутчиликдаги ишларни пухта олиб боришда ҳам ихтисослаштирилган тутчилик звенолари тузиш кўп жиҳатдан анча қулайликларни келтирар экан. Бундай звено бутун йил давомида тутчилик ишлари билан шуғулланади, дарахтларнинг аҳволи ва уларни сақлаш, ўз вақтида янги тут кўчатлари ўтқазиниш, парвариш қилиш (суғориш, ўғитлаш, тагини юшматиш) ва бошқа ишлар билан банд бўлади. Ўз навбатида бундай звеноларнинг иши маромида юришади.

Ишни тўғри юритишда хўжаликнинг озуқа базасига бўлган

талабини тўғри аниқлаш катта иқтисодий аҳамиятга эга. Хўжаликнинг озуқа базасига бўлган талабни олдиндан аниқ билиши хўжаликда қурт боқишнинг муваффақиятли ўтишига ва тут баргидан оқилона фойдаланишга имкон яратади.

Озуқа базасини аниқлашда асосан икки усулдан фойдаланиш мумкин:

1. Ҳар қути қурт боқиш учун норма бўйича белгиланган барг миқдорини (норма бўйича бир қути қурт боқиш учун 1000 кг барг сарфланади) жами боқиладиган қурт сонига кўпайтирилиб, норма бўйича сарфланиши лозим бўлган барг миқдори аниқланади. Аниқланган нормадаги барг миқдори хўжаликда мавжуд бўлган барг миқдорига таққосланади. Бу мазкур йилда ипак қуртини боқиш учун белгиланган баргнинг етиш ёки етишмаслигини олдиндан билишга ва шунга яраша иш режаларини ишлаб чиқишга имкон беради.

Айтайлик хўжаликда ҳисобот йилида 175 қути ипак қурти боқиш планлаштирилган. Унинг 4 гектар тут плантацияси бўлиб, ҳар гектардан 500 кг барг олиш мўлжалланган. Баланс бўйли тутлар эса 31184 тун бўлиб, ҳар тупдан 5 килограмм барг олиш белгиланган. Бунда хўжаликнинг озуқа баланси қуйидагича аниқланади:

175 қути ипак қуртини боқиш учун норматив бўйича ҳаммаси бўлиб қанча барг сарфланиши белгиланади:

$175 \text{ қути} \times 1000 \text{ кг} = 175000 \text{ кг барг сарфланиши керак.}$

Хўжаликдаги мавжуд барг миқдори аниқланади:

а) тутзорлардан олинадиган жами барг миқдори:

$4 \text{ га} \times 5000 \text{ кг} = 20000 \text{ кг};$

б) баланд бўйли тутлардан олинадиган жами барг миқдори;

$31184 \text{ туп} \times 5 \text{ кг} = 155920 \text{ кг};$

$155920 \text{ кг} + 20000 \text{ кг} = 175920 \text{ кг.}$

Хўжаликдаги мавжуд барг миқдори норматив бўйича қурт боқишга етиш ёки етишмаслиги таққосланади. Бизнинг мисолда 175 қути қурт уруғини боқиш учун норматив бўйича 17500 кг барг керак эди.

Хўжаликда эса 175920 кг барг бўлиб, бу 175 қути ипак қуртини боқиш учун етарлидир. Демак, колхоз қурт боқишни бемалол олиб бориши учун озуқа ресурсларига эга.

2. Озуқа балансини аниқлашнинг иккинчи усули шундан иборатки, бунда бир килограмм пилла етиштириш учун норма бўйича сарфланиши лозим бўлган барг миқдори (норма бўйича 1 кг пилла етиштириш учун 18 кг барг сарфланиши керак) хўжаликдаги мавжуд жами барг миқдорига бўлинади. Бунда биз хўжаликдаги мавжуд барг билан қанча пилла етиштириш мумкинлигини биламиз. Етиштирилиши лозим бўлган пилла миқдорини ҳар қутидан олиш мўлжалланган пилла миқдорига бўлиш билан хўжаликда қанча қути қурт боқиш мумкинлиги аниқланади. Чунончи, юқоридаги хўжаликда плантация ва баланд бўйли тутлардан ҳаммаси бўлиб 175920 кг барг олинган. 1 кг пилла етиштириш учун 18 кг барг талаб этилади. Тутилган ҳар қути пилла уруғидан 56 кило-

граммдан пилла олиш планлаштирилган. Хўжаликда қанча қути ипак қурти боқиш лозимлиги қуйидагича аниқланади.

Мавжуд барг билан қурт боқиб, қанча пилла етиштириш мумкинлигини аниқлаймиз. Бунинг учун 175920 кг барг 1 кг пилла етиштириш учун сарф қилинадиган барг нормасига бўлинади (175920 кг: 18 кг = 9773 кг). Демак, 9773 кг пилла етиштириш мумкин экан.

Хўжаликда неча қути ипак қурти боқиш мумкинлигини аниқлаймиз. Бунинг учун жами етиштирилиши лозим бўлган пилла миқдорини ҳар қути уруғдан олиниши мўлжалланган пилла миқдорига бўламиз:

9773 кг: 56 кг = 174,5 қути қурт уруғи боқиш керак.

Бироқ кўпгина хўжаликларда пиллачиликнинг озуқа баланси аниқланмаганлиги натижасида тутчилик нотекис ривожланмоқда. Тутчиликнинг нотекис ривожланиши ва ўринсиз жойланиши сабабли республикамиз областларида 100 гектар суғориладиган ер ҳисобига пилла етиштириш турличадир. Масалан, Самарқанд, Бухоро ва Сурхондарё областлари ҳар 100 гектар ер ҳисобига Фарғона водийсига қараганда 2 баравар кам пилла етиштирилади. Пилла қурти озиғи—тутзорларни тўғри жойлаштириш колхоз ва совхозлардаги мавжуд имкониятлардан оқилона фойдаланишга, маҳсулот бирлигига меҳнат ва маблағни кам сарфлаб пиллани максимал даражада кўпайтиришга имкон беради. 100 гектар ерга тўғри келадиган тут дарахтининг сони, ипак қурти қутисининг миқдори ва шунча ердан олинган пилла миқдори колхоз пиллачилигининг муҳим иқтисодий кўрсаткичлари ҳисобланади. Бу кўрсаткичлар шу тармоқнинг қанчалик жадал ривожланганлигини билдиради.

Республикамиз пиллакорлари, айниқса Ўзбекистоннинг жануби-ғарбий зонасидаги Бухоро, Самарқанд, Сурхондарё ҳамда Қашқадарё областларининг колхоз ва совхозлари янги ерларни ўзлаштириш ҳисобига ипак қуртининг озуқа базасини анча кенгайтиришлари мумкин.

Республикамизда суғориладиган ерлар ҳолатини яхшилаш ва кенгайтириш борасида жуда катта ишларни амалга ошириш белгиланган. Жумладан, асосан Қарши, Жиззах, Сурхон—Шеробод даштларида, Мирзачўл ва Қорақалпоғистонда 462 минг гектар янги ер комплекс ўзлаштирилиши лозим. 500 минг гектар ернинг мелiorатив ҳолати яхшиланиши ва 300 минг гектар ер обдан текисланиши, бир ярим миллион гектар яйловга сув чиқарилиши керак.

Сув хўжалиги қурилиши соҳасида улуғвор вазифаларни ҳал этиш кўзда тутилмоқда. Шу мақсад учун беш миллиард 700 миллион сўм, яъни аввалги йиллардагига қараганда анча кўп маблағ ажратилмоқда. Андижон, Туямўйин, Толимаржон ва бошқа сув омборлари ишга туширилади. Сувдан рационал фойдаланиш учун Тахнатош, Оқдарё, Палман, Қармана гидроузеллари, Қарши магистрал канали, Боботог, Москва номли каналлар, Аму-Бухоро

каналнинг иккинчи навбати, Катта Наманган, Ульянов каналлари, шунингдек катта-катта насос станциялари қурилиб ишга туширилади.

Пахта ва бошқа экинлар етиштириш учун ўзлаштирилаётган янги ерлар пиллачиликнинг озуқа базасини кенгайтиришда катта резерв ҳисобланади.

Суғориладиган янги ерлар ўзлаштирилиши муносабати билан биринчи галда баланд бўйли тут қўчатлари ўтқазиш ҳисобига ипак қўртининг озуқа базасини кенгайтириш лозим бўлади. Бу эса ўзлаштирилаётган зоналарда пиллачиликни янада кенгайтириш имконини беради. Озуқа базасини кенгайтириш натижасида йирик пиллачилик районлари вужудга келтирилади. Шу муносабат билан ўша районларда тутзорлар барпо қилиш, йирик қўртхоналар қуриш, тут ниҳоллари етиштирилаётган қўчатзорлар ташкил этиш, пиллачилик ва тутчиликни механизациялаш ишларини планлаштириш зарурдир.

Янги барпо қилинаётган тутзорлар территориясини белгилашга алоҳида аҳамият бериш талаб этилади. Чунки тутзорлар бир неча йилларга мўлжаллаб барпо этилади. Бунга жиддий эътибор берилмаса, пала-партишлик йўли билан иш юритилса, кўплаб маблағлар зое кетади, яъни тутчиликнинг ривожланишига ва ҳосилдорлигига путур етказилади. Янги тутзорларни ташкил қилиш, сувдан, машина ва асбоблардан, транспорт воситаларидан самарали фойдаланишни кўзда тутиш лозим.

Баланд бўйли тут қўчатлари ўтқазиш ва алоҳида тутзорлар барпо қилиш планларининг муваффақиятли бажарилиши старли миқдорда қўчат етиштиришга боғлиқ. Бинобарин, бу вазифа тут қўчатзорларини тез орада кенгайтиришни, бунинг учун қўчатларни тобора кўпроқ етиштиришни тақозо қилади. Мунтазам равишда қўчатлар етиштириб бориш ипакчиликнинг озуқа базасини жадал ривожлантиришга ёрдам беради.

Янги ўзлаштирилаётган ерларда тутчиликни ривожлантириш билан бир қаторда пиллачиликка ихтисослаштирилган хўжаликлар тузиш ҳам мақсадга мувофиқдир. Бундай хўжаликлар асосан сифатли пилла ўрайдиган ипак қўрти уруғи тайёрлаш ва қўчат етиштириш ишлари билан шуғулланишлари керак. Булардан ташқари, қўрт боқиш ишларини механизациялаш экспериментал пиллачилик хўжалигини ҳам ташкил қилиш мумкин. Ипакчилик ишларининг механизациялаштирилиши ишчи кучига бўлган эҳтиёжни бирмунча камайтириши ҳақида юқорида муфассал тўхтаб ўтдик. Пиллачилик тармоғида ишлаб чиқариш мавсуми жуда қисқа. Демак, бундай хўжаликларда қўрт боқиш, уруғ чиқариш ва қўчат етиштириш билан бирга боғдорчилик ва тоқчилик каби қўшимча тармоқларни ривожлантиришда ҳам ишчи кучидан бемалол фойдаланишга имкон туғилади. Агар пиллачилик яхши йўлга қўйилса, қўшимча тармоқлардан ҳам салмоқли даромад олиш мумкин бўлади. Шунинг ҳам эслаб ўтиш ўринлидирки, пиллачилик хўжаликларида мева ва узумларни сақлаш учун осонлик билан мослаштира бўладиган бинолар мавжуд. Бу имконият етиштирилган ме-

валарни авжи қиш палласида—январь ойида реализация қилишга имкон беради.

Бундай хўжалик фойдани асосан пилла, мева ва узумдан кўради. Шунинг назарда тутиш керакки, пилладан келадиган фойда фақат уруғ тайёрлаш учун юбориладиган зотли пилла ҳисобидан бўлади. Чунки наслчилик учун боқилаётган зотли ипак қуртлари пилласининг баҳоси саноат учун боқилаётган ипак қуртларининг пилласига нисбатан анча юқоридир. Масалан, суперэлита учун топширилган бир килограмм пилла давлат томонидан 35 сўм 30 тийин, элита 30 сўм 60 тийин, уруғчилик заводлари учун боқилаётган ҳар килограмм наслии қурт пилласи эса 21 сўм 90 тийинга қабул қилинади. Бу олий ва биринчи сорт пиллалар учун белгиланган харид нархидан бир неча марта юқоридир. Жумладан, бир килограмм олий сорт пиллага нисбатан, суперэлита пилласининг харид нархи 2,8 марта, элитанинг харид нархи 2,4 марта, уруғчилик заводларида боқилаётган наслии пилланинг харид нархи эса 1,7 марта кўпдир.

Маълумки, ўнинчи ва ўн биринчи беш йилликларда анча катта майдонларда тупроқнинг сув ва шамол эрозиясига қарши кураш олиб бориш соҳасида бирмунча ишларни бажариш мўлжалланган. Шу муносабат билан республикамизнинг суғориладиган ва лалмикор ерларидаги колхоз ва совхозларда кенг миқёсда ихота ўрмонзорлари барпо этилади.

Ўз навбатида бу тадбирлар тут дарахтларини янада кўпайтиришга катта йўл очади.

Суғориладиган ва лалмикор ерлардаги хўжаликларда ҳамда шолитор зоналарда барпо этиладиган ихота ўрмонзорларида бошқа дарахтлар билан бир қаторда тут дарахтларини ҳам кўплаб ўтқазиб имкони бор. Чунки тут дарахтлари ихота дарахтзорларининг деярли ҳамма талабларига тўлиқ жавоб беради. Тут қаторлари шамолни яхши тўсади, бақувват ва чидамли, ер ости сувлари юза жойлашган ерларда сувни буғлантириш қобилиятига эга. Осиё халқлари ер ости сувлари сатҳини пасайтириш мақсадида қадим замонлардан бери бошқа тадбирлар билан бир қаторда ихота тарзида тут дарахтларидан кенг фойдаланиб келганлар. Ҳозирда ҳам тут ихота дарахтлари сифатида оммавий равишда экилмоқда. Чунинчи, Фарғона водийсида пахта далалари четларининг деярли ҳаммасига тут дарахтлари ўтқазилган. Бухоро областида—ўрик, бошқа областларда эса тол, жийда, чинор сингари ўрмон дарахтлари билан биргаликда тутзорлар барпо қилинган. Ихота тутлари гўзаларни ва бошқа экинларни иссиқ шамоллардан яхши ҳимоя қилади, шамолнинг кучини пасайтиради ва атрофидаги ҳавони нам ҳолда сақлайди.

Юқорида кўрсатилган шарт-шароитларга амал қилиб пиллачиликнинг мустаҳкам ва барқарор озуқа базасини яратиб муттасил мўл-кўл пилла етиштиришга, хўжаликни иқтисодий жиҳатдан тобора юксалтиришга имкон беради. Бироқ тут дарахтини кўпайтиришда асосий роль ўйнайдиган кўчатзорларни ташкил қилмасак

ва уларнинг маҳсулдорлигини оширмасак, озуқани кўпайтириш ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас.

Шунинг учун ҳам республикамызда бу ишга жуда катта эътибор берилган. Ҳозирги кунда республикамызда тут кўчати етиштириш билан ўндан ортиқ наслчилик-ипакчилик совхозлари ва қатор тут ниҳолларини етиштирадиган хўжаликлар (тутпитомниклар) шуғулланиб келмоқдалар. Республикамыздаги наслчилик—ипакчилик совхозлари ва тутпитомникларда етиштирилаётган жами 2 ёшгача бўлган тут кўчатларининг сони 1978 йилда 37 миллион 897 минг 800 та донани ва уларда етиштирилган бир ёшгача бўлган ёш тут ниҳолларининг сони 101 миллион 868 минг донани ташкил этди. Республикамызда етиштирилаётган ёш тут ниҳолларининг 89 миллион 512 минг 700 донаси ёки 87,9 проценти наслчилик-ипакчилик совхозларида, қолган 12 миллион 355 минг 300 донаси ёки 12,1 проценти эса тут ниҳолларини етиштирадиган хўжаликларда етиштирилади.

Республикамызда жами етиштирилган ёш тут ниҳолларининг (бир ёшгача) 33 миллион 670 минг 100 донасини ёки 88,8 процентини наслчилик-ипакчилик совхозлари ва қолган 4 миллион 227 минг 700 донасини ёки 11,2 процентини тутпитомниклар беради. Бу хўжаликлар ҳар йили тут кўчатлари ва ёш тут ниҳоллари етиштириш планларини ортиғи билан бажариб келмоқдалар.

Кўчатзорларнинг маҳсулдорлигини ошириш учун навли тут дарахти етиштиришга эришиш, парваришни яхшилаш, тутзорни ўғитлаб туриш лозим. Экилган кўчатлар имкони борида, тезроқ суғорилгани маъқул. Экилган ва тутиб қолган тут ниҳолларини жадал ўстириш, уларни тезроқ мўл ва мунтазам барг берадиган, етук дарахтлар ҳолига келтиришдан иборат.

Маълумки, Ўзбекистоннинг тупроқ ва иқлими ҳар хил. Шунинг учун тут навларини ҳар бир районнинг ўз шароитига мослаштириб ўстириш талаб этилади. Чунки ҳар қайси зонанинг тупроқ-иқлим шароитлари унда ўстириладиган тут навларининг табиатига, биологик хусусиятларига мос келадиган бўлиши зарур. Шу муносабат билан тут навлари уларнинг биологик хусусиятларини эътиборга олиб районлаштирилиши ва экилиши лозим.

Ҳозирги кунда Ўрта Осиё ипакчилик-илмий тадқиқот институтининг илмий ходимлари шундай тут навлари яратганлар ва ишлаб чиқаришга тадбиқ этганлар. Ушбу илмий тадқиқот институти томонидан яратилган ва тавсия этилаётган янги-тут навлари ўзининг ҳосилдорлиги билангина ажралиб турмасдан, балки айни чоғда ипак қурти учун тўйимли озуқа ҳамдир. Шу туфайли бу нав тутларнинг барги билан боқилган ипак қуртлари юқори пилла ҳосили ҳам беради. Масалан, Ўрта Осиё ипакчилик-илмий тадқиқот институтининг илмий ходимлари яратган «Октябрь» нави республикамызнинг хўжаликларида кенг тарқалган «САНИИШ-6» ва «Хасаки» тут навларига нисбатан бир қатор афзалликларга эга (13-жадвал).

Жадвалдан кўриниб турибдики, янги нав ҳар икки текширишда ҳам эски навга (контролга) нисбатан анча юқори. Жумладан,

Яратилган янги тут навининг афзалликлари¹

Кўрсаткичлар	Станцион текширишда олинган натижалар		Давлат нав синаш участкасида олинган натижалар	
	„Октябрь“ нави	„САНИИШ-6“ нави (контрол)	„Октябрь“ нави	„Хасаки“ контрол
Бир гектардан олинган барг, ц	91,5	60,45	66,3	39,8
Қуртнинг яшовчанлиги, %	89,75	88,35	93,9	95,2
1 гр. қурт уруғидан олинган пилла, кг	4,28	4,20	4,09	3,96
Бир гектар тутзордан олинган пилла ҳосили, ц	8,54	5,35	5,19	3,01

гектарида олинган тут барги 34,1—26,5 центнерга кўпдир. Пилла ҳосилдорлиги 0,08—0,13 килограммга ошиқ. Бир гектар тутзордан олинган пилла ҳосили эса 3,19—2,18 центнерга зиёд. «Октябрь» нави кенг қўламда кўпайтирилса, колхоз ва совхозлар сифатли ҳамда мўл барг ҳосили ҳисобига бута тутзорларнинг ҳар гектари-дан 1435 сўм, баланд бўйли тутзорларнинг ҳар гектарида 981 сўм қўшимча фойда олишлари мумкин. Демак, республикаимиз хўжаликларида пиллачиликнинг озуқа базасини мустаҳкамлашда катта резервлар мавжуд.

Бироқ тут баргини тайёрлаш ва ундан фойдаланишнинг қандай методлари қўлланилмасин, озуқа базасини йўлга қўйишда иш-ни шундай ташкил этиш керакки, бунда озуқа етиштиришни ўсти-риш боқилаётган ипак қуртининг сонидан илгарилаб борсин. Шундай ҳоллар ҳам бўладики, баъзан хўжалик пилла етиштириш-ни кўпайтириш ниятида боқилаётган ипак қуртининг қути сонини кескин кўпайтириб юборади. Агар бу тадбир озуқа етиштиришни ҳам худди шундай кескин кўпайтириш билан мустаҳкамланмас экан, ипак қуртининг озуқа билан таъминланиши камайиб кетади, қурт уруғининг маҳсулдорлиги пасаяди, ҳар центнер пилла етиш-тириш учун сарфланаётган тут барги сарфи ортади ва барча иқти-содий кўрсаткичлар пасайиб, таннарх ошади.

V БОБ

ПИЛЛАЧИЛИКДА МЕҲНАТНИ НОРМАЛАШ

1- §. Меҳнатни нормалашнинг моҳияти ва вазифаси

Қурт боқувчи ва тутчиларга улар меҳнатининг миқдор ва сифа-тига қараб ҳақ тўлашда меҳнат нормаларининг роли каттадир.

¹ А. Дидищенко, Р. Абдуллаев. «Янги техника» журнали. 1978 й., 10- сони, 43- бет.

Нормалаш меҳнатга тўғри ҳақ тўлашни, яъни тенг меҳнатга тенг ҳақ тўлашни белгилаш учун асос бўлиб хизмат қилади. Илмий асослаб берилган норматив ва нормалар меҳнатни илмий асосда ташкил қилиш ҳисобланади.

Меҳнатни нормалаш—меҳнатнинг қонуний меъёрини белгилаш демакдир. Меҳнатни нормалаш пиллачиликда ҳам меҳнатга яраша тақсимлашдан иборат социалистик принципини амалга оширишда колхоз ва совхозларда ишлаб чиқаришни тўғри уюштиришда катта роль ўйнайди. Қурт боқиш ва тутчиликда иш нормаларининг тўғри белгиланиши меҳнат унумдорлигини оширишга ёрдам беради, пиллачиларни меҳнатга социалистик муносабатда бўлиш руҳида тарбиялайди, меҳнат интизомини мустаҳкамлайди. Нормалаш тўғри йўлга қўйилганда ишчи кучидан ва техникадан тўла фойдаланилади, қўл меҳнати камаёди.

Бажариладиган ишларнинг муайян нормаси бўлади. Пиллачиликдаги иш нормаси шу тармоқни тўғри планлаштириш ва меҳнатни пухта ташкил этишнинг асосидир. Чунки колхоз ва совхозларда нормаларга асосланиб пиллачиликка зарур бўлган ишчи кучи, қурт боқарларнинг меҳнатига тўланадиган ҳақ миқдори аниқланади, қурт боқишни тўғри ва қисқа муддатларда ўтказиш планлари ишлаб чиқилади. Шу боисдан партия ва ҳукуматимиз қишлоқ хўжалигининг барча тармоқларида, шу жумладан, пиллачиликда ҳам меҳнатни нормалаш усулларини тобора такомиллаштиришга катта аҳамият бермоқда. Нормаларни иқтисодий жиҳатдан асосланган ҳолда белгилаш ғоят мўҳим ва жиддий вазифа. Иш нормаларини белгилаш ва ишлаб чиқаришга тўғри татбиқ этиш меҳнатга қараб ҳақ тўлаш принципларини амалга оширишнинг оқилона йўлидир. Пиллачиликда нормаларни тўғри—аниқ белгилаб чиқиш эса бевосита пилла етиштирувчиларнинг ишлаб чиқариш топшириқларини иқтисодий жиҳатдан асосланган ҳолда планлаштиришга имкон беради.

Иш нормаси колхозчи ёки совхоз ишчиси томонидан бир иш куни мобайнида бажарилиши керак бўлган иш миқдоридир. Тутчилик ва пиллачилик тармоқларида меҳнат нормалари Ўзбекистон ССР Қишлоқ хўжалик министрлиги томонидан тавсия этилган тахминий нормалар асосида юритилади. Бу нормалар ҳар бир колхоз ва совхознинг ишлаб чиқариш шароитларини ҳисобга олган ҳолда ҳар қайси ишнинг мураккаблиги, эришилган меҳнат унумдорлиги, механизациялаш даражасини ҳисобга олиб, муайян бирлик—ўлчовлар (гектар, дона, центнер, тонна ва ҳоказолар) ҳисобида белгиланади. Бунда маълум ихтисос, малака ва тажриба талаб қилинадиган ишлар учун оддий ишларга қараганда юқори-роқ баҳода ҳақ тўланиши кўзда тутилади. Масалан, қурт боқишда энг масъулиятли ҳисобланган ва юқори малака талаб қиладиган инкубаторияда қурт очирish иши VI разряд билан баҳоланса, ишчидан унчалик малака талаб қилмайдиган қуртхоналарни оқлаш иши II разряд билан баҳоланади ва ҳоказо.

Совхоз дирекцияси ва колхоз правлениеси бу тавсиялардан фойдаланиб, ўз шароитларини ҳисобга олган ҳолда қурт боқиш ва

тутчиликдаги механизациялаштирилган ва механизациялаштирилмаган барча ишлар бўйича нормалар белгилайди. Агар тақдим этилган нормативда айрим ишлар кўрсатилмай қолган бўлса, у ҳолда ундай юмушлар нормаси жойларнинг ўзида совхоз ишчилари, колхоз аъзолари ва мутахассислар иштирокида белгиланади. Нормалар совхозларда доимий ишлаб чиқариш кенгаши ёки касабасоюз комитетида қараб чиқилади ва тасдиқлаш учун юқори ташкилотга тақдим этилади. Колхозларда нормалар пиллачилик мутахассислари иштирокида ишлаб чиқилади ва пул ҳисобида баҳоланиб, колхозчиларнинг умумий йиғилиши тасдиғига ҳавола қилинади.

Колхоз ва совхозларда қурт боқиш ва тутчиликка тааллуқли барча иш нормаларини белгилашда пиллачилик ва тутчилик илғорларининг меҳнат унумдорлигини оширишда эришган ютуқларини ҳисобга олиш зарур. Бунинг учун илғорларнинг иш усуллари ва методлари синчиклаб ўрганилади. Нормалар қайта кўриб чиқиладиганда, пиллачиларнинг манфаатларига асти халал берилмайди. Бунинг учун меҳнатнинг илғор усулларини барча қуртбоқарларга амалда ўргатиш юзасидан тегишли тадбирлар кўрилади, пилла етиштириш ва тутчилик ишларини ривожлантириш юзасидан катта ишлар амалга оширилади.

Иш нормалари ўртача арифметик нормалар бўлмасдан, балки фан, техникага асосланган нормалар бўлади. Бу борада нормаларнинг ошириб юборилишига ҳам, камайтириб юборилишига ҳам йўл қўйиб бўлмайди. Норма ошириб юборилганда қурт боқиш ва тутчиликда ишловчиларнинг меҳнат ҳақи асоссиз камайиб кетади ва, аксинча, нормалар камайтириб юборилса, меҳнат ҳақи фонди беҳуда кўпайиб кетади, қурт боқувчиларнинг меҳнат унумдорлигини оширишдан моддий манфаатдорлиги камаяди. Шу сабабли иш нормалари пиллачилик тармоғининг муайян шароитини назарга олиб, обдон пухта ишлаб чиқилиши, норманинг ошиб бориш манбалари ҳисобга олинishi лозим.

Пиллачиликда ҳам иш нормалари ишлаб чиқариш шароитига қараб ҳар хил белгиланади. Нормалар доимий бўлиши мумкин эмас. Ҳатто энг прогрессив нормалар ҳам вақт ўтиши билан эскиради, янги шарт-шароитга жавоб бера олмайдиган ва меҳнат унумдорлигининг ошишига тўсқинлик қиладиган бўлиб қолади.

Нормалар техника, технология ва ишлаб чиқаришни ташкил этиш соҳасида эришилган даражага мувофиқ келган, илғор тажрибани ҳисобга олган тақдирдагина ўзининг ташкилотчилик ва сафарбарлик ролини бажара олади.

Янги техника ва технологиянинг жорий қилиниши, пилла етиштиришни ташкил этишнинг такомиллашиши, ипакчилик билан шуғулланувчи ходимлар малакаси ва тажрибасининг ўсиши туфайли амалда талаб қилинадиган меҳнат миқдори ишлаб чиқариш учун белгиланган вақт нормасидан кам бўлади.

Натижада ишлаб чиқарилган пилла миқдори улар учун белгиланган иш нормасидан анча кўп бўлади. Бунда иш нормалари

пиллачилик билан шуғулланувчиларни рағбатлантирмайди ва у прогрессив ҳам бўлмайди.

Бундан ташқари, нормалар узоқ вақт ўзгармай қолганида куч сарф қилиш даражаси жиҳатидан бир-биридан кескин фарқ қиладиган бўлиб қолади. Бунинг натижасида, бир томондан қулай, яъни нормаларини унча қийналмай анча ошириб бажаришни ва бинобарин, меҳнат ҳақининг катта бўлишини таъминлайдиган ишлар, иккинчи томондан эса ноқулай ишлар пайдо бўлади. Нормаларнинг бундай дифференциация қилиниши ишлаб чиқаришни ташкил этишга ва ипакчиларнинг ишлаб чиқариш коллективи ичидаги муносабатларига салбий таъсир кўрсатади. Бинобарин, қурт боқиш ва тутчиликдаги иш нормаларини вақт-вақти билан қайта кўриб, уларни ўзгартира бориш зарур.

Фақат илмий жиҳатдан асосланган ва систематик қайта кўриб чиқилган иш нормаларигина пиллачилик учун мустаҳкам озуқа базаси яратишга, пиллани кўплаб етиштиришга ва унинг таннархини камайтиришга имкон беради. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон ССР Қишлоқ хўжалик министрлиги ҳамда илмий муассасалари пиллачилик ва тутчиликдаги ишларга доир нормативларни мунтазам кузатиб бориб, тавсияларини бериб келмоқдалар. Бу тавсиялар пиллачилик тармоғида меҳнат унумдорлигини ошириш ва меҳнат интизомини мустаҳкамлашда жуда катта аҳамиятга эга бўлмоқда.

Бироқ, нормалаш ҳали пилла етиштириш тараққиётининг ҳозирги талабларига тўла жавоб беролмаётир. Маълумки, ишлаб чиқаришнинг техника билан таъминланиш даражаси ўсган сари норма сифатига бўлган талаб ҳам ортиб боради. Чунки фақат иш вақти сарфи аниқ белгиланган тақдирдагина ишлаб чиқаришни механизациялаштириш имкониятларидан тўла фойдаланиш мумкин бўлади. Шу билан бир вақтда техника тараққиёти меҳнатни бирмунча аниқ нормалаш учун имконият яратади, ишлаб чиқаришнинг мазкур шароитда зарур бўлган иш вақтини объектив аниқлашнинг моддий асосини кенгайтиради. Ишлаб чиқаришнинг техника билан таъминланиш даражаси қанча юқори бўлса, нормалар шунчалик аниқ ва асосли бўлади. Шунга қарамасдан, республикамиздаги пиллачилик билан шуғулланувчи кўпгина хўжаликлар ҳозирга қадар ўша эскириб қолган ва пасайтириб кўрсатилган нормативлардан фойдаланиб келмоқдалар. Кўп меҳнат сарфланадиган айрим ишлар, жумладан, барг қирқиш, транспортларга ортиш, қуртларни жамоат биноларида боқиш каби ишлар учун аниқ норма белгиланмаган. Кўп ишларда тажриба—статистик расчёт нормаларидан фойдаланилади. Вақтинча тузилган ва эскирган нормалар ўз вақтида қайта кўриб чиқилмаётир, кўрилган тадбирларда ҳам бажарилган иш маълумотлари, эришилган меҳнат унумдорлиги, техниканинг такомиллаштирилганлиги ва ишлаб чиқаришни ташкил этиш сингари муҳим кўрсаткичлар ҳисобга олинмаётир. Шунинг оқибатида қурт боқиш ва тутчиликдаги ишлар кўпинча муддатидан кечикиб бажарилмоқда, пиллачиликни ривожлантиришдаги мавжуд ички резервлардан кам фойдаланил-

моқда. Нормаларни қайта кўриб чиқишдаги бундай сусткашлик оқибат натижада шунга олиб келадики, нормаларнинг аксарият қисми ҳозирги ташкилий-техник шароитларга жавоб беролмайди ва ниҳоят, меҳнатни илмий ташкил этиш ва ишлаб чиқариш резервларидан тўла фойдаланиш воситаси бўлолмай қолади. Шу билан бирга, эскирган нормалар меҳнатга қараб ҳақ тўлаш тарзида социалистик принципни изчиллик билан амалга ошириш вазифасини қийинлаштиради. Меҳнатга норма белгилаш—пиллачиликка раҳбарлик қилишнинг муҳим қисмидир. Бу эса раҳбар ходимлардан барча иқтисодий кўрсаткичлар билан бир қаторда иш нормасига алоҳида эътибор беришни талаб қилади.

Пиллачилик билан шуғулланувчи хўжаликларда амалдаги нормаларни ўзгартириш техникани такомиллаштириш, ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил этиш иши билан чамбарчас боғланган ҳолда ўз вақтида ва планли равишда амалга оширилиши зарур. Шунинг ҳам эътибори керакки, амалдаги нормаларни ўзгартириш пиллачилар учун қўйилмаган ҳодиса бўлмаслиги керак, бунинг учун нормаларни ўзгартиришда пиллачилик тармоқларида ишловчи ходимларнинг актив иштироки этишлари мақсадга мувофиқдир. Пиллачиликдаги барча нормалаш ишлари тўғрисида йўлга қўйилса, меҳнатни пала-партиш сарфлашга барҳам берилиб, пиллачиликни янада яхшироқ бошқариш юзасидан манфаатдорлик янада ошади.

Иш нормасига қатор омиллар—тутзорларнинг катта-кичиклиги, уларнинг жойлашиши, ҳосил даражаси, ипак қўрғини боқиш усули, пиллачиликнинг маҳсулдорлиги, пиллачиликдаги оғир ишлар қанчалик механизациялаштирилганлиги, автоматлаштирилганлиги ва бошқа омиллар таъсир этади.

Нормалар прогрессив, яъни фан ва техниканинг ҳозирги ютуқлари даражасига жавоб бериши, қўрғини боқувчи ва тутчиларни вақт ва техникадан яхшироқ фойдаланишига ундаши керак. Ишлаб чиқариш нормасини белгилаётганда албатта ҳосилдорлик, маҳсулдорлик, қўрғини боқиш усуллари ҳисобга олиниши керак.

Нормалаштиришнинг пиллачиликни ривожлантиришдаги асосий вазифаси пиллачиликдаги техника тараққиётини ҳисобга олган ҳолда илмий асосланган нормаларни ишлаб чиқиш, илғор бригада ва пиллачилик ҳамда тутчилик звеноларининг тажрибаларини жорий қилишга асосланиб, меҳнат унумдорлигини ошириш, меҳнатни ташкил қилишнинг форма ва методларини яхшилаш, планларни тузишда илмий асослаб берилган нормативлар билан таъминлаш, меҳнатга тўғри ҳақ тўлашни белгилаш ҳамда пиллачи ва тутчиларнинг ўз меҳнат нормаларидан моддий манфаатдорликларини оширишга хизмат қилиши керак.

2-§. Нормалаштириш усули

Меҳнатни нормалаштириш — бу мураккаб ижодий жараён бўлиб, ишлаб чиқариш нормаси шунга асосланиб, ўзгартирилади, аниқланади ҳамда ишни ташкил қилиш такомиллаштирилади.

Пиллачилар меҳнاتини нормалаш қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқлари сингари тажриба-статистик ва техникавий усулда амалга оширилади.

Нормалашнинг *тажриба-статистик усули* пиллачининг бир соатда ўрта ҳисобда бажарган ҳақиқий ишини статистик маълумотлар асосида нормалашдир.

Нормалашнинг тажриба-статистик усулида нормани илмий асосда белгилаб бўлмайди. Чунки бу усулда нормани ҳосил қилувчи барча омиллар ва илғор тажрибалар ҳисобга олинмайди.

Нормалашнинг бу усулида вақт нормаси бутун операция учун белгиланади, яъни операциялар таркибий қисмларга бўлинмайди. Бундай усулда нормалашга ўтган давр учун ҳақиқатда сарфланган вақт ҳамда нормаловчи ходимнинг шахсий тажрибаси каби маълумотлар асос бўла олади. Нормалашнинг бу усулида жиддий нуқсонлар мавжуддир. Жумладан, бунда ишлаб чиқариш имкониятлари текшириб кўрилмайди, айрим операцияларга сарфланган иш вақти сарфини камайтириш резервлари излаб топилмайди. Бинобарин, нормалашнинг тажриба-статистик усули меҳнат унумдорлигини оширишда актив роль ўйнай олмайди. Шу сабабли нормалашнинг бу усулидан қўлда бажариладиган ишларни нормалашда фойдаланилади. Тажриба-статистик норма ўз навбатида ўртача статистик ва прогрессив статистик нормаларга бўлинади.

Ўртача статистик норма бир неча киши бажарган ишнинг ўртача миқдори ва прогрессив статистик норма эса ўртача миқдордан юқорисини олиб, ўртача норма белгилаш демакдир.

Мисол тариқасида тут барги тайёрлашда қатнашган 10 колхозчининг бир сменада ишлаган ишини кўриб чиқамиз.

Тут баргини кесувчилар											Жами кесилган барг, боғ
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10		
Бир сменада кесил- ган тут барги, боғ	10	12	9	15	18	13	17	16	8	14	132

Демак, 10 киши бир сменада 132 боғ тут баргини кесган. Ун киши бажарган ишни ўнга тақсимлаганда ҳар бир барг кесувчига ўртача 13,2 боғдан барг тўғри келган. Демак, ўртача статистик норма барг кесувчиларга 13,2 боғдан қилиб белгиланар экан. Бироқ прогрессив статистик нормани белгилашда, кунлик норма бошқача қилиб белгиланади. Жумладан, прогрессив статистик нормада юқори иш нормалари аниқланиб, улар жамланади ва бу нормаларни бажаришда қатнашган тут кесувчилар сонига тақсимланади. Юқоридаги мисолда ўртача статистик нормадан юқори кўрсаткичларга эришганлар сони беш киши бўлиб, уларнинг кунлик нормалари қуйидагича бўлган: $15 + 18 + 17 + 16 + 14$. Жами кесилган тут боғининг сони 80 боғ барг бўлган. Бу ҳолда прогрессив

сив статистик норма бўйича барг тайёрловчи ходимнинг бир кунлик иш нормаси 16 боғ баргга тенг бўлиши керак.

Нормалаштиришнинг тажриба-статистик усули осонроқ ва соддароқ. Бироқ, бу усулда норма ҳосил қилувчи айрим омиллари таъсирини ва меҳнат унумдорлигини ошириш резервларини аниқлаб бўлмайди. Чунки, бу ерда ўртача кўрсаткич ичида нормани 10,9 ва 8 боғ қилиб адо этаётган тут кесувчилар ҳам яширишиб ётибди. Натижада булар ўртача нормани бирмунча камайтиришга олиб келаётир.

Шунингдек, тажриба-статистик нормаларида кунлик нормани ўртача кўрсаткичдан юқори қилиб бажараётган илғор ишчилар ҳам яшириниб қолмоқда. Бинобарин, нормалашнинг бу усули талабга тўлиқ жавоб бермайди.

Нормани белгилашда фақат ишлаб чиқариш илғорлари эришган энг юқори даражага мослаштириш ҳам нотўғридир. Чунки, бундай норма қурт боқувчи ва тутчилар учун нормал бўлиб, уларнинг иш ҳақини асоссиз суратда камайтириб юбориши мумкин.

Тўғридан-тўғри оширилган норма ҳам, камайтирилган норма ҳам сафарбарлик қилувчи роль ўйнай олмайди.

Техникавий жиҳатдан прогрессив бўлган норма эришилган ўртача кўрсаткичлар билан илғорлар эришган энг яхши ютуқлар ўртасида бўлиши керак. Шу билан бирга бу норманинг миқдори арифметик ҳисоблар йўли билан эмас, балки илғор тажрибаларни ҳар томонлама анализ қилиш асосида белгиланиши лозим. Барча қурт боқувчи ва тутчилар учун мажбурий бўлган нормага илғор тажрибалардан нимани киритиш ёки киритмасликни фақат чуқур анализ асосидагина ҳал қилиш мумкин. Ҳозир колхоз ва совхозлар ишлаб чиқаришнинг барча тармоқларида, шу жумладан, пиллачиликда ҳам илмий жиҳатдан асосланган иш нормаларини белгилашда *техник нормалаш усули* ҳам қўлланмоқда. Техник нормалаш — бу ишлаб чиқаришга ишнинг зарур сифати ва иқтисодий самараси учун мақсадга мувофиқ равишда технологияга риоя қилган ҳолда маҳсулот бирлиги (иш)ни бажариш усуллари ўрганиш мақсадида махсус кузатиш, илмий асосланган ишлаб чиқариш нормаларига сарфланадиган вақтни белгилашдир. Бу нормалар пиллакорнинг ҳақиқий имкониятларини ва ишлаб чиқариш илғорларининг тажрибасини ҳисобга олади. Бундай нормалар пиллачиларни ҳар бир минутини қадрлашга, маъмуриятни эса меҳнатни ташкил қилиш ва меҳнат шароитини яхшилаш тўғрисида донмо ғамхўрлик қилишга ундайди.

Техник нормалашнинг асосий моҳияти шундаки, бу нормалаш жараёнида меҳнат унумига таъсир этувчи ҳамма омиللар ва ҳатто меҳнатни ташкил этишдаги шароитлар ҳам аниқ намоён бўлади.

Меҳнатни техник нормалаш социалистик ишлаб чиқаришнинг барча ривожланиш босқичлари учун катта назарий ва амалий аҳамиятга эга бўлган муҳим ижтимоий-иқтисодий муаммолардан бири ҳисобланади. Бу нормаларни ишлаб чиқиш ва амалда жорий этиш иш вақтини тежаш қонунларидан фойдаланишнинг зарур

таркибий қисми ҳисобланади. Чунки техник жиҳатдан асосланган нормалар, одатда, меҳнат унумдорлигининг ўсишини кўзда тутди. Белгиланган нормаларнинг бажарилиш даражасига қараб меҳнат унумдорлигининг ўсиш суръатини маълум даражада билиш мумкин. Айни бир вақтда техник жиҳатдан асосланган нормаларнинг ошириб бажарилиши меҳнат жараёнларини анча рационал ташкил қилиш, янги техника ва илғор технологияни жорий қилиш асосида меҳнат сарфини янада камайтиришнинг янги резервлари ва йўллари очиб беради.

Нормалашнинг роли шу билан ифодаланадики, у қўлланилаётган технологияга, ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил этишга танқидий баҳо бериш асосида операцияларни бажаришнинг изчил ва анча рационал усуллари аниқлашга имкон беради. Меҳнатни техник нормалаш комплекс ишлардан иборат бўлиб, у қуйидаги масалаларни ўз ичига олади:

ишлаб чиқаришни ва меҳнатни ташкил этишни ўрганиш ва шу асосда меҳнат жараёнларини такомиллаштириш;

илғор иш усуллари ўрганиш, уни ёйиш ва социалистик мусобақани ривожлантириш учун шароит яратиш;

меҳнат қуроллари ва предметларидан рационал фойдаланиш шароитларини ҳисобга олган ҳолда турли хил ишлар учун иш вақти сарфи ҳажминини аниқлаш;

меҳнатнинг рационал режимини ишлаб чиқиш;

пиллачилик тараққиёти ва ишлаб чиқаришни ташкил қилишнинг ҳозирги даражасига мувофиқ келадиган техник жиҳатдан асосланган меҳнат нормаларини ҳисоблаб чиқиш ва ишлаб чиқаришга жорий этиш;

меҳнатга яраша тақсимлашдан иборат социалистик принципга мувофиқ иш ҳақи беришни жорий қилиш учун шароит яратиш.

Бинобарин, техник нормалаш янги техникани, прогрессив технологияни, илғор иш усуллари ўзлаштиришда ва ишлаб чиқаришни илмий асосда такомиллаштиришда кучли воситадир. Техник нормалаш меҳнатни ташкил қилишдаги камчиликларни аниқлашга, уни бартараф қилиш тадбирларини белгилашга, илғор пиллачилар ва тутчиларнинг орттирган тажрибаларини амалда такомиллаштиришга ёрдам беради.

Техник нормалаш икки усулда бажарилади:

Хронография—бунда бутун иш кунини ўзининг муайян қисмидаги иш жараёни ўрганилади. Иш жараёнлари уларнинг тўрига қараб бирин-кетин бошдан охир ёзиб олиниб, ҳар бир айрим операцияси учун сарфланадиган вақт мунтазам кузатилади, ҳисобга олинади ва таҳлил этилади. Иш жараёнлари смена, кун ёки сутка давомида хронография қилинади. Иш кунини хронографияси маълумотларига қараб, иш вақтидан қандай фойдаланилаётганлиги, қанча бекор турилаётганлиги, бекор туриш сабаблари, бир ишдан иккинчи ишга ўтишга тайёргарлик операцияларига ва шу каби-ларга қанча вақт сарфланаётганлиги ҳақида фикр юритиш мум-

кии. Буларнинг ҳаммаси меҳнат унумдорлигини ошириш резервларини аниқлашга имкон беради.

Иш вақтидан фойдаланишни ўрганиш билан бирга, бажарилган ишнинг миқдор ва сифат кўрсаткичлари ҳам аниқланади. Буларнинг ҳаммаси меҳнат унумдорлигини ошириш резервларини аниқлашни осонлаштиради.

Хронометраж — ишлаб чиқариш операциясининг ҳар бир айрим элементларига сарфланадиган вақтни ўлчашда қўлланилади. Хронометраж хронографияни тўлдиради. Хронометраж туфайли пиллачиликдаги бутун ишлаб чиқариш жараёнларини тўғри уюштириш чоралари ишлаб чиқилади, иш бажариш вақтини қисқартириш ва иш сифатини яхшилаш имкониятлари қидирилади. Шунинг учун ҳам пиллачилик билан шуғулланувчи совхоз ва колхозларда техник жиҳатдан асосланган иш нормаларини ишлаб чиқиш ва жорий этиш ниҳоятда зарурдир. Қўрт боқиш ва тутчилик билан банд бўлган колхозчилар ва совхоз ишчилари иш вақтининг оммавий равишдаги хронометражини ташкил қилгандагина норма белгилашни чинакам тартибга солиш мумкин бўлади ва иш вақтининг бекорга—унумсиз сарф қилинишининг олди олинади, шунингдек, пиллачиларга энг юқори меҳнат унумдорлигига нисмалар ҳисобидан эришиш лозимлигини аниқ кўрсатади ҳамда меҳнатни ҳаминша пухта ташкил этишда уларга кўмакдош бўлади.

Демак, нормалаш жараёнида ўз вазифасига ҳалол муносабатда бўлиб, меҳнатни тўғри ташкил этаётган иш вақтини тежаётган қўрт боқувчилар ва тутчиларнинг ишларини кузатиб бориш ғоят муҳим. Бундан мақсад меҳнат унумдорлигини оширишни, меҳнатни тўғри ташкил этишни таъминлайдиган энг яхши усулларни пиллачилик тармоғига кенг жорий қилишдир. Шунинг ҳам эсда тутиш керакки, белгиланган норма гарчи кўп куч ва ғайрат талаб этадиган бўлса-да, лекин реал бажариладиган норма бўлсин. Бунинг учун ишлаб чиқилмоқчи бўлган иш нормаси бўйича кам деганда 2—4 марта хронометрик кузатиш ўтказиш лозим. Иш нормаси қанчалик кўп кузатилса, кузатилаётган иш жараёни ҳақида маълумот шунчалик аниқ ва ишончли бўлади. Хронография ва хронометраж рақамларини ишлашда характерли бўлмаган ҳамда кузатилаётган иш фаолиятига хос бўлмаган кўрсаткичлар инobat-га олинмаслиги ва бу кўрсаткичларнинг пайдо бўлиш сабаблари тугатилиши керак.

Иш элементларини бажаришга кетган вақт ва бекор турган вақт махсус карточкалар — кузатиш варақалари (хронокарталар) га ёзилиши лозим. Бу карточкаларда ишлари кузатилаётган ходимларнинг исми, фамилиялари, бажарилаётган ишнинг номи, кузатиш жойи ва вақти аниқ кўрсатилиши шарт. Кузатишлар тавом бўлганидан кейин, сарфланган иш вақти элементлар бўйича, шунингдек, хронокарталар юзасидан алоҳида-алоҳида ҳисобланиб, сўнгра ўртача фойдали иш вақти (бевосита асосий иш ва зарур ёрдамчи операцияларга сарфланган вақт) ва бир соат мобайнида қилинган фойдали ишнинг ўртача миқдори аниқланиши керак.

Кузатиш ўтказиладиган иш жараёнини танлаш ва кузатишни уюштириш режалари колхоз правлениеси, бригада бошлиғи, пиллачилик агротехниги ёки пиллачилик агрономлари билан келишиб олинган бўлиши лозим. Иш жараёни очиқ равишда кузатилади. Ишловчига кузатиш ўтказишдан мақсад нима эканлиги тушунтирилади. Шу асосда иш нормалари систематик равишда қайта қўриб чиқирилиши лозим бўлади. Сўнгги йилларда бу борада катта ишлар қилинди. Жумладан, қўлаб ўтказиладиган хронометрик кузатишлар туфайли қўртхонага сўкчак ўрнатиш, қўртхонани оқлаш, дезинфекция қилиш, барг тайёрлаш, даста ясаладиган ўтларни тайёрлаш, қўлда ўтдан даста яшаш, похолдан сунъий даста тайёрлаш, пиллани териш ва саралаш, тут кўчатларини ўстириш, тут дарахтларини парвариш қилиш, пайвандлаш ва бошқа ишлар юзасидан намунавий иш нормалари ишлаб чиқилди.

Қишлоқ хўжалигининг ҳамма тармоқлари сингари пиллачиликда ҳам ишлаб чиқариш жараёни асосий ва ёрдамчи жараёнларга бўлинади. Ишлаб чиқариш жараёнини амалга оширишда ишчи ёки колхозчиларнинг иштирок этиш характерига қараб, бу жараён асосан уч турга бўлинади: 1) қўл билан бажариладиган ишлаб чиқариш жараёни; 2) машина ҳамда қўлда бажариладиган ишлаб чиқариш жараёни; 3) машина билан бажариладиган ишлаб чиқариш жараёни.

Ҳеч қандай энергия манбаидан фойдаланилмай кишилар томонидан бажариладиган ишлаб чиқариш жараёни қўлда бажариладиган ишлаб чиқариш жараёни дейилади. Бунга қўл кучи билан бажариладиган ҳамма ишлар, жумладан, сўкчак қилиш, тутларни пайванд қилиш, қаламча тайёрлаш, баланд бўйли дарахтлар атрофини чопиш ва бошқа ишлар киради.

Машина ҳамда қўлда бажариладиган ишлаб чиқариш жараёни деб, қўл меҳнати бевосита иштирок этадиган машина механизмлари томонидан амалга ошириладиган иш жараёнига айтилади. Кичик ёшдаги қўртларга тут баргини майдалаб берадиган Скиданов машинаси, САНИИШ системасидаги лос тозалогич ва похолдан сунъий дасталар тайёрлайдиган станок ва бошқалар ёрдамида амалга ошириладиган ишлар бевосита қўл кучи иштирокида бажарилади.

Машина билан бажариладиган ишлаб чиқариш жараёни деб, иш бевосита машинада бажариладиган, ишчи ўз jisмоний кучини бевосита сарфламасдан ана шу машина ва механизмларни ҳаракатга келтирадиган ва бошқарадиган ишларга айтилади. Техника тараққиёти туфайли машина (механизмлар) билан бажариладиган иш жараёни такомиллашиб, ишлаб чиқариш жараёнини одамнинг бевосита иштирокисиз амалга ошириш имконияти туғилмоқда. Бу ўринда қўртхоналарда энг мувофиқ гидротермик режим вужудга келтириш йўли билан ипак қўртларининг яхши ривожланиши учун қулай шароит яратиб берадиган ЭЧ-1 автоматик установкани мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Иш нормаларини такомиллаштиришни тўғри ташкил қилиш — ишларнинг иқтисодий жиҳатдан асосланган тарификациясини

ишлаб чиқишга ҳам боғлиқ. Агар иш нормалари меҳнат сонини ифодаласа, иш тарифлари унинг сифатини белгилайди.

Меҳнатни тарифлашда ишларнинг оғирлиги ва мураккаблиги, малакали меҳнат билан малакасиз меҳнат ўртасидаги тафовутлар кўзда тутилади. Бу эса тутчи ва қурт боқувчиларни ўз малакасини оширишга ва меҳнат унумдорлигини яхшилашга қизиқтиради. Ишларни тарифлаш қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоғи сингари, пиллачиликда ҳам тариф-малака справочниги, тариф жадвали, тариф ставкаси ва тариф коэффициентлари каби системалар билан амалга оширилади.

Тариф-малака справочниги ҳар хил иш турларини характерлайдиган тўпламдан иборат. Бу справочник орқали пиллачилик билан шуғулланадиган хўжаликларда бажариладиган хилма-хил иш турлари, совхоз ишчиси ёки колхозчининг муайян ишларни адо этиши учун зарур билимлар ва маҳорат даражаси, яъни малакаси жиҳатдан, шунингдек, масъулиятлилиги жиҳатдан муҳим бўлган ишлар таққослаб кўрилади. Мураккаб ва муҳим ишлар юксакроқ тариф разрядига, оддий—енгил ишлар эса пастроқ разрядга қўйилади. Масалан, қурт уруғи етиштиришда капалак солинган халтачаларни шода-шода қилиб ипга териш, шодаларни осиб қўйиш, шодалардан олиш ва қўйилган қурт уруғларини сортровка қилиш I тариф разрядига киритилса, қурт уруғини хлорат кислота билан ишлаш V разрядга киритилган.

Турли ишларга уларнинг разрядларига қараб тўланадиган иш ҳақи нисбатининг шкаласи тариф жадвали дейилади. Тариф жадвали турли малакадаги ишларга тўланадиган иш ҳақининг бири-бирига тўғри нисбатда бўлишини таъминлашга хизмат қилади. Бундай нисбатлар разрядлар бўйича белгиланадиган коэффициентлар орқали аниқланади. Тариф жадвалида тариф коэффициентлари бўлади. Улар бирон разряддаги иш ҳақи (тариф ставкаси) биринчи разряддаги иш ҳақидан неча баравар юқори эканлигини кўрсатади. Тариф ставкаси ишчи ёки колхозчиларнинг кундалик иш нормасини бажарганлик учун ёки бир иш кунни давомидаги меҳнатига тўланадиган ҳақнинг абсолют даражасини кўрсатади. Бунда биринчи разряднинг тариф ставкаси тутчилик ва қурт боқишда энг қуйи малакали ҳисобланган ишлар учун белгиланади.

Юқори тариф ставкалари (II, III ва бошқалар) эса ана шу қуйи ставкани (биринчи разряд тариф ставкасини) тегишли коэффициентга кўпайтириш йўли билан белгиланади.

Ҳар бир ишнинг мураккаблиги ва бошқа шароитларига қараб у ёки бу ҳолда тариф разрядли бўлади. Оддий ишлар биринчи разрядга, анча мураккаброқ ишлар эса ундан юқорироқ разрядга киритилади. Ҳозирги қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқлари сингари пиллачилик тармоғида ҳам олти разрядли тариф сеткаларига амал қилинмоқда.

Механизациялаштирилган қишлоқ хўжалик ишлари юзасидан тариф разрядлари, деҳқончилик тармоқлари сингари тутчиликда ҳам уч хил трактор группалари бўйича табақалаштирилган. Бунда биринчи группага тортиш классы 1,4 т гача ва двигателининг қув-

вати 80 от кучигача бўлган ғилдиракли тракторлар; иккинчи группа тортиш класси 2—3 т ва двигателининг қуввати: а) 100 от кучигача бўлган гусеничали; б) 130 ва ундан юқори от кучига эга бўлган ғилдиракли тракторлар киради. Тракторлар билан бажариладиган тутчиликдаги иш турларига: тут қаторлари оралиғига чигит экишдан олдин ҳайдалган ер сатҳини грейдер ёки бульдозерлар билан текислаш; қўш қаторли тут дарахтлари оралиғини культивациялаш; тут қаторлари оралиқларидаги бегона ўт илдизларини тракторга тиркалган бороналар билан йиғиштириш каби-лар киради.

VI БОБ

ПИЛЛАЧИЛИКДА МЕҲНАТГА ҲАҚ ТЎЛАШ

1- §. Моддий манфаатдорлик ва унинг аҳамияти

Моддий манфаатдорлик халқ хўжалигининг бошқа соҳалари сингари пиллачиликни ривожлантиришнинг ҳам қудратли воситасидир. Одатда, моддий манфаатдорлик меҳнатнинг социалистик жамият меҳнаткашлари учун ҳаётий эҳтиёжга айланишига ёрдам беради. В. И. Ленин таъкидлаганидек, «... бевосита ғайрат-шижонат асосида эмас, балки буюк революция туғдирган ғайрат-шижонат ёрдами билан, шахсий манфаат асосида, шахсий манфаатдорлик асосида, хўжалик ҳисоби асосида»¹ социализм қуриш ва неча ўн миллион кишиларни коммунизмга бошлаб бориш мумкин бўлади.

Моддий манфаатдорликнинг ленинча принципига амал қилиш—пиллачиларнинг ижодий ташаббуси ва меҳнат активлигини кенг қўламда ривожлантиришга имкон беради, ишлаб чиқаришнинг бу тармоғида иштирок этаётган ҳар бир қўртбоқарни ва тутчини иш вақтидан самаралироқ фойдаланишга, меҳнат унумдорлигини ошириш ва тежамкор бўлишга, маҳсулот сифатини яхшилашга ундайди. Моддий манфаатдорлик принципи меҳнатни тақдирлашдагина намоён бўлиб қолмай, балки шу билан бирга хўжаликлар етиштирган пилла маҳсулотларини харид қилиш ва топширишда нархларни тўғри белгилаш, хўжалик ҳисобини яхши йўлга қўйиш, планлаштиришни иқтисодий жиҳатдан асослашда ҳам катта роль ўйнайди.

Моддий рағбатлантириш усулини қўлланиш—пиллачиларнинг ижтимоий ҳамда шахсий манфаатдорлигини бир-бирига тўғри қўшиб олиб боришнинг зарур шаклидир. Меҳнат ҳақи белгилашда пиллачиларнинг малакасини эътиборга олиш ва табақалаштириш шубҳасиз қўртбоқар ва тутчиларнинг ўз малакаларини оширишга даъват этади. Пиллачилик билан шугулланувчи ҳар бир ишчи ва колхозчи малакали бўлишга интилади.

Меҳнатга қараб ҳақ тўлаш тарбиявий жиҳатдан ҳам катта

¹ В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 44- том, 174- бет.

аҳамият кашф этади: пиллачиларни социалистик интизомга ўргатади, меҳнатни ҳамма учун умумий бурчга айлантиради.

Пиллачиларнинг ўз меҳнати натижаларидан моддий манфаатдор бўлиши ва оммавий тусда ташаббус кўрсатиши социалистик ишлаб чиқаришни анча юқори кўтаради, меҳнат унумдорлигини оширади ва маҳсулот таннархини камайтиришда асосий омиллардан бири бўлиб қолади. Ҳар бир пиллачининг ўз меҳнат натижаларидан рағбатлантирилиши бутун хўжалик ва жамият аъзоларининг манфаатдорлиги билан чамбарчас боғланган бўлиши керак. Шунинг учун моддий манфаатдорлик принципини амалга оширишдаги барча тадбирлар аynи бир вақтда ҳар бир пиллачининг хўжалик ва социалистик жамиятнинг мақсадларига тўла жавоб бера оладиган бўлиши мутлақо зарур. Фақат шундагина моддий манфаатдорлик принципи жамоат ишлаб чиқаришнинг тараққий этишида ва меҳнаткашларнинг фаровонлигини кўтаришда кучли омил бўла олади.

Меҳнатга ҳақ тўлаш қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқлари сингари пиллачиликда ҳам социалистик иқтисодий қонуннинг принцип ва талабларига риоя қилинган ҳолда амалга оширилмоқда. «Ҳар кимдан қобилиятига яраша, ҳар кимга меҳнатига яраша» деган қоида бу қонуннинг асосий принциpidир. Ҳар бир совет кишиси меҳнат қилиш ҳуқуқига эга. Қуртбоқар ва тутчиларнинг меҳнатига ҳақ тўлашда уларнинг жинси, ёши, ирқи ва миллати эътиборга олинмайди, балки ишнинг ҳажми, оғирлиги, мураккаблиги ҳамда сифати асос қилиб олинади. Демак, пиллачи ижтимоий ишлаб чиқаришда қанча кўп меҳнат сарф қилса, қилган меҳнати-нинг сифати ва натижалари қанча юқори бўлса, шунча кўп меҳнат ҳақи олади. Бинобарин, моддий манфаатдорлик принципининг тўғри ҳал этилиши қурт боқувчи ва тутчиларни меҳнат ва маблағни оз сарфлаб, ялпи пилла ҳосилини кўпайтиришга рағбатлантиради, уларнинг турмуш фаровонлигини янада яхшилайди ва жамоат пиллачилигини тез суръатлар билан ривожлантиришни таъминлайди.

Шунинг учун ҳам КПСС XXVI съездида қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришнинг барча тармоқларида, шу жумладан пиллачиликда ишчи-колхозчилар меҳнатига ҳақ тўлашни янада оширишга қаратилган прогрессив формаларни кенг қўлланишга алоҳида эътибор бериш зарурлиги кўрсатилган.

Жумладан, КПСС XXVI съезди қарорларига мувофиқ ишчи ва хизматчиларнинг ўртача иш ҳақи беш йил мобайнида 13—16 процентга кўпайиб, 1985 йилда ойига камида бир юз тўқсон, бир юз тўқсон беш сўмга етиши таъминланади. 1981—1985 йилларда ишчи ва хизматчиларнинг иш ҳақи коллективнинг ва ҳар бир ходимнинг пировард иш натижалари, меҳнат унумдорлигини юксалтиришга, маҳсулот сифатини яхшилашга ва ресурсларнинг барча турларини тежаб-терғашига қараб рағбатлантирилади. Ун биринчи беш йилликда колхозчиларнинг жамоат хўжалигидан оладиган даромадлари 20—22 процентга кўпаяди. Бинобарин, колхозчиларнинг даромадлари ишчи ва хизматчиларнинг ўртача иш

ҳақидан кўра тезроқ ўсади. Колхозларда меҳнат ҳақи тўлаш меҳнат унумдорлигини ошириш асосида кўпайтирилади ҳамда колхозлардаги ва давлат қишлоқ хўжалик корхоналаридаги мураккаблик, оғирлик ва интенсивлик жиҳатдан бир хил бўлган меҳнатга бир хил ҳақ тўлашни таъминлаш йўли билан такомиллаштириб борилади.

Меҳнат унумдорлиги даражаси қанчалик юқори бўлса, иш ҳақи даражаси ҳам шунча юқори бўлади. Шу билан бирга, меҳнат унумдорлиги даражаси иш ҳақининг ўсиш даражасига қараганда бирмунча олдинда бориши лозим. Ана шундай шароитдагина ишлаб чиқаришни ижтимоий маҳсулотнинг меҳнаткашлар шахсий истеъмолини қондиришга кетадиган ҳиссасини муттасил ошириб, кўпайтириб боришни таъминлайдиган даражада кенгайтириш мумкин.

2- §. Меҳнатга ҳақ тўлаш формалари

Социалистик қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқлари сингари пиллачиликда ҳам ишлаб чиқариш шароитларига қараб меҳнатга ҳақ тўлашнинг икки формаси: вақтбай ва ишбай формаси қўлланади. Вақтбай ҳақ тўлашда иш ҳақи ҳақиқатда ишланган вақт (соат, иш кун, ой)га асосан ҳисобланади. Ҳақ тўлашнинг бу формаси ишбай асосида ҳақ тўлаш мумкин бўлмаган ишларга қўлланилади. Вақтбай системасида ҳақ тўланадиган ходимлар қаторига, жумладан, агротехниклар, тутзор қоровуллари, инкубаторчилар ва бошқа ёрдамчилар киради. Пиллачилик билан шуғулланувчи ходимлар меҳнатига вақтбай система асосида ҳақ тўлашда иш ҳақи кунлик тариф ставкаси асосида тўланмасдан, балки ишланган вақтга қараб белгиланади. Ходимларнинг бу категорияси учун ойлик қатъий маош белгиланади. Бу системанинг асосий камчилиги шундаки, ишлаб чиқарилган маҳсулот ёки бажарилган ишнинг миқдори ва сифати эътиборга олинмайди.

Меҳнатга ҳақ тўлашнинг ишбай формаси қўлланилганда иш ҳақи қурт боқувчи ёки тутчининг ишлаб чиқарган маҳсулоти миқдорига ёки бажарган иш бирлигига асосан тўланади. Масалан, қурт боқувчи етиштирган пилланинг ҳар килограмми учун, тракторчи эса ҳайдалган ҳар гектар тутзор учун ҳақ олади ва ҳоказо. Меҳнатга ишбай усулда ҳақ тўлаш бу соҳадаги ходимларнинг ишлаб чиқариш нормасини ошириб бажарилишини чеклаб қўймайди, аксинча уни ошира боради. Ҳақ тўлашда текисликка барҳам беради, аниқроғи, пиллачининг нормадан ортқ олган маҳсулоти учун мукофот ва қўшимча ҳақ берилади. Бундан ташқари меҳнатга ҳақ тўлашнинг аккорд системаси ҳам мавжуддир. Меҳнатга ҳақ тўлашнинг аккорд системаси пиллачиликда асосан 1966 йилдан бошлаб қўлланилмоқда. Бу системага мувофиқ меҳнат ҳақи етиштирилган пилла қийматининг ёки маҳсулот қийматининг ҳар 100 сўми учун берилади. Пиллачилик билан шуғулланувчи колхоз ва совхозларда меҳнатга ҳақ тўлашни такомиллаштириш ва тўғри ташкил этиш, яъни меҳнатга яраша ҳақ тўлаш,

яхши меҳнат, яхши натижалар учун кўпроқ ҳақ тўлаш принципи-га қаттиқ риоя қилиш пилла ҳосилини кўпайтиришнинг энг муҳим шартидир.

Қолхоз ва совхоз тузумининг ривожланиб бориши билан пиллачиликда меҳнатга ҳақ тўлаш системаси ҳам такомиллашиб борди. Республикамиз колхозларида қурт боқувчи ва тутчилар меҳнатига то 1959 йилга қадар меҳнат куни ҳисобида ҳақ тўланарди. Бажарилган иш учун меҳнат куни тарзида ҳақ тўлаш қурт боқувчи ва тутчиларнинг моддий манфаатдорлик принципига тўла жавоб бера олмасди. Чунки бу усул пиллачиларга ҳамиша қатъий иш ҳақи тўлашни гарантиялай олмасди. Бундан ташқари, меҳнат куни ёзиш билан сарфланган меҳнатни ва унинг сифатини аниқ ҳисобга олиб бўлмасди. Шунингдек, меҳнат кунлари жуда юқори баҳоланарди. Натижада кўп колхозчилар 30—40 кунлик ипак қурти тутиш давридаёқ йиллик меҳнат кунлари минимумини бажариб бўлардилар, ундан кейин бутун йил бўйи ишга қатнашмай юрардилар. Шу сабабли кўпчилик колхозлар 1959 йилдан бошлаб қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқлари билан бир қаторда пиллачиликда ҳам меҳнатга ҳақ тўлаш тартибини қайта кўриб чиқиб, уни бирмунча ўзгартирдилар ва меҳнат куни ёзмасдан, тўғридан-тўғри пул билан ҳақ тўлашга ўтдилар.

Пиллачиларга қилинган иш юзасидан аванс тариқасида пул билан тўланадиган ҳақ йил охирида эмас, балки қурт боқиш даврида берилади. Бу тадбирлар пиллачиларни бутун қурт боқиш давомида янада унумлироқ меҳнат қилишга қизиқтиради, чунки улар бундан моддий манфаат кўрадилар. Бироқ, меҳнатга пул билан ҳақ тўлашда қурт боқиш ва тутчиликда бажарилган ишнинг ҳажми ёки етиштириладиган маҳсулот миқдори бадалига ишлаган иш ҳақининг 70—80 проценти ҳисобида ҳақ тўланарди. Пилланинг охирига борганда хўжалик якунига қараб қайта ҳисоб-китоб қилинарди. Чунки колхозчиларнинг ялпи даромадидан йил охирида харажатлар қиймати қопланар, сўнгра турли фондларга ажратилар, қолган қисми меҳнат ҳақи фонди сифатида деҳқончиликда ишлаган колхозчилар, шу жумладан, пиллачилар меҳнатига тақсимлаб берилар эди. Натижада пиллачилар планда кўзда тутилган меҳнат ҳақи фондидан баъзан тўла ололмасдилар. Иқтисодий жиҳатдан кам қувват колхозлар ўз маблағлари ҳисобига колхозчиларга, шу жумладан, пиллачиларга аванс бериб боришни таъминлай олмасдилар. Шу билан бирга, аксари колхозларда қўлланиб келинаётган тариф ставкалари совхозлардагига қараганда анча паст эди. Бунинг натижасида пиллачиларнинг моддий манфаатдорлигига ҳалал берилади. Шунга қарамасдан, пиллачиларга қурт боқиш даврида аванс бериб туриш амалда меҳнатга гарантияланган ҳақ тўлашга аста-секин ўтиш учун тайёргарлик босқичи ролини ўйнади.

Пиллачиларнинг меҳнатига пул билан ҳақ тўлаш улар оладиган даромаднинг барча турларини битта умумлаштирувчи кўрсаткичга айлантириш имконини беради, қилинган харажатларни ҳи-

собга олиш ва таннархни ҳисоблаб чиқишни анча енгиллаштирадиганда ҳамда ҳўжалик ҳисобини мустаҳкамлашга яқиндан ёрдам беради.

Қишлоқ ҳўжалигининг бошқа тармоқлари қаторида пиллачиликда ҳам меҳнат ҳақи даражасининг кўтарилишида ҳамда меҳнатга ҳақ тўлашни тартибга солишда КПСС Марказий Комитети ва СССР Министрлар Советининг 1966 йил 16 майда чиқарган «Ижтимоий ишлаб чиқаришни ривожлантиришда колхозчиларнинг моддий манфаатдорлигини ошириш тўғрисида»ги қарори фоят катта аҳамиятга эга бўлди. Шу қарорга мувофиқ колхозларда 1966 йил 1 июлдан бошлаб колхозчилар, шу жумладан, пиллачилар меҳнатига гарантияланган ҳақ тўлаш жорий қилинди, бунда совхоз ишчиларининг тегишли категорияларига тўланадиган тариф маошлари асос қилиб олинди. Колхозчиларнинг даромад тақсимлаш практикасига туб ўзгаришлар киритилди. Аввало, даромад тақсимида колхозчиларнинг меҳнатларига тўланадиган маблағлар ажратилиши шарт қилиб қўйилди. Бўлинмас ва бошқа ижтимоий фондларни тўлдиришга ажратиладиган маблағлар колхозчилар меҳнатига тўланадиган маблағлар ажратилгандан кейин, давлатга мажбурий тўловлар ҳисоблаб чиқилгандан ва колхозчиларнинг пенсияси учун марказлаштирилган иттифоқ фондига взнослар ўтказилгандан кейин колхозчиларнинг ўзи белгиланган миқдорда ажратилади. Меҳнатга гарантияланган ҳақ тўлашни таъмин этиш учун колхозчиларнинг ўз маблағлари етишмаганда давлат узоқ муддатли кредитлар ажратади.

Колхозларда гарантияланган тарзда ҳақ тўлашнинг жорий қилиниши қишлоқ ҳўжалигида меҳнатга ҳақ тўлаш системасининг янада такомиллашганлигидан далолат беради. Меҳнатга гарантияланган ҳақ тўлаш, айниқса, пиллачилар учун катта қизиқиш тўғрисида, чунки бу тариқа тўланадиган меҳнат ҳақи кўп жиҳатдан етиштириладиган маҳсулотнинг миқдори ва сифатига, шунингдек, маҳсулот етиштириш планининг бажарилишига бевосита боғлиқдир. Шу туфайли гарантияланган меҳнат ҳақи пиллачиликни ривожлантиришда янги босқич бўлди. Пиллачилик тармоғи иқтисодий жиҳатдан мустаҳкамланиши натижасида пилла янада кўпроқ етиштирила бошланди.

Республика ҳўжаликларида етиштириладиган пилла салмоғи йил сайин кўпаяётганлиги туфайли улардан олинаётган пул даромадлари ҳам тобора кўпайиб борди.

Шу нарса диққатга сазоворки, эндиликда колхоз пиллачиларининг меҳнатига тўланаётган ҳақ даражаси совхоз пиллачилик хондимларининг олаётган меҳнат ҳақи даражасига тенглашиб қолди, айрим колхозларда эса ундан ҳам ошиб кетди. Гарантияланган тарзда меҳнатга ҳақ тўлаш тартибига кўра қурт боқини ва тутчинликда бажариладиган ишларга деҳқончиликдаги сингари асосий меҳнат ҳақи 6 та разрядга бўлиб, кунлик ставкалар асосида тўланади. Бунда қўл кучи билан бажариладиган ишларда ишловчилар учун алоҳида ставка ва механизациялаштирилган ишларда ишловчи ходимлар учун алоҳида иш ставкалари белгиланган.

Пилла етиштириш билан банд бўлган звеноларда колхозчиларга ишбай-мукофот системаси бўйича ҳақ тўланади. Бу ишлаб чиқарилган маҳсулотга асосланган бўлиб, иш ҳақи даражаси бево-сита ишнинг охириги натижаларига боғлиқ: пилла миқдори қанча кўп ва сифатли бўлса, пиллачиликда тўланадиган иш ҳақи ҳам шунча ортиқ бўлади.

Пиллачилик звеноларининг аъзолари пилла топширишга ҳақ пландаги пилла қийматининг ҳар 100 сўми ҳисобидан 50 процент миқдорида аванс олиб турадилар. Маҳсулот учун белгиланган ишбай баҳо асосида йил охириги кутмасдан, ҳақиқий етиштирилган маҳсулот учун узил-кесил ҳисоб-китоб қилинади.

Технологик карталар асосида ушбу хўжаликда қабул қилинган иш нормалари ва тариф ставкалари бўйича пландаги меҳнат ҳақи харажатларини ҳисоблаш йўли билан баҳолар аниқлаб чиқилади. Маҳсулот учун 25 процент миқдорида қўшимча ҳақ ажратилади. Бироқ республиканинг турли зоналарида жойлашган 26 колхоз ва 12 совхоз тажрибалари умумлаштирилганда шу нарса аён бўлдики, пиллачилик билан шуғулланаётган хўжаликларда асосий иш ҳақи етиштирилган маҳсулот қийматининг 50—70 проценти ҳажмида белгиланса, бошқа бир группа хўжаликларда (айниқса, Тошкент области колхозларида) 70—80 проценти ва ундан ҳам юқори миқдори асоссиз равишда асосий иш ҳақи сифатида звеноларга берилмоқда.

Ҳақ тўлашнинг бу қадар ошиб кетишининг асосий боиси шундаки, меҳнатга ҳақ тўлаш фонди технологик карта асосида эмас, балки маҳсулотнинг қийматига қараб белгиланади. Бундай планлаштириш бир хил ҳосил етиштирилган тақдирда ҳам меҳнатга ҳақ тўлаш фондининг асосланмаган даражада ўзгариб туришига олиб келади. Шунинг учун ҳам пиллачилар меҳнатига асосий ҳақ тўлашда аввало технологик карта асосида ҳақ тўлаш фондини ташкил қилиш лозим.

Меҳнатга ҳақ тўлаш фондининг технологик карта асосида ташкил этилиши бир хил ҳосилдорликка эришган хўжаликларда бир хил меҳнат ҳақи тўлаш, яъни пилла етиштириш ва ҳақ тўлашни тўғри дифференциация қилишга олиб келади. Бу ўз навбатида, «тенг меҳнатга—тенг иш ҳақи», деган социалистик принципга тўғри амал қилиш имконини беради.

Шуни ҳам алоҳида қайд қилиб ўтиш керакки, печка қуриш, биноларни дезинфекция қилиш ва оқлаш, барглари ташиниш, материаллар тайёрлаш ва сўкчакларни ясаш учун қилинган харажатлар ишбай меҳнат ҳақи фондига киритилмайди. Бу ишлар, одатда колхозчилар ва қурувчилар томонидан бажарилиб, уларга қурилиш ишлари учун қабул қилинган нормалар ва ишбай баҳо-лар бўйича бажарган ишлари учун ҳақ тўланади.

Қурт уруғи, қурт тағига солинадиган қороз, термометрлар, кўмир ҳамда пилла етиштириш учун керак бўлган бошқа ёрдамчи материаллар сотиб олиш билан боғлиқ бўлган харажатлар колхозлар ҳисобига қилинади. Колхоз биноларни ижарага олганлиги ҳамда ипак қурти боқилган ҳар бир квадрат метр учун колхозчига

	Разрядлар					
	I	II	III	IV	V	VI
От-улов ва қўлда бажариладиган ишларга: (сўм, тийин)						
А. Ишбай ишловчилар учун тариф ставкалари	2,95	3,15	3,37	3,67	4,06	4,65
Вақтбай ишловчилар учун тариф ставкалари	2,76	2,95	3,15	3,43	3,80	4,34
Б. Гаранцияланган меҳнат ҳақи тўлашни ўз маблағлари ҳисобига амалга ошириш имкониятига эга бўлмаган колхозлар учун						
Ишбай ишловчилар учун тариф ставкалари	2,34	2,40	2,46	2,54	2,73	3,10
Вақтбай ишловчилар учун тариф ставкалари	2,34	2,34	2,40	2,46	2,54	2,81
Механизациялаштирилган ишларда ишловчи тракторчи-машинистларга: (сўм, тийин)						
А. Ишбай ишловчилар учун тариф ставкалари	3,23	3,64	4,09	4,60	5,18	5,82
Вақтбай ишловчилар учун тариф ставкалари	2,99	3,36	3,78	4,26	4,78	5,38
Б. Қорақалпоғистон АССР колхозларида						
Ишбай ишловчилар учун тариф ставкалари	3,93	4,43	4,98	5,60	6,30	7,08
Вақтбай ишловчилар учун тариф ставкалари	3,64	4,09	4,60	5,18	5,82	6,55

уй-жой коммунал хўжалигининг маҳаллий тарифи бўйича ҳақ тўлайди.

Звено ходимларининг хатти-ҳаракатига боғлиқ бўлмаган сабаблар билан ипак қўртларининг ёппасига нобуд бўлиши (юқумли касалликлар билан касалланиши натижасида) ёки ҳосилдорлик камайиб кетган тақдирда, қўрт боқувчиларга улар томонидан қўртни парвариш қилиш даврида бажарилган ишлар ҳажми учун амалда тариф ставкалар бўйича меҳнат ҳақи тўланади.

Меҳнат ҳақи маҳсулот-қийматининг ҳар 100 сўми ҳисобида тўланадиган асосий меҳнат ҳақи лимити йил бошида колхозда отулов ёрдамида ҳамда қўлда бажариладиган ишлар учун қабул қилинган норма ва тариф ставкаси асосида белгиланади. Бундан ташқари, қўртбоқарларнинг иш ҳақларини ҳисоблаётганда нормадан ортиқ етиштирилган маҳсулот, ипак қўртлари жамоат биноларида ёки колхозчилар уйларида боқилгани учун тўланадиган қўшимча ҳақлар миқдори ҳам эътиборга олинади. Ана шу асосда колхоз-правлениеси ипакчилик бригадалари ёки звеноларига пилла етиштириш юзасидан топшириқлар беради.

Пиллачиликда ишловчи қуртбоқар ва тутчиларнинг меҳнатига қўшимча ҳақ ёзиш тартиби ҳар қайси ишлаб чиқариш тармоғи бўйича алоҳида-алоҳида олиб борилади.

Жумладан, ипак қурти боқиш билан шуғулланувчи колхозчиларга қуйидаги тартибда қўшимча ҳақ тўланади:

пландан ортиқ топширилган маҳсулот учун — пландагидан ортиқча етиштирилган пилла қийматининг 40 процентигача миқдорда қўшимча ҳақ тўланади.

Планин ортиғи билан бажарганлик учун қўшимча ҳақ тўлашнинг аниқ нормаси ҳар бир ҳолатда пландаги ҳосилдорликка қараб табақалаштирилган ҳолда аниқланади. Баъзи звенолар ҳосил планини бажарсалар, ҳатто ошириб бажарсалар ҳам пилланинг сорти пасайиши оқибатида уларнинг пиллани давлатга сотишдан олган пул даромади пландагига нисбатан кам бўлади; бундай звенолар қўшимча ҳақ олмайди.

Борди-ю, маҳсулот қиймати плани қурт боқиш билан банд бўлган колхозчиларга боғлиқ бўлмаган сабабларга (озуқа, этажеркаларнинг етишмаслиги ҳамда дасталар билан ўз вақтида таъминланмаганлигига) кўра пилла сорти пасайиб кетиши туфайли бажарилмаса, бундай звеноларга қўшимча ҳақ ёзилади. Бунда ҳар қайси звенода олинган ялпи ҳосилни шу йил колхозда етиштирилган 1 центнер пилланинг колхоз бўйича ўртача нархи юзасидан баҳолаб чиқиш керак ҳамда мана шу янги қиймат билан звеноларнинг ҳақиқий даромадларини солиштириш керак.

Ялпи пилла ҳосили бўйича плани бажармаган, аммо юқори сифатли пилла етиштирган ва шунинг натижасида пландагидан ортиқ даромад олган звеноларга белгиланган миқдорда қўшимча ҳақ тўланади.

Қўшимча меҳнат ҳақи жорий этишда етиштириладиган пилла миқдорини ошириш билан бирга, унга кетадиган сарф-харажатларни камайтириш ҳам кўзда тутилади. Бу пиллачилик тармоғидан келаётган даромад ва жамғармаларнинг кўпайишига олиб келади. Шунинг учун ҳам етиштирилган пилланинг миқдори ва сифатигина эмас, балки унинг таниархи ҳам қўшимча меҳнат ҳақини рационал ҳисоблашнинг мезони ҳисобланади.

Ишлаб чиқариш харажатларини тежаганлик учун қўшимча меҳнат ҳақи тўлаш ишлаб чиқариш чиқимларини камайтириш учун курашда муҳим роль ўйнайди. Ана шу кўрсаткич учун рағбатлантириш пиллачиларни янада арзон пилла етиштиришга қизиқтиradi.

Материал-пул харажатларини тежаганлик учун — бевосита иқтисод қилинган маблағларнинг 50 проценти миқдорида қўшимча ҳақ берилади.

Пилла етиштириш билан банд бўлган колхозчи-пиллачиларнинг ҳосилдорликни оширишдан моддий манфаатдорлигини янада ошириш мақсадида улар ўртасида социалистик мусобақа ташкил этилиб, буларга қўшимча мукофотлар ҳам белгиланган. Жумладан, бригадалар ичидаги звенолар ўртасида ички хўжалик социалистик мусобақалари ташкил этиш ҳамда уларни рағбатлантириш

учун ҳар бир ипакчилик бригадасига учтадан мукофот белгиланган. Мукофотларнинг миқдори ҳар бир хўжаликда, бўлинмадаги ишловчилар сони ва маблағларнинг умумий суммасига қараб белгиланади. Ички хўжалик социалистик мусобақанинг шартларини ишлаб чиқишда ва мукофотлар миқдорини белгилашда 14-жадвалда келтирилган кўрсаткич ва шартларга амал қилиш мақсадга мувофиқдир.

14-жадвал

Ипакчилик бўйича айрим звенолар ўртасида ички хўжалик мусобақа якунларининг кўрсаткичлари

Социалистик мусобақа шартлари ва кўрсаткичлари	Ўллов бирлиги	Пландаги ҳосилдорлик (бир қутидан, кг)			
		50 гача	50 дан 55 гача	55 дан 60 гача	60 дан юқори
1-мукофот					
а) юқори ҳосил учун	кг	85	90	95	100
б) юқори сифатли пилла учун, сотилган пилланинг умумий ҳажмига нисбатан % ҳисобида		85	85 дан юқори	85 дан юқори	85 дан юқори
в) мукофотнинг миқдори	сўм	40	40	40	40
2) мукофот					
а) юқори ҳосил учун	кг	80	85	90	95
б) юқори сифатли пилла учун, сотилган пилланинг умумий ҳажмига нисбатан % ҳисобида		85	85	85	85
в) мукофотнинг миқдори	сўм	30	30	30	30
3) мукофот					
а) юқори ҳосил учун	кг	75	80	85	90
б) юқори сифатли пилла учун, сотилган пилланинг умумий ҳажмига нисбатан % ҳисобида		83	83	83	83
в) мукофотнинг миқдори	сўм	20	20	20	20

Социалистик мусобақа ғолиблари учун ипакчилик звеноларига бериладиган мукофотлар қуйидаги шартларга асосан берилади:

а) умумлаштирилган ҳолда боқилганда — ҳар бир звено камида 3 қути уруғини боқиши зарур;

б) индивидуал ҳолда боқилганда — ҳар бир звено камида 1,5 қути уруғини боқиши зарур.

Хўжаликлар пилланинг пландаги ҳосилдорлигига қараб, пиллачилик звенолари пилла етиштириш планини ортиги билан ба- жарганлари тақдирда уларга қўшимча ҳақ тўлашда қуйидаги шкаладан фойдаланишлари мумкин:

Тутчиликда ишлайдиган кол- хозчиларга қуйидаги тартибда қўшимча ҳақ тўланади:

пландан ташқари стандарт тут кўчати ва уруғдан ундирилган ниҳоллар етиштирилгани учун улар қийматининг 40 проценти- гача миқдорда;

Хўжаликларда бир қути уруғдан олин- диган пландаги хо- силдорлик, кг	Пландан ортиқ олинган пилланинг қиймати ҳисобидан берилади, % ҳисо- биди
50	20
50,1-55	25
55,1-60	30
60 дан юқори	40

ҳар 50 та тут дарахти ёки кўчатзордаги 500 туп кўчатни куртак пайванд қилгани учун 2 сўм 50 тийин (бунда пайвандланган ўсимликларнинг камида 90 проценти тутиб кетиши шарт);

бир гектар баланд танали тутни юқори ҳосилли навларга айлантирганлик учун 25 сўм ва бир гектар бута тутзор учун эса 50 сўм;

тут кўчати ўтқазिश плани ошириб бажарилгани учун ўтқазилган йили ўсимликларнинг камида 90 проценти тутиб кетганида, сақланиб қолган баланд танали тут дарахтининг ҳар 1000 донаси учун 10 сўм;

тут дарахтлари яхши ҳолатда сақлангани учун, ўтқазилган ўсимликларнинг камида 95 проценти иккинчи ва учинчи йили сақланганида ҳар гектар тутзор учун ёки 500 туп баланд танали тут дарахтлари учун 6 сўм тўланади.

Маълумки, белгиланган қўшимча ҳақни ўз вақтида тўлаш амалий жиҳатдан катта аҳамиятга эга. Афсуски, айрим хўжаликларда пиллачилар учун ёзилган қўшимча ҳақ гоҳо ўринсиз (қуртбоқарларнинг айбисиз) баҳоналар билан бутунлай берилмайди ёки бир қисмигина берилади. Жумладан, баъзи хўжаликларда мустаҳкам озуқа манбаи яратилмаганлиги сабабли четдан кўплаб барг келтиришга мажбур бўлинади. Бундай ортиқча сарф эвазига қуртбоқарлар қўшимча ҳақдан маҳрум бўладилар. Бу пиллачиларнинг моддий манфаатдорлигига жиддий зиён етказди. Яхши меҳнат учун қўшимча ҳақни тўла-тўқис бериш ҳар бир хўжаликда бузилмас қоида бўлиши лозим. Унумли меҳнат пилла ҳосилини муттасил кўтаради, қолаверса, хўжалик бойлигини кўпайтиради. Шунинг учун ҳам хоҳ қурт боқувчи, хоҳ тутчининг яхши меҳнатини хўжаликда қабул қилинган тартибда қўшимча ҳақ тўлаш йўли билан рағбатлантириш лозим.

Ана шу принципга изчиллик билан амал қилаётган колхоз ва совхозлар, бригада ва звенолар пилла ҳосилдорлигини оширишда, маҳсулотни мўл-кўл етиштиришда ва сифатини яхшилашда катта муваффақиятларга эришмоқдалар.

Моддий манфаатдорлик жуда катта роль ўйнашини республикамизнинг кўпгина колхозларида, жумладан, Бухоро область Ғиждувон районидаги «Ленинизм» колхози мисолида яққол кўриш мумкин. Бу колхозда пиллачилар меҳнатига ишлаб чиқариш натижаларини ҳисобга олиб, етиштирилган маҳсулот миқдори ҳамда қилинган сарфлар даражасига тўғридан-тўғри боғлиқ ҳолда ҳақ тўланади. Меҳнатга бундай ҳақ тўлаш системаси жорий қилинганда, мўл ҳосил етиштирган ва маҳсулот таннархини анча пасайтирган звеноларда пиллачиларнинг меҳнатига бирмунча юқори ҳақ тўланади. Колхозда пиллачиларга улар топширган пилланинг миқдори ва сифатига қараб иш ҳақи тўланади. Бу усул қурт уруғининг ҳар қутисидан олинadиган пилланинг кўпайиши ва сифатининг яхшиланишига имкон бермоқда. Колхоз қурт боқишдан олдин пилланинг сортлари бўйича ҳар бир килограммига тўланадиган ҳақни колхозчиларнинг умумий йиғилишида белгилаб олади. Звено бошлиқларига асосий иш ҳақидан ташқари звенога раҳбарлик

қилгани учун барча звено аъзолари иш ҳақининг 2 проценти миқдорида қўшимча ҳақ ҳам тўланади. Ипак қурти боқишда банд бўлган бошқа колхозчиларга, яъни биноларни ремонт қилиш, дезинфекция қилиш, оқлаш, печкалар қуриш, сўкчаклар ва этакларни ўрнатиш каби тайёргарлик ишларида қатнашганликларига учун колхозда қабул қилинган иш нормалари баҳоларига мувофиқ ҳақ тўланади.

Бу колхозларда пиллачиларга асосий ва қўшимча ҳақ тўлаш ишлари бир йўла аванс бериб туриш билан бирга қўшиб олиб борилади. Бу тадбир қурт боқувчиларнинг пилла ҳосилини ва ялпи маҳсулотни кўпайтиришдаги моддий манфаатдорлигини оширмоқда.

4-§. Ипакчиликда ёрдамчи ходимларга меҳнат ҳақи тўлаш

Қурт боқувчиларни моддий жиҳатдан рағбатлантириш билан бир қаторда пиллачиликка раҳбарлик қилаётган ишлаб чиқариш бригада бошлиқлари ва агротехникларнинг иш ҳақини ҳам тўғри белгилаш керак.

Ҳозирги даврда колхозларда қурт тутиш ва пилла тайёрлаш даврига қараб (4 ойгача) ипакчилик агротехниклари (ҳар 50—75 қути қурт уруғи учун биттадан) тайинланади.

Колхознинг ипакчилик агротехникларига қурт боқиш ҳажмига қараб ойига 90 сўмдан 110 сўмгача маош (ойлик) тўланади. Бунда буларнинг иш ҳақини етиштирилаётган маҳсулотнинг миқдори ва сифатига боғлаб, яъни хизмат қилаётган участкада етиштирилаётган маҳсулот қийматининг ҳар 100 сўмига ҳақ тўлаш ҳисобида баҳолаб тўғри белгиланиши керак.

Қурт боқаётган ишлаб чиқариш бригадаларининг бригадирларига ипакчилик ва тутчилик ишларига раҳбарлик қилгани учун ҳар бир килограмм навдор пиллага 5 тийиндан, бригадир ёрдамчиларига (ҳисобчиларга) эса 3 тийиндан асосий ҳақ тўланади.

Ишлаб чиқариш бригадаларининг раҳбарлари ва пиллачилик агротехникларига асосий иш ҳақидан ташқари қўшимча ҳақ ҳам берилади. Уларга қўшимча ҳақ қуйидаги тартибда тўланади:

а) ўзи хизмат қилаётган участка бўйича пилла етиштириш планини бажарган ва ўртача пилла сотиш нарҳини колхоз бўйича ўртача пилла сотиш нарҳидан оширган қурт боқувчи-агротехника (бригадирга) бир ойлик маоши миқдорида қўшимча ҳақ ёзилади.

б) ўзи хизмат қилаётган участка бўйича пилла етиштириш планини бажарган ва ўртача пилла сотиш нарҳини колхоз бўйича ўртача пилла сотиш нарҳидан пасайтириб юборган қуртбоқувчи-агротехникка (бригадирга) бир ойлик маошининг 50 проценти миқдорида қўшимча ҳақ ёзилади.

Хўжаликларда ишлаб чиқариш бригадирлари ва пиллачилик агротехниклари билан бир қаторда ипак қуртини очириш учун вақтинчалик инкубист штатлари ҳам белгиланади.

Инкубистнинг асосий иш ҳақи от-улов ва қўлда бажариладиган ишларнинг V разряди бўйича тарификация қилиниб, унга инкубацияда ишланган кунларига қараб 50—75 қути қурт боқиш

нормасида 7 соатлик иш куни учун ҳақ тўланади. Бунда унинг иш ҳақи миқдори етиштирилаётган маҳсулот сифатига ва у хизмат қилаётган инкубаториядан олинishi кутилаётган қурт ҳажмига боғлаб белгиланади. Инкубистларга ҳам ипакчиликдаги бошқа ёрдамчи ходимлар сингари асосий иш ҳақи билан бир қаторда қўшимча иш ҳақи ҳам берилади. Инкубистга, қўшимча ҳақ у хизмат қилаётган инкубаторий участкасида пландан ортиқча олинган маҳсулот учун ёзилади. У пландан ортиқча олинган маҳсулот учун қўшимча ҳақ сифатида тариф баҳосига нисбатан 20 процентгача миқдорда ёзилади.

Ипакчилик ривожланган колхозлар штатида ипакчилик бўйича йил бўйи ишлайдиган ипакчилик агрономи тайинланади. Пиллачилик агрономлари қурт боқиш ишлари билан қурт боқиш ишлари тамомланганидан кейин тутчилик билан ҳам шуғулланади.

Ипакчилик агрономига колхознинг тармоқ мутахассисларининг ойлик (лавозим) маошлари билан тенг миқдорда иш ҳақи тўланади.

Анализлар шуни кўрсатадики, ипакчиликда ёрдамчи ходимларга ҳақ тўлашда ҳали анча камчиликлар мавжуд. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети ва Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг 1978 йил 1 августдаги «Пилла етиштиришни янада кўпайтириш ва пиллачиликни саноат негизига кўчириш тадбирлари тўғрисида»ги қарорида пиллачиликдаги меҳнатни ташкил этиш ва унга ҳақ тўлашни яхшилаш, пилла етиштиришни кўпайтириш, шунингдек, колхозчиларнинг ва совхоз ишчиларининг моддий манфаатдорлигини оширишга эътиборни янада кучайтириш зарурлиги алоҳида ўқтириб ўтилган. Пиллачиликда меҳнатни ташкил этиш ва меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича катта тажрибалар тўпланганлигига қарамай, бу соҳада ҳали анчагина камчиликлар мавжуд. Меҳнатга ҳақ тўлашдаги асосий камчиликлардан бири шундаки, пиллачиликда асосий раҳбарлик ролини ўйнаётган ишлаб чиқариш бригада бошлиқлари ва арготехникларига тавсия этилган меҳнат ҳақи фақат ишнинг ҳажмига боғлиқ бўлиб сифатига боғлиқ эмасдир. Натижада республикадаги кўпчилик колхозларда етиштирилган пилланинг сифатига алоҳида эътибор берилмаётир. Масалан, баъзи колхозларнинг бир участкасида етиштирилган сортли пилла 80 процентни, бошқа участкасида эса 70 процентни ташкил этади, лекин ишнинг ҳажми бир хил бўлгани учунгина иккала участка агротехникларига деярли баббаравар ҳақ тўланади. Агротехниклар меҳнатига бундай ҳақ тўлаш орқасида ҳар қайси агротехник планини бажариш, пилла сифатини оширишдан деярли моддий манфаатдор эмас. Чунки унга йил бошида ойлик ҳақи қатъий қилиб белгилаб қўйилган. Натижада агротехниклар планини бажарсалар ҳам, бажармасалар ҳам ойлик иш ҳақини олаверадилар. Етиштирилган пилла сифатига эътибор бермайдилар. Юқори навли пиллаларни кўплаб етиштириш хўжаликка кўп даромад келтиришини ҳисобга олмайдилар.

Навли пиллаларни кўплаб етиштириш ҳар томонлама афзалликка эга. Биринчидан, тўқимачилик саноатида пиллани қайта

ишлаш жараёни оsonлашади. Қимматли хом ашё бўлган ипак тежалади. Бу эса пилладан кўп миқдорда ипак олишга ва кўплаб шойи газмоллар ишлаб чиқаришга имкон беради. Иккинчидан, хўжаликларда етиштирилаётган пилланинг баҳоси ошиб, давлатга юқори навли пилла сотиш имкони туғилади. Демак, навли пиллаларнинг кўплаб етиштирилиши колхоз-совхоз хўжаликларига кўплаб даромад келтириш билан бир қаторда саноат учун ҳам фойдалидир. Аксинча, меҳнатга ҳақ тўлашда пилланинг навига аҳамият бермаслик маҳсулотнинг сифатига эмас, балки унинг миқдорига эътибор беришга, бинобарин, етилмаган пиллаларни кўплаб териб олишга сабаб бўлмоқда. Ниҳоят, бу ҳол пиллачиликнинг рентабеллик даражасига салбий таъсир кўрсатмоқда. Бинобарин, агротехниклар меҳнатига ҳақ тўлаш тартибини ўзгартириб уни такомиллаштириш зарур.

Илғор хўжаликларнинг иш тажрибалари шунини кўрсатадики, агротехникларнинг асосий иш ҳақини пиллачиликдан олаётган ҳар 100 сўм даромадга қиёс қилиб тўлаш уларнинг ўз меҳнатларини натижасидан моддий манфаатдорлигини оширади. Бунда маҳсулотнинг сифат ва миқдори эътиборга олинади, агротехникларни кўплаб сифатли пилла етиштиришга қизиқтиради ҳамда ижтимоий манфаат билан шахсий манфаатнинг муштарақлигини таъминлайди.

Юқори навли пилла етиштиришда қурт уруғи очирувчи (инкубист)ларнинг хизмати ҳам муҳим, чунки қурт уруғини очириш техникаси, яъни ёш қуртларни ўз вақтида ажратиб олиш ва алоҳида сўкчакларда парваришлаб, қурт боқувчиларга ўз вақтида тарқатиб беришнинг аҳамияти катта. Уруғдан эндигина чиққан қуртларни олдинги туркумлар билан аралаштириб юбориш, унга эътиборсизлик билан қараш биринчи кунданоқ агротехника қондаларининг бузилишига олиб келади. Жумладан, уруғдан чиқади-ган қурт миқдорининг камайишига, уларни нотўғри йиғиштириб олиш ва тарқатиш эса турли пайтда танланган қуртларни бир гуруҳга қўшиб юборишга олиб келади. Бунинг оқибатида ипак қуртини боқиш мураккаблашади, бир сўкчакда турлича ёшдаги қуртлар пайдо бўлади. Бу эса қурт тутиш даврининг бир неча кунга чўзилишига, пилла ҳосилининг пасайишига, планнинг бажарилмай қолишига сабаб бўлади.

Масалан, Андижон районидаги Ленин номли колхозда қурт уруғи тегишли ҳароратдан юқорироқ ҳароратда жонлантирилган. Оқибатда қуртларнинг анча қисми кейинги ёшида ўлган. Натижада ҳар қутидан олинган пилла ҳосили бир йил ичида 18 килограммга камайган. Бундан колхоз 6 минг 582 сўм зарар кўрган. Лекин бундан инкубист ҳеч нарса йўқотмади. Аксинча, у ишлага кунлари учун от-улов ёрдамида бажариладиган ишлар тариф ставкаларининг V разряди бўйича ҳақ олган. Шунга кўра инкубистларнинг меҳнат ҳақини ҳам етиштирилган маҳсулот миқдори ва сифати билан боғлаш керак.

Агротехниклар билан бир қаторда ишлаб чиқариш бригада

бошлиқларининг ҳам ўз меҳнатларидан моддий манфаатдорлигини ошириш керак. Чунки улар пиллачилик тармоғини ташкил қилишда, жумладан, ўзларининг территорияларидаги ишлаб чиқариш бинолари, ишчи кучлари ва пиллачиликнинг озуқа базасини яратишда агротехникларга яқиндан ёрдам бериб турадилар. Шунинг учун ҳам уларни моддий рағбатлантириб туриш лозим. Маълумки, ҳозирги кунда тавсияномага мувофиқ, бригадалар меҳнатига ҳар бир килограмм навли пилла учун 5 тийиндан ҳақ тўланади.

Бир қарашда моддий рағбатлантиришнинг бундай системаси бригадаларнинг ялпи пилла ҳажмини кўпайтиришида таъсирли воситадай кўринади. Бироқ амалиёт кўп ҳолларда бригадирнинг кўпроқ ҳосил олишга интилиб, пилла сифатини пасайтириб юбориш мумкинлигини кўрсатмоқда. Ҳозирги вақтда бригадирлар планни ошириб бажаришга интилиб, пилланинг муддатидан олдин теришлишига йўл қўймоқдалар. Бу навли пилла миқдорининг камайишига, кўплаб чиқит ва қорапачоқ чиқишига, натижада пиллачилик тармоғи самарадорлигининг пасайишига олиб келмоқда. Бинобарин, уларнинг меҳнатига тўланадиган ҳақ етиштириладиган маҳсулотнинг қиймати билан боғланса, яъни пилладан тушган ҳар 100 сўм учун планли баҳо белгилаб ҳақ тўлаш мақсадга мувофиқдир.

Маҳсулот учун планли ҳақ белгилаб олингандан кейин ҳар бир бригадирга тўланадиган йиллик маош фондини аниқлаш анча осон бўлади.

Қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоғи сингари, пиллачиликда ҳам меҳнатга тўланадиган ҳақ миқдорини меҳнат унумдорлиги даражасига қараб белгилаш зарур. Меҳнат унумдорлигининг ўсиш суръати меҳнатга тўланадиган ҳақнинг ўсишидан ҳаминша юқори бўлиши шарт. Шундай қилинсагина, хўжаликларда пилла таннархи пасаяди, бу тармоқнинг рентабеллик даражаси ошади, кенгайтирилган тарзда такрор ишлаб чиқаришнинг манбаи ҳисобланган жамғарма фондлари кўпаяди.

5- §. Пиллачилар меҳнатини маънавий рағбатлантириш ва унинг асосий формалари

Пиллачиларнинг моддий ва маданий турмуш даражасини юксалтириш кўп жиҳатдан меҳнатга ҳақ тўлаш даражасига, моддий ва маънавий рағбатлантириш воситаларини тўғри қўллашга ҳам боғлиқдир.

Бинобарин, пилла қурти боқувчи ва тутчиларни фақат моддий жиҳатдангина рағбатлантирмай, балки маънавий жиҳатдан ҳам рағбатлантириб бориш керак. Чунки моддий рағбатлантириш маънавий рағбатлантириш билан лозим даражада қўшиб олиб борилгандагина унинг таъсирчанлик роли ошади.

Моддий рағбатлантириш ишига В. И. Ленин хўжаликни юксалтиришнинг таъсирчан фактори, иқтисодий қурилиш тараққиётининг социалистик тузум юзага келтирган маънавий меҳнат сти-

муллари билан бир қаторда амал қилувчи қудратли восита деб қараган эди. Социализм шароитида маънавий рағбатлантириш гоё катта аҳамият касб этади, чунки моддий ва маънавий манфаатдорлик бир-бирига муштаракдир. Моддий ва маънавий манфаатдорликнинг муштараклиги уларнинг ижтимоий моддий манфаатдорлик билан бевосита боғлиқлигидадир. Негаки, ижтимоий ишлаб чиқаришнинг ўсиши пировард натижада, ҳар бир жамият аъзоси фаровонлигининг ўсиши демакдир.

Меҳнатнинг моддий ва маънавий стимуллари бирга тўғри қўшиб олиб бориш коммунизм учун курашда буюк ижодий кучдир. Коммунизм томон борилган сари меҳнатни маънавий рағбатлантириш воситаларининг эришилган натижалари жамият томонидан эътироф этилишининг, ҳар кимнинг умумхалқ иши учун жавобгарлик туйғусининг аҳамияти тобора оша боради. Моддий рағбатлантириш меҳнат унумдорлигини ва сифатини оширишга олиб келади.

Моддий манфаатдорлик билан маънавий рағбатлантиришнинг бирга қўшиб олиб борилиши меҳнатга биринчи ҳаётий эҳтиёж деб қарашга олиб келувчи омиллардандир. Бинобарин, халқ хўжалигининг бошқа тармоқ меҳнатчилари қатори пилла қурти боқувчи ва тутчиларни ҳам фақат моддий жиҳатдан рағбатлантиришни кучайтирмай, балки маънавий жиҳатдан рағбатлантиришни ҳам кучайтириш зарур.

Пиллачилар меҳнатини моддий ва маънавий жиҳатдан рағбатлантиришни бирга қўшиб олиб бориш, биринчидан, серунум меҳнат учун моддий рағбатлантириш, меҳнат натижалари учун муносиб тақдирлаш, иккинчидан, яхши ишлаётган қуртбоқар ва тутчига албатта бирор тарзда маънавий ёрдам кўрсатиш, уларнинг тажрибаларини ёйиш, улар мисолида бошқаларни тарбиялаш демакдир.

Халқ хўжалигининг барча соҳаларида меҳнат қилаётган илгорлар меҳнатини тақдирлаш сингари пиллачиларнинг ҳам ажойиб меҳнатлари ҳаминша эъзозланади, маънавий тақдирланади. Бундай воситалар анча кўп ва хилма-хилдир. Совет Иттифоқининг орден ва медаллари билан тақдирлаш, ёрлиқлар, қимматбаҳо мукофотлар бериш, Қизил Байроқлар, кўчма вимпеллар топириш, Ҳурмат тахтасига ёзиш, шунингдек, «Ўзбекистон ССР да хизмат кўрсатган агроном» фахрий унвони билан тақдирлаш, илгор пиллачиларнинг ютуқларини Бутуниттифоқ халқ хўжалиги ютуқлари виставкасида намойиш қилиш, ўрнатилган пиллачиларни фахрий ёрлиқлар билан мукофотлаш, суратларини колхоз ва совхознинг ҳурмат тахтасига қўйиш, йиғинларда пиллачилар шаънига илиқ гаплар айтиш, мукофотларни тантанали равишда топириш маънавий жиҳатдан рағбатлантиришнинг энг яхши ва обрўли ҳамда самарали формалари ҳисобланади.

Дам олиш уйлари, санаторийлар, туристик сафарларга бепул путёвкalar билан тақдирлаш ҳам пиллакорларни маънавий рағбатлантиришнинг таъсирчан формаси ҳисобланади. Рағбатлантиришнинг бу формаси катта аҳамиятга эга. Бундай туристик са-

фарлар вақтида пиллакорлар фақат яхши ҳордиқ чиқарибгина қолмайдилар. Бундай сафарлар қурт боқувчи ва тутчиларнинг онг — билим даражасини анча кенгайтиради. Шунинг учун ҳам кейинги йилларда коммунистик партия маънавий стимулларнинг ролини бутун чоралар билан оширишни асосий вазифа қилиб қўйди.

Ҳозирги кунда республикамызда пиллачилик соҳасида эришган ютуқлари учун 6 киши Социалистик Меҳнат Қаҳрамони унводини олишга сазовор бўлган ва икки киши давлат мукофотининг лауреатларидир. 15 киши Ленин ордени билан тақдирланган.

Жумладан: Олияхон Султонова, Тўтихон Худойназарова, Ҳалима Холматова, Йўлдош Мамажонов, Рўзихон Жўраева ва Маъмураҳон Холиқовалар Социалистик Меҳнат Қаҳрамонларидир.

Демак, моддий рағбатлантиришнинг қўшимча тадбирлари фақат иқтисодий эмас, балки маънавий аҳамиятга ҳам эгадир. Бироқ пиллачилар ўртасида мустақкам интизом бўлмаса, ҳар қандай моддий ва маънавий рағбатлантириш ҳам ижобий натижа беравермайди.

В. И. Ленин социалистик меҳнат интизомини янги ижтимоий муносабатларнинг галабаси учун муҳим шарт деб билиб, жумладан: «...ташкилот ишларининг мустақкам бўлиши ва қаттиқ меҳнат интизомининг ўрнатилишигига бизни социализмга олиб боради»,¹ — деб таъкидлаган эди.

Меҳнат интизومي даставвал: ишга вақтида келишни ва уни хўжаликда ёки унинг бўлимларида амал қилиб турган кун тартибига тўла мувофиқ ҳолда белгиланган вақт мобайнида бажаришни; ҳар бир ходимнинг белгиланган ишлаб чиқариш технологиясига, агротехникасига аниқ риоя қилган ҳолда нормани тўлиқ бажаришни; асосий ва оборот воситаларини эҳтиёт қилиб, ундан тўлиқ фойдаланишни, раҳбарларнинг буйруқларини аниқ бажаришни, меҳнат муҳофазаси қоидаларига, хавфсизлик техникаси, заҳарли химикатлардан фойдаланиш қоидаларига қатъий риоя қилишни ва бошқаларни кўзда тутати.

Республикамыз пиллачилари ўз ишлаб чиқариш участкаларида онгли суратда ва ҳалол меҳнат қилмоқдалар. Улар жамиятимизнинг олға томон боришида, буюк ишларни амалга оширишда озми-кўпми ўз ҳиссаларини қўшиб келмоқдалар. Лекин ҳали ҳам меҳнат интизомини бузувчилар, проғул қилувчилар, меҳнат нормасини бажармовчилар, белгиланган иш тартибига тўлиқ риоя қилмайдиганлар баъзан бўлса-да, учраб туради. Уларни тарбиялаш, уларга ўз вақтида маънавий чора кўриш керак. Амалдаги меҳнат қонунига кўра хўжаликлар ишчи ва хизматчиларни моддий ва маънавий рағбатлантириш билан бирга, уларни меҳнат интизомини бузганликлари учун маъмурий жавобгарликка тортиш ҳуқуқига ҳам эгадирлар.

Бунда танбеҳ бериш, хайфсан эълон қилиш, қаттиқ хайфсан эълон қилиш, кам ҳақ тўланадиган ишга вақтинча ўтказиб қўйиш

¹ В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 36- том, 290- бет.

ёки қисқа муддат билан пастки лавозимга тушириб қўйиш, ишдан бўшатиш кабилардан фойдаланиш мумкин. Барча ипак қурти боқувчи — тутчиларда онгли интизомни тарбиялашда ишлаб чиқариш коллективлари ҳал қилувчи роль ўйнайди. Амалда ипак қурти боқувчи — тутчиларнинг онглилиги ва интизомлигини ошириш учун уларга коллектив бўлиб таъсир қилишнинг кўпдан-кўп восита ва методлари ишлаб чиқилган.

Меҳнат интизоми масалалари ишчиларнинг йиғилишларида, колхозчиларнинг умумий мажлисларида ва доимий ишлаб чиқариш кенгашларида кенг муҳокама қилинади.

6- §. Ички хўжалик ҳисоби

Қурт боқувчилар ва тутчиликда ишловчи ходимларнинг моддий манфаатдорлиги етиштирилган пилланинг миқдор ва сифатидан ташқари, ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш ва тежамкорликка ҳам боғлиқ.

Иқтисодий тежамкорликка эришишнинг энг муҳим воситаларидан бири пиллачилик звеноларининг ишини ички хўжалик ҳисоби асосида юритишдир.

Ички хўжалик ҳисобини тўғри ва пухта жорий қилмай туриб, ҳеч бир хўжаликда иқтисодий тежамкорликни амалга ошириб бўлмайди. Шунинг учун ҳам Коммунистик партия ва Совет ҳукумати экономикани ривожлантиришнинг муҳим қуроли бўлган хўжалик ҳисобига катта аҳамият бериб келмоқда. Жумладан, КПСС программасида шундай дейилган: «Хўжалик ҳисобини бутун чоралар билан кучайтириш, қаттиқ тежаб-тергаб сарфлашга эришиш, нобудгарчиликни камайтириш, таннархни пасайтириш ва ишлаб чиқаришнинг рентабеллигини оширишга эришиш лозим»¹.

Ички хўжалик ҳисобидан изчил равишда фойдаланиш пиллачиликка раҳбарликни яхшилашга ёрдам беради, хўжаликнинг ички тармоқлари ўртасидаги иқтисодий боғланишларни кўпайтиради. ва мустаҳкамлаш учун қулай шарбит вужудга келтиради. Хўжалик ҳисобини жорий этиш маҳсулот бирлиги учун сарфланадиган меҳнат ва маблағни камайтирган ҳолда, кўплаб пилла етиштиришга, унинг сифатини яхшилашга имкон беради. Ҳар бир пиллачилик звеносининг қўлга киритган ютуғи ёки йўл қўйган камчиликлари, яъни олган соф фойдаси ёки зарари хўжалик ҳисоби асосида намоён бўлади. Шунинг учун ҳам хўжалик ҳисоби пилла таннархини пасайтириш йўлларини қидириб топишга ҳамда пиллачиликнинг иқтисодий самарадорлигини ошириш учун курашнинг хилма-хил шакл ва усулларини қўлланишга ундайди. Бугина эмас. Хўжалик ҳисоби ишлаб чиқариш муносабатларининг таъсир этиш формасини ифодалаб, нарх, таннарх, фойда каби иқтисодий категорияларни ишлатишга ҳам кўмаклашади. Қиймат қонунидан планли равишда фойдаланиш эса ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва харажатларни камайтиришга, ниҳоят, рентабелликка эришишга

¹ КПСС программаси, «Ўзбекистон» нашриёти, 1970 йил, 91—92-бетлар.

ёрдам беради ва бу ўз навбатида пиллачилик тармоғини янада кенгайтириш учун зарур бўлган жамғармаларни тўплашга қулай шароит яратади.

Колхоз ва совхозларда хўжалик ҳисоби икки хил, яъни умум-хўжалик ҳисоби ва ички хўжалик ҳисоби усулида юритилади. Умумхўжалик ҳисоби жорий қилинганда бутун хўжалик учун умумий бўлган ишлаб чиқариш харажатлари кўрсатилади. Ички хўжалик ҳисоби жорий қилинганда эса бўлим, ферма ва звено, шу жумладан, пиллачилик учун ҳам алоҳида-алоҳида хўжалик ҳисоби юзасидан топшириқлар ишлаб чиқилади. Бунда бевосита ишлаб чиқариш харажатлари ва маҳсулот ҳажми юзасидан топшириқ берилади. Ички хўжалик ҳисоби—бу хўжалик бўлимларининг ишлаб чиқариш фаолиятига раҳбарлик қилиш ва уларда ишловчи ходимларнинг моддий манфаатдорлигини ва жавобгарлигини ошириш асосида етиштириладиган маҳсулотни кўпайтиришга ҳамда арзонлаштиришга қаратилган усулдор.

Ички хўжалик ҳисоби ҳар қандай иқтисодий даражадаги колхоз ва совхозларда қўлланиши мумкин. Барча хўжалик бўлимларида ички хўжалик ҳисобини жорий этиш ва мустаҳкамлаш—умумхўжалик ҳисобининг мустаҳкамлашнинг энг муҳим шартидир. Қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқлари сингари пиллачиликда ҳам хўжалик ҳисоби қуйидаги принципларга амал қилади:

- а) план асосида иш юритиш;
- б) ишлаб чиқаришда иқтисодий мустақиллик ҳамда топшириқни бажариш учун бир хил имкониятга эга бўлиш;
- в) пилла етиштириш харажатларини ўз даромадлари ҳисобига қоплаш ва рентабелликни таъмин этиш;
- г) пиллачиликни ривожлантириш ва унинг самарадорлигини оширишдан пиллачиларнинг коллектив ҳамда шахсий моддий манфаатдорлигини таъминлаш;
- д) план ва шартнома мажбуриятларини бажариш учун моддий жавобгарлик;
- е) меҳнат ва моддий ресурслардан оқилона фойдаланиш, шунингдек, пиллачилик звеноларининг ишини сўм билан назорат қилиш.

Бинобарин, пиллачиликни ички хўжалик ҳисоби асосида уюштириш пиллачилик маҳсулдорлигини ошириш ва материал—пул маблағларини тежаб-тергаб сарфлашда муҳим воситадир. Хўжалик ҳисоби меҳнатга маҳсулотнинг миқдори ва сифатига қараб ҳақ тўлашнинг социалистик принципини тўла амалга оширишга имкон беради. Бу эса бир пиллачининг ўз меҳнати натижаларидан моддий манфаатдорлигини оширади.

Илгари колхозларда маҳсулот таннархи, хўжаликнинг рентабеллиги ҳамда айрим маҳсулот турлари, шу жумладан, пилла етиштиришнинг иқтисодий самарадорлигига унча эътибор берилмаганлигидан хўжалик ҳисоби яхши йўлга қўйилмас эди.

В. И. Ленин хўжалик ҳисобини қўлланиш зарурлиги социалистик ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг иқтисодий шартларига ва, аввало, товар—пул муносабатларининг мавжудлигига боғ-

лиқ эканлигини кўрсатиб, партия ва хўжалик раҳбарларининг эътиборини хўжалик ҳисобини моддий манфаатдорлик принципи билан, меҳнат унумдорлигини муттасил ошириб бориш зарурлиги билан боғлашга ҳар бир корхонанинг зиён келтирмасдан ишлаши ва фойда олишини таъминлашга эришишга қаратган эди. Жумладан В. И. Ленин «...хўжалик ҳисобидаги трест ва корхоналар худди ўз корхоналарининг безарар ишлашлари учун ўзлари жавобгар бўлишлари ва шу билан бирга батамом жавобгар бўлишлари учун тузилган»¹,— деб ёзган эди. Шунинг учун ҳам колхоз ва совхозларда хўжалик ҳисоби пилла етиштириш ҳамда давлатга сотиш планларини бажаришга, пилла сифатини ошириш ва таннархини пасайтиришни таъминлашга, меҳнат ва маблағларни тежаб сарфлашга, бу тармоқнинг рентабеллигини янада оширишга қаратилиши зарур. Ички хўжалик ҳисобига ўтган звено пиллачилари меҳнатига уларнинг иш натижаларини ҳисобга олган ҳолда ҳақ тўлаиши лозим.

Ички хўжалик ҳисобидаги ҳар бир пиллани звено учун қатъий ишлаб чиқариш топшириқлари белгиланиши керак. Ички хўжалик ҳисоби топшириқлари тузилаётганда ўтган йилнинг якунлари, пилла ҳосилини кўпроқ етиштиришга ҳамда материал-пул харажатларини камайтиришга ёрдам берадиган резерв ва имкониятлар ҳисобга олинishi зарур. Топшириқларда ҳар қути уруғдан олинадиган пилла ҳосили, ялпи ҳосил, маҳсулот таннари, транспорт, қурт уруғи, тут барглари, майда инвентарь ва ҳоказолар учун кетадиган харажатлар батафсил кўрсатилади. Ҳосилдорлик даражаси — ишлаб чиқариш планининг асосий элементларидан биридир. Чунки у етиштирилган ялпи маҳсулот ҳажмига ва шу тармоқнинг иқтисодий самарадорлик кўрсаткичларга ҳал қилувчи таъсир кўрсатади. Шунинг учун ҳам пилла ҳосилдорлигини реал белгилаш жуда муҳимдир. Ҳар бир звенога ҳосилдорлик плани белгиланаётганда бир хил шаронтда бўлган ва бир хил миқдорда тут дарахтлари билан таъминланган звенолар ўртасида унча катта фарқ бўлмаслиги керак. План-топшириқ тузилганда пилла ҳосилини кўп етиштиришга ҳамда материал-пул харажатларнинг моддий манфаатдорлигини чеклаб қўйиш мумкин, бунинг ёддан чиқармаслиги керак. Ҳар бир хўжалик ҳисобидаги звено учун ҳосилдорлик бўйича бериладиган топшириқ қуйидагича белгиланган бўлиши мумкин:

Хўжаликдаги бу тармоқнинг рентабеллигини оширишда пилла сифати муҳим роль ўйнайди, чунки сифат хўжалик ҳисобига ўтган ҳар бир пиллачилик звеносининг меҳнат ютуқларини ифодаловчи асосий кўрсаткичдир. Давлат пилланинг турли сорта-

Ҳосилдорлик ва ялпи пилла ҳосили топшириғи

Ҳами бо- қилган қурт, қути ҳисоби- да	Ҳосилдорлик, ҳар қутидан, кг	Ялпи пилла ҳосили, кг
2	50	100

¹ В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 54-том, 169-бет.

рига табақалаштирилган нарх белгилаш йўли билан юқори навли пилла етиштиришни рағбатлантирмоқда. Шунинг учун хўжалик ҳисобига ўтган пиллачилик звеноларининг ишлаб чиқариш топшириғида пилланинг сортлари кўрсатилиши шарт. Бу топшириқни беришда қуйидаги формадан фойдаланиш мумкин (15-жадвал).

15-жадвал

Хўжалик ҳисобидаги пиллачилик звеноларига пилла сортлари бўйича бериладиган топшириқ

Сортлар	Ялли пилла ҳосилига нисбатан, %	Пилла миқдори, кг	Харид баҳоси, сўм	
			1 кг	Ҳаммаси
Олий	5	5	12,80	64,0
Биринчи	20	20	10,70	214,0
Иккинчи	27	27	8,30	224,1
Учинчи	30	30	6,0	180,0
Ҳами навли пиллалар	82	82	8,32	682,1
Брак ва қорапачоқ	18	18	0,30	5,4
Ҳаммаси	100	100	6,88	687,5

Звенонинг ишлаб чиқариш топшириғига пилла сифат кўрсаткичларининг киритилиши звено аъзоларининг пилла сифати учун масъулиятини оширади ва ҳар бир звенонинг ишлаб чиқариш фаолиятига тўғри баҳо бериш имконини туғдиради. Звеноларда хўжалик ҳисобининг асосий талабларидан бири етиштириладиган пилланинг таннархини планлаштиришдан иборатдир. Пилла таннархи звено фаолиятининг ҳамма томонларини пул ҳисобида ифодаб беради. Бинобарин, ички хўжалик ҳисобидаги звеноларда етиштирилган ҳар килограмм пилланинг бевосита харажатлар бўйича таннархи қанчага тўғри келиши пул билан ҳисоблаб чиқиши керак. Хўжалик ҳисобига ўтган ҳар бир пиллачилик звеносига бериладиган топшириқлар қанчалик тўғри тузилса, планининг сон ва сифат кўрсаткичлари нечоғли яхши бажарилса, звено аъзоларини рағбатлантириш имконияти кўпроқ бўлади. Аксинча, звенода ишлар нотўғри уюштирилиб, сон ва сифат кўрсаткичлари бажарилмаса, етиштирилган пилланинг сифати паст бўлса ва хўжалик ҳисоби принциплари бузилса, пилланинг таннархи ошади, звенонинг иқтисодий кўрсаткичлари пасайиб, пиллачилик зарарли тармоққа айланади, натижада қурт боқувчиларининг моддий манфаатдорлигига жиддий путур етади. Шу боисдан ички хўжалик ҳисоби топшириғида моддий рағбатлантириш тадбирлари алоҳида кўрсатиб ўтилиши мақсадга мувофиқдир. Жумладан, пилла етиштириш планини ошириб бажарганлиги, қурт боқиш даврини қисқартирганлиги ва маҳсулот бирлигига меҳнат ҳамда материал-пул сарфларини камайтирганлиги учун пиллачилик звеноси қанча ҳақ олиши кўрсатилиши жуда ўринлидир.

Шунингдек, пиллачилик звенолари бўйича бажарилган ишлар-

га тўланадиган асосий меҳнат ҳақи ипак қурти боқишга киришилгандаёқ мазкур хўжаликда қабул қилинган тариф ставкаси ва иш нормасига асосан белгилаб қўйилиши керак. План бўйича қилинадиган сарфлар миқдори пиллани етиштириш ва йиғиб-териб олиш учун тузиб чиқилган технология карталари асосида белгилашни зарур. Бунда ҳисоблаб чиқарилган маълумотлар ҳар центнер ҳисобига қилинадиган сарфлар лимитини билиб олишга имкон беради.

Пиллачилик звеноларини ички хўжалик ҳисоби асосида моддий рағбатлантиришда қуйидаги омилларга амал қилиниши лозим:

1) пилла етиштиришни планлаштиришда ишлаб чиқариш шароити бир хилда бўлган барча ички хўжалик ҳисобидаги звенолар иқтисодий жиҳатдан ҳам бир хил шароитга қўйилиши керак;

2) планлаштиришда ички хўжалик ҳисобидаги ҳар қайси звенонинг имкониятлари ҳисобга олиниб тузилган мўътадил планни бажаришдан манфаатдорлиги назарда тутилиши лозим;

3) ички хўжалик ҳисобига ўтказилган звенолардаги пиллачилар меҳнатига тўланадиган ҳақ меҳнат унумдорлигининг жадалроқ ўсишини таъминлайдиган бўлиши керак;

4) ички хўжалик ҳисоби, унинг принципи ва шартлари ҳар бир пиллачи учун тушунарли, содда бўлиши керак. Ички хўжалик ҳисоби топшириқлари, харажат лимитлари объектив шароитларга мувофиқ бўлиши катта аҳамиятга эга. Айниқса ички хўжалик ҳисобини атрофлича назорат қилиб бориш, унинг самарасини оширишда муҳим аҳамият касб этади.

Ички хўжалик ҳисобини тўғри тузиш ва назоратни уюштиришда хўжаликдаги мавжуд иқтисодий анализ бюрolari советларининг роли катта. Улар хўжалик ҳисобини йил бошида тўғри тузишга алоҳида эътибор беришлари ва уни ҳар бир пиллачилик звеноларида бажарилишини системали назорат қилиб боришлари зарур.

Ички хўжалик ҳисобидан моҳирона фойдаланиш пиллачиларда ижодий ташаббускорлик уйғотади, уларни ишлаб чиқаришни бошқариш ҳамда ишга солинмаган резервларини излаш ишида актив қатнаштиради.

Меҳнатни такомиллаштириш учун хўжаликларда хўжалик ҳисобидаги пиллачилик участкалари, колхозлараро пиллачилик участкалари ёки бирлашмаларини ташкил қилишга алоҳида аҳамият бериш лозим.

Хўжалик ҳисобидаги колхозлараро пиллачилик участкаларининг (бирлашмаларининг) ташкил топиши пилла етиштиришни анча кўпайтириш имконини бериш билан бирга тармоқнинг иқтисодий самарадорлигига ҳам ижобий таъсир кўрсатади. Бу ишлаб чиқариш участкаларининг иш якунига қараб фақат қурт боқувчиларинигина эмас, балки ипакчиликнинг озуқа базасини яратишда қатнашган барча колхозчиларга асосий ва қўшимча ҳақ тўлашни тўғри ташкил қилиш имкониятини беради. Яъни меҳнатга ҳақ тўлашнинг илғор формаси бўлган нарядсиз ҳақ тўлашни жорий

қилиш натижасида, тутчиликда, қурт боқишда ишлаган барча ишчиларга олинган пилла ва етиштирилган тут баргининг миқдори ва сифатига қараб, уларнинг моддий манфаатдорлиги даражасини тўғри ҳал қилиш мумкин бўлади.

Меҳнатни моддий рағбатлантиришнинг ленинча принципини ҳўжалик ҳисоби асосида қўлланиш қурт боқувчи звенога берилган лимит ҳамда ишчи кучларидан тўғри фойдаланишга, ҳар центнер маҳсулотга кетадиган материал-пул сарфларини кескин камайтириш, янада мўл ва арзон пилла етиштиришга имкон бериши шубҳасиздир. Бу ҳол колхоз ва совхоз экономикасини юксалтирибгина қолмай, шу билан бирга мамлакатимиз меҳнаткашларини янада арзон ипак газлама билан таъминлашга ҳам имкон беради.

VII БОБ

МЕХНАТ УНУМДОРЛИГИ ВА УНИ АНИҚЛАШ УСУЛИ

1-§. Меҳнат унумдорлиги ва унинг моҳияти

Меҳнат унумдорлиги деб, муайян бир вақт бирлигида етиштирилган маҳсулот миқдори (масалан, бир киши-кунида, соатда, минутда етиштирилган пилла, пахта ва бошқа қишлоқ ҳўжалик маҳсулотлари) ёки маҳсулот бирлигини ишлаб чиқариш учун сарфланган меҳнат (1 центнер пилла, пахта ва бошқа қишлоқ ҳўжалик маҳсулотини олиш учун қилинган меҳнат сарфи)га айтилади. Демак, меҳнат унумдорлиги кишилар меҳнат фаолиятининг самарадорлиги ва якуни кўрсаткичидир. Бинобарин, ходим муайян вақт бирлигида қанчалик оз меҳнат ёки вақт сарфлаб, кўп маҳсулот ишлаб чиқарса ёки кўп маҳсулот ишлаб чиқариб, унга оз меҳнат ва вақт сарфласа, меҳнат унумдорлиги шунча ошади, демакдир.

Меҳнат унумдорлигини ошириш туфайли жамият ҳар бир киши ҳисобига кўпроқ маҳсулот етиштириш ва, бинобарин, ўзининг тобора ўсиб бораётган эҳтиёжларини тўла қондириш имкониятига эга бўлади.

Меҳнат ижтимоий бойлик манбаидир. Кишиларнинг яшаши, жамиятнинг ривожланиши учун зарур бўлган барча моддий бойликлар меҳнат туфайли бунёдга келади. Демак, меҳнат унумдорлигининг ўсиши жамият тараққиётининг энг муҳим ва энг асосий шартидир. Меҳнат нечоғли унумли бўлса, яъни маълум вақт бирлиги ичида ҳар бир ходим маҳсулотни қанча кўп ишлаб чиқарса, ҳар бир меҳнаткашнинг ва бутун социалистик жамиятнинг ҳаёти шунчалик фаровон бўла боради. Меҳнат унумдорлигининг ўсиши ишни энгиллаштириб, жонли меҳнат сарфини кучайтиради, пилла етиштиришни кўпайтириб, унинг таннархини арзонлаштиради ва бунинг натижасида чакана харид нархлари камаяди, бу эса пиллачилар даромадининг ошишига ва турмуш даражасининг яхши-

ланишига олиб келади. Бинобарин, меҳнат унумдорлигининг ўсиши туфайли жамият ўз аъзоларининг меҳнатини яхшироқ тақдирлаш учун тобора кўп маблағ олади. Жумладан СССРни иқтисодий ва социал ривожлантиришнинг 1981—1985 йилларга ва 1990 йилгача бўлган даврга мўлжалланган асосий йўналишларида колхозчиларнинг колхоз жамоат хўжалигидан оладиган даромадларини 20—22 процент ошириш кўрсатилган. Айни вақтда меҳнат унумдорлиги, колхозчиларнинг малакаси ва уларнинг жамоат ишлаб чиқаришида бандлиги орта борган сари уларнинг меҳнатига тўланадиган ҳақ даражасини давлат қишлоқ хўжалик корхоналари ходимларининг меҳнат ҳақи даражаси билан яқинлаштириш таъминланиши таъкидланган. Бинобарин, меҳнат унумдорлиги меҳнатга тўланадиган ҳақнинг кўпайишига қараганда устун суръатлар билан ошиб боради. Беш йиллик мобайнида қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ўртача йиллик ишлаб чиқариш 12—14 процент ва жамоат хўжалигида меҳнат унумдорлиги 22—24 процент оширилиши назарда тутилади.

Демак, меҳнат унумдорлигининг ўсиши жамият тараққиётини ривожлантириш ва халқнинг турмуш даражасини янада яхшилашнинг ҳал қилувчи шартидир.

Ҳозирги вақтда коммунистик партиямиз мамлакатимизда социалистик қишлоқ хўжалигини ҳар томонлама интенсивлаш асосида ишлаб чиқаришни тўхтовсиз юксалтира боришни талаб этмоқда.

Колхоз ва совхозлар хўжаликни бошқаришнинг илмий асосланган системасини жорий қилишга қаратилган тегишли тадбирларни ишлаб чиқараётган бир вақтда қишлоқ хўжалигининг ҳамма тармоқларида меҳнат унумдорлигини ошириш масалалари айниқса катта аҳамият касб этади.

Меҳнат унумдорлиги ошса, маҳсулот миқдори кўпаяди, ишлаб чиқариш харажатлари камаяди, тармоқларнинг самарадорлиги, меҳнатга ҳақ тўлаш ва капитал сарфлар учун ажратилган маблағлар миқдори ҳам ортади, яъни хўжалик ишлаб чиқариш фаолиятининг ҳамма кўрсаткичлари прогрессив равишда оша боради.

Ниҳоят, меҳнат унумдорлиги туфайли пилла етиштиришнинг рентабеллиги ортади, иш вақти қисқаради — натижада пиллачиларнинг бўш вақти кўпайиб, улар бу вақтдан билимларини ошириш, маданий ҳаёт кечириш учун фойдаланиш имкониятига эга бўлиши мумкин.

Меҳнат унумдорлигини ошириш пилла таннархини арзонлаштиришга олиб келади. Шунинг учун пиллачилик билан шуғулланувчи хўжаликлар пилла етиштиришда меҳнат унумдорлигини оширишга зўр эътибор беришлари зарур. Бироқ меҳнат унумдорлигини ошириш хўжалик учун катта иқтисодий афзалликлар келтиришига қарамай, республика колхоз ва совхозларида бу соҳадаги мавжуд резерв ва имкониятлардан ҳали ҳам етарли фойдаланилмаётир. Бунга қурт боқишдаги асосий ва ёрдамчи ишлар етарли даражада механизациялаштирилмаганлиги ҳамда қуртхоналарнинг тарқоқлиги сабаб бўлмоқда. Бунинг натижасида рес-

публикамиз пиллачилигида кейинги йилларда меҳнат унумдорлиги бирмунча суст, ҳатто анча пасайиб кетган.

Меҳнат унумдорлигининг пасайиб кетишига, шунингдек, хўжаликларда уни анализ қилиб бормаслик ҳам сабаб бўлмоқда. Уни атрофлича анализ қилмасдан туриб, арзон ва кўп пилла етиштириш резервларини ҳам аниқлаш мумкин эмас. Бинобарин, ҳар бир хўжалик ходими бошқа иқтисодий кўрсаткичлар сингари меҳнат унумдорлигини ҳам атрофлича чуқур анализ қилиб бориши лозим.

2- §. Меҳнат унумдорлигини аниқлаш усули

Меҳнат унумдорлигини билиш учун авало уни тўғри аниқлаш лозим. Меҳнат унумдорлиги қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқлари сингари пиллачиликда ҳам бевосита ва билвосита кўрсаткичлар асосида аниқланади.

Меҳнат унумдорлигининг бевосита кўрсаткичларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

1) бир центнер пилла ҳисобига сарфланган киши-соат, киши-куни;

2) пилла етиштиришда банд бўлган бир ишловчи ҳисобига етиштириладиган ялпи пилла қиймати, сўм;

3) бир киши-соати, киши-куни ҳисобига етиштирилган пилла миқдори, кг.

Меҳнат унумдорлигининг билвосита кўрсаткичларига:

1) бир сменада бажарилган ишнинг миқдори (иш нормасини бажариш);

2) тутчиликда банд бўлган ишловчи ҳисобига тўғри келган тутзор майдони;га;

3) ипак қуртини боқишда банд бўлган бир звено ҳисобига бириктирилган қути уруғи сони;

4) бир сменада қирқилган тут баргининг миқдори;

5) бир гектар тутзор майдонини парвариш қилиш ва бир қути қурт уруғини боқишга сарфланган киши-куни ёки киши-соати.

Билвосита, яъни ёрдамчи кўрсаткичлар иш вақти ва техникадан қандай фойдаланилаётганлигини, иш жараёнлари қандай ташкил этилганлигини бир-бирига таққослаш имконини беради.

Меҳнат унумдорлигини бевосита кўрсаткич ёрдамида аниқлашда етиштирилган пилла миқдори унга сарфланган иш вақтига бўлинади. Бунини қуйидаги формула ёрдамида ифодалаш мумкин:

$$Y = \frac{M}{B}$$

бу ерда:

Y — меҳнат унумдорлиги,

M — етиштирилган пилла миқдори (тонна, центнер, кг),

B — пиллани етиштиришга кетган иш вақти (киши-куни, соат, минут).

Меҳнат унумдорлигининг бевосита кўрсаткичи билан бирга

ҳар бир киши-куни ҳисобига маҳсулот тайёрлашнинг ҳақиқий кўрсаткичи ҳам қўлланилади. Бу ҳолда меҳнат унумдорлиги қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$y = \frac{B}{M}$$

Меҳнат унумдорлигини бундай усулда аниқлашнинг мувофиқлиги шундаки, биринчидан, пилла маҳсулотининг энг сўнгги миқдори асосан йиллик меҳнатнинг натижасидир ва унинг йиллик унумдорлигини фақат кўрсатилган йўл билангина ўлчаш мумкин. Иккинчидан, ҳар киши-кунига маҳсулотнинг чиқиши, масалан, меҳнат унумдорлигининг билвосита кўрсаткичларини меҳнатга лаёқатли ҳар бир колхозчи ҳисобига тайёрланган маҳсулот билан таққосланганда иш вақтидан фойдаланиш даражаси маълум бўлади.

Меҳнат унумдорлигини тўғри аниқлаш учун эса сарфланган вақтни киши-куни, аниқроғи, киши-соати ҳисобида ўлчаш маъқул, чунки киши-соати ипакчи ва тутчиларнинг иш вақтини ўлчайдиган анча мукаммал ўлчов бирлиги ҳисобланади. Киши-куни иш кунининг амалда қанча давом этганлигини унча аниқ акс эттирмайди.

Пилла таннархини тўғри ҳисоблаб чиқиш учун ҳам, шунингдек, қурт боқувчиларга меҳнат ҳақи тўлашда ҳам сарфланган иш вақтини аниқ ҳисоблаш шарт. Қуйида бир центнер пилла етиштириш учун неча киши-куни сарфланганлиги ҳамда бир киши-куни ҳисобига қанча пилла етиштирилганлигини ҳисоблашга мисол келтирамиз.

Мисол. Анализ қилинаётган хўжалик йиллик ҳисобот бўйича 300 центнер пилла етиштиришга жами 21030 киши-куни сарфланган. Бу ҳолда бир центнер пилла етиштириш учун 70,1 киши-куни ёки бир киши-кунига 1,43 килограммдан пилла тўғри келган:

$$y = \frac{M}{B} = \frac{300}{21030} = 70,1 \text{ киши-куни ёки } \frac{B}{M} = \frac{21030}{300} = 1,43 \text{ кг.}$$

Меҳнат унумдорлигини бундай аниқлашда асосан натурал кўрсаткичдан фойдаланилади. Натурал кўрсаткич қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг айрим турларини ишлаб чиқаришда меҳнат унумдорлигининг қанчалик ўсганлигини аниқлашга имкон беради. Чунончи келтирилган мисолда, меҳнат унумдорлиги йшланган вақт бирлиги ҳисобига қанчадан пилла олинганлигини ёки шу пилланинг бир центнерини етиштириш учун қанча вақт сарфланганлигини кўрсатади. Шунинг учун ҳам натурал кўрсаткичлар ҳамisha ҳам қўлланилавермайди. Чунки колхоз ва совхозлар бир-бирига таққослаб бўлмайдиган турли хил маҳсулотлар етиштирадилар. Бундан ташқари, натурал кўрсаткичлар маҳсулот сифатини ҳисобга олмайди. Демак, меҳнат унумдорлигини фақат натура шаклида эмас, балки қиймат кўрсаткичида ҳам аниқлаш лозим. Бу эса ялпи маҳсулотни битта ўлчовга келтириш имконини беради.

Меҳнат унумдорлигини қиймат кўрсаткичи бўйича аниқлашда бутун хўжаликда ёки унинг айрим тармоқларида сарф қилинган киши-куни ёки киши-соати ҳисобига ҳамда уларда банд бўлган битта ходим ҳисобига тўғри келган ялпи маҳсулот қийматидан фойдаланилади. Меҳнат унумдорлигини қиймат формасида аниқлаш меҳнат унумдорлиги бутун хўжалик бўйича қанчалик ўсганлигини аниқлашга имкон беради. Шунингдек, ҳар бир тармоқ унумдорлигини бир-бири билан таққослаш мумкин бўлади.

Меҳнат унумдорлигини пул билан ҳисоблаганда қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланиш мумкин:

1) пиллачиликда банд бўлган бир ходимга тўғри келган пул даромади, сўм;

2) пилла етиштиришга сарф қилинган бир киши-кунига ёки киши-соатига тўғри келган ялпи пилла маҳсулотининг қиймати, сўм.

Масалан, йиллик ҳисобот маълумотларига кўра хўжалик 332 центнер пилла етиштириш учун 23240 киши-куни сарфлаган ва 189 минг 240 сўм даромад олган. Ялпи пилла етиштиришда 431 пиллачилик звеноси қатнашган. Бу ҳолда бир киши-кунига тўғри келган ялпи пилла қиймати 8 сўм 14 тийинга тўғри келган (18940 сўм: 23240 киши-куни — 8,14 сўм). Бир звенонинг меҳнат унумдорлиги эса 439 сўмга тенг бўлган (189240 сўм: 431 пиллачилик звеноси — 439 сўм).

Меҳнат унумдорлигининг яна бир муҳим кўрсаткичи меҳнатга лаёқатли ҳар бир колхозчи ҳисобига тайёрланган пилла ҳисобланади. Бу кўрсаткич ёрдамида меҳнат техника билан қанчалик татминланганлиги, қурт боқиш йириклашганлиги, пиллачилик қандай тартибда жойлашганлиги ва бошқалар ҳақида фикр юритиш мумкин бўлади.

Колхоз ва совхозлардаги ишга лаёқатли колхозчилар ва совхоз ишчиларининг ўртача йиллик сонини аниқлаш учун уларнинг ҳамма ойлар бўйича рўйхатдаги ўртача сонини жамлаб чиқиб, ҳосил бўлган миқдорни ойлар сонига бўлинади. Меҳнатга яроқли битта колхозчи ёки бир киши-куни ҳисобига етиштирилган ялпи пилла маҳсулоти колхоз ва совхозларда меҳнат унумдорлигини аниқлаш учун зарур кўрсаткичдир.

Меҳнат унумдорлигини аниқлашда баъзан бошқа қўшимча кўрсаткичлардан ҳам фойдаланилади. Масалан, ҳар бир киши ҳисобига тўғри келадиган тутзор майдони, бажарилган иш жараёнлари (тутзор ораларини ишлаш, экиш, суғориш ва ҳоказолар). Бу кўрсаткичлар меҳнат унумдорлигини тўла акс эттирмаса-да, лекин унумдорлик тўғрисида фикр юритишга, тутчиликда меҳнат унумдорлиги даражасини йил давомида назорат этишга имкон беради. Қишлоқ хўжалик мутахассисларининг вазифалари пиллачиликдаги мавжуд резервларни синчиклаб ўрганиш ва ипакчиликда меҳнат унумдорлигини оширувчи барча омилларни пилла етиштиришга тўла жорий этишдан иборатдир. Бу эса пиллачиликнинг рентабеллигини, иқтисодий самарадорлигини янада оширади.

Меҳнат унумдорлиги резервларини аниқлашда шунга эришиш

керакки, бунда меҳнат унумдорлигининг ўсиш даражаси, меҳнат ҳақининг ўсиш даражасидан юқори бўлсин. Бу ҳол пиллачилик тармоғини янада ривожлантиришга, уни кенгайтирилган социалистик такрор ишлаб чиқаришга имкон беради.

3- §. Меҳнат унумдорлигини ошириш йўллари

Меҳнат унумдорлигини аниқлаш билан бир қаторда уни ошириш резервларини ҳам белгилаш керак. Меҳнат унумдорлигини ошириш резервлари — бу пилла етиштиришда у ёки бу омил ҳисобига фойдаланилмаган имкониятлардир. Меҳнат унумдорлигини ошириш резервлари турли-тумандир. Агар резервлардан бир вақтда, комплекс фойдаланилса, натижалар янада самарали бўлади. К. Маркс ёзганидек, «Меҳнат унумдорлигининг кучи жуда мураккаб шарт-шароитлар билан, жумладан, ишчи маҳоратининг ўртача даражаси билан, фаннинг тараққиёт даражаси билан ва унинг технология жиҳатидан татбиқ қилиш даражаси билан, ишлаб чиқариш процессининг ижтимоий комбинацияси билан, ишлаб чиқариш воситаларининг кўлами ва самарадорлиги билан ва ниҳоят, табиат шарт-шароитлари билан белгиланади»¹.

Қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқлари сингари пиллачиликда ҳам меҳнат унумдорлигини ошириш манбалари ва йўллари хилма-хил бўлиб, унга қуйидаги омиллар таъсир этади:

- 1) қурт тутиш ва тутчиликдаги ишлаб чиқариш жараёнларини механизациялаштириш ва электрлаштириш;
- 2) қурт боқиш ва тутчилик билан шуғулланувчи ходимларнинг малакасини ошириш;
- 3) пиллачиликни янада йириклаштириш ва қурт боқишни марказлаштириш;
- 4) қурт тутиш ҳамда тутчиликда агротехникани такомиллаштириш ва меҳнатни пухта уюштириш;
- 5) пиллачиларнинг моддий манфаатдорлигини ошириш;
- 6) илғорлар тажрибасини кенг жорий этиш;
- 7) пиллачилар ўртасида социалистик мусобақани кенг авж олдириш.

Меҳнат унумдорлигини узлуксиз ўстириш — социалистик жамиятнинг иқтисодий қонуни, совет экономикасининг барча тармоқларини ривожлантиришнинг энг муҳим шартидир. В. И. Ленин меҳнат унумдорлигини мунтазам равишда ошириш янги жамият қуриш учун энг қулай, энг муҳим восита деб таълим берди. Меҳнат унумдорлиги қанча юқори бўлса ҳар бир ишловчи шунча кўпроқ маҳсулот етиштиради, бинобарин, у ўзининг тобора ўсиб бораётган эҳтиёжларини тўла қондириш имкониятига эга бўлади.

Шунинг учун ҳам СССРни иқтисодий ва социал ривожлантиришнинг 1981—1985 йилларга ва 1990 йилгача бўлган даврга мўлжалланган асосий йўналишларида жамоат хўжаликларида меҳ-

¹ К. Маркс. Капитал, 1- том, Ўздавнашр, 1955, 51- бет.

нат унумдорлигини 22—24 процентга ошириш кўзда тутилган. Бу вазифани бажариш учун қишлоқ хўжалигининг асосий тармоқлари билан бир қаторда қўшимча тармоқларда ҳам меҳнат унумдорлигини кескин ошириш талаб этилади. Хўжаликлардаги мавжуд резервларни қидириб топиш, ишга солиш йўли билангина пилла ҳамда бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотларини кўпроқ етиштириш ва уларнинг рентабеллигини оширишга эришилади. Пиллачиликда меҳнат унумдорлиги ошиши туфайли маҳсулот етиштиришнинг умумий ўсиши таъминланади, айни бир вақтда мазкур соҳада ишловчи ходимлар сони ҳам камаяди. Меҳнат унумдорлигини оширишнинг асосий резервларидан бири — пилла етиштиришдаги ишлаб чиқариш жараёнларини механизациялаштириш, қўл меҳнатини қисқартириш ва бора-бора бутунлай суриб чиқаришдан иборат. Қўрт боқувчиларнинг билими ва малакасини ошириш пиллачиликда меҳнат унумдорлигини кўтаришнинг муҳим резервларидан биридир.

Пиллачилик ходимларининг билим ва малакасини ошириш — уларнинг ишдаги маҳорати, эпчиллиги, агротехникани қўллай билиши, фан ва илм тартиби ютуқларини ўрганиб, пиллачилик ишлаб чиқаришига онгли равишда татбиқ эта билишлари меҳнат унумдорлигининг ошиб боришига ижобий таъсир этади.

Меҳнат унумдорлигини оширишнинг энг зарур омилларидан бири пиллачилар ўртасида социалистик мусобақани ривожлантиришдир.

Социалистик мусобақада пиллакорларнинг меҳнат активлиги ва ташаббускорлигини фақат социализмга хос равишда ривожлантириш ўз ифодасини топади. Социалистик мусобақа пилла етиштиришни жадаллаштирадиган ва ишлаб чиқаришни ташкил этишни яхшилайдиган куч бўлиб, меҳнат унумдорлигининг эски нормаларини янги прогрессив нормалар билан алмаштириб боради.

Колхоз ва совхозлар пиллачиликни янада йириклаштириш ва қўртларни марказлаштириб боқишни уюштириш йўли билан меҳнат унумдорлигини ошириш, пилла етиштириш харажатларини камайтириш имкониятига эгадир. Бу — пиллачиликни юксалтиришнинг катта резервидир.

Қўрт боқувчи ва тутчиларнинг моддий манфаатдорлигини ошириш пиллачиликни ривожлантириш ва меҳнат унумдорлигини оширишнинг қудратли воситасидир. Меҳнатга ҳақ тўлашни социалистик принцип асосида тўғри амалга ошириш, сифатли, унумли меҳнат самаралари учун прогрессив усулда ҳақ тўлашни жорий этиш лозим. Қўрт боқиш ва тутчилик ишлари билан банд бўлган барча звенолар ички хўжалик ҳисобига кўчирилиши керак. Шу асосда қўрт боқувчи ва тутчиларга меҳнат натижаларига, етиштирилган маҳсулот таннархининг камайтирилганлигига қараб қўшимча ҳақ тўлаш системасини қўлланиш керак. Бироқ шуни эсда тутиш керакки, меҳнат унумдорлиги ҳамиша меҳнат ҳақининг ўсишидан устун туриши лозим, шундагина хўжаликнинг бутун тармоғини, шу жумладан пиллачиликни янада ривожлантириш учун материал ва пул маблағи жамғариш, колхозчилар турмушини яна-

да яхшилаш мумкин бўлади. Аммо бу меҳнат ҳақининг ўсишини тўхтатиш керак, деган гап эмас. Аксинча, у ўсиши лозим, бироқ меҳнат унумдорлигининг ўсиши меҳнат ҳақиға қараганда тезроқ бориши лозим. Лекин пиллачиликни таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, республикамиздаги аксарият колхозларда меҳнат унумдорлиги иш ҳақидан орқада қолмоқда.

Меҳнат унумдорлигини оширишнинг асосий йўлларида бири бу пиллачиликни тўла механизациялаштиришдир. Маълумки, партия ва ҳукуратимиз қишлоқ хўжалигини, бинобарин, унинг тармоғи бўлган пиллачиликни ҳам ихтисослаштириш, концентрациялаш ва агросаноат интеграцияси асосида индустриал негизга кўчириш вазифасини ўртага қўйди. Бу эса ўз навбатида пиллачиликда барча ишлаб чиқариш жараёнларини механизациялашни тағин ҳам жадаллаштиришни тақозо этади. Чунки қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришнинг мавсумий соҳаси бўлган пиллачилик кўп меҳнат талаб қиладиган, нисбатан паст даражада механизациялашган соҳа ҳисобланади. Механизация қўрт боқувчиларнинг огирини енгил қилувчи ҳақиқий кўмакдош бўлиб, у меҳнат унумдорлигини узлуксиз ошириб боришда моддий негиз ва асосий манбадир. Пиллачиликни тўла механизациялаш—ватанимиз бойлигига бойлик, қудратига қудрат қўшиш, совет халқининг ипак газламаларга бўлган талабини тўла-тўқис қондириш демакдир. Ўртоқ Л. И. Брежнев КПСС XXV съездида қўл меҳнати салмоғини кескин камайтириш ишлаб чиқаришнинг комплекс механизациялаш ва автоматлаштириш, иқтисодий юксалишнинг зарур шарти бўлиб қолмоқда, деб уқтирган эди. Бинобарин, қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқлари билан бир қаторда пиллачиликдаги сермеҳнат ишларни механизация ёрдамида бажаришга ўтиш иқтисодий жиҳатдан фойдалидир. Пиллачиликда техникадан тўлароқ фойдаланиш меҳнат унумдорлигини оширишда муҳим резервдир. Бу резерв шундан иборатки, агар қўрт боқиш, тутзорларни парвариш қилиш, барг тайёрлаш, қўртхоналарни жиҳозлаш ва пиллачиликка тааллуқли барча ишларда машиналардан кўпроқ фойдаланилса, қўл меҳнати озаяди. Маҳсулот бирлигига меҳнат кам сарфланади, етиштирилган пилланинг таннархи анча арзонлашади. Бинобарин, оз меҳнат ва маблағ сарфланиб, кўпроқ пилла ҳосил олишга имкон яратилади. Бунинг натижасида меҳнат унумдорлиги мунтазам ошиб боради.

К. Маркс меҳнат жараёнида техникани жорий қилишга алоҳида эътибор бериб, машина—меҳнат унумдорлигини оширишда энг қудратли воситадир, деб башорат қилган эди.

Эътироф қилиш керакки, пиллачиликда деярли барча ишлар ҳозиргача ҳам қўлда бажарилмоқда, бу эса пилла етиштиришда жуда кўп меҳнат сарфлашни талаб қилмоқда. Бунга асосан қўрт боқиш ишининг етарли даражада механизациялаштирилмаганлиги ҳамда қўртхоналарнинг тарқоқлиги сабаб бўлиб келмоқда. Масалан, пилла етиштириш учун қилинадиган жами меҳнат сарфларининг 57 процентдан зиёдроқ қисми қўрт боқишга, 13,4 проценти барг тайёрлаш ва уни ташиб келтиришга, 10 проценти пиллани

териш ва хиллашга, шу жумладан 7,5 проценти пиллаларни лосдан тозалашга ва 4,4 проценти даста тайёрлашга тўғри келмоқда. Шунинг учун бу тармоқдаги қолоқликни бартараф этиш, пилла етиштириш технологик жараёнларини механизациялаш ва имкони борича автоматлаштириш ҳамда пиллачиликни саноат асосида ривожлантириш мақсадида Ўзбекистон ССР Қишлоқ хўжалик министрилиги ипакчилик Бош бошқармаси қошида «Шёлк» махсус конструкторлик бюроси ташкил этилган. Конструкторлик бюроси қишлоқ хўжалигининг бу муҳим тармоғини механизациялашда, автоматлаштиришда ҳамда керакли техника билан таъминлашда муҳим тадбирларни изчиллик билан амалга ошириб келмоқда. Қурт боқиш ва тутчиликнинг техника билан таъминланиши меҳнатни ташкил этишни яхшиламоқда, қуртбоқарлар ва тутчиларнинг моддий манфаатдорлигини оширмоқда, бу эса ўз навбатида меҳнат унумдорлигининг ортиши учун замин яратмоқда.

Ҳозирги вақтда пиллачилар ихтиёрида меҳнат унумдорлигини кескин оширишга имкон берадиган 20 тадан ортиқ машина ва механизмлар бор. Шулардан бири пиллани лослардан тозалайдиган машинадир. Бу машинанинг ҳозирги вақтда пилла уруғи заводларида қўлланишининг афзаллиги — бир қатор технологик жараёнлар автоматлаштирилганлигидир. Машинада ишлаётган операторнинг вазифаси фақатгина машина бункерига етарли миқдорда пиллаларни ташлаб туришдан ҳамда лослардан тозаланган пиллаларни ва тўпланиб қолган лосларни олиб туришдан иборат бўлади. Бундай машиналар ишлаб чиқаришга жорий қилинса, меҳнат унумдорлиги икки-уч марта ошади. Пиллачиликда қўлланиши мумкин бўлган машиналардан яна бири — пиллаларни катта-кичиклигига қараб группаларга саралайдиган машиналардир. Машинанинг тузилиши жуда содда ва қулай бўлиб, унда ҳамма жараёнлар автоматлаштирилган. Машина уюмдаги пиллани доналаб олиб, уларнинг бўйи ва катта-кичиклигига қараб саралайди. Бу машина ишлатилганда меҳнат унумдорлиги олти-саккиз марта ошади.

Уруғликда пиллаларни жинсларга ажратиш технологик жараёни айниқса сермашаққат ва мураккаб ҳисобланади. Бундан ташқари бу иш қисқа муддат ва катта аниқликни талаб қилади. Ҳозирги вақтда бу иш ҳам автоматлар ёрдамида бажарилади. Бунда меҳнат унумдорлиги уч-тўрт марта ошади.

Пилла саралашдаги яна бир мураккаб технологик жараён қурти ўлиб қолган пиллаларни ажратишдир. Қурти ўлиб қолган пиллаларни юқори даражали аниқлик билан ажратиб берадиган автомат ҳам мавжуд. Уни қўллаш меҳнат унумдорлигини уч-тўрт марта оширади. Шунингдек, ўлик пиллалар сонини 1,5—2 процентга камайтиради. Пилла етиштиришни янада кўпайтириш, пиллачиларнинг меҳнатиини индустриал негизга кўчириш, уларнинг турмуш маданиятини ошириш кўп жиҳатдан аграр секторнинг электрлаштирилишига боғлиқ. Ҳозирги кунда электр қуввати билан ишлайдиган пиллачилик комплексларида машина ва механизмлар электр қуввати билан ҳаракатга келмоқда. Қуртхоналарни ёритишда,

иситишда, кичик ёшдаги қуртларга барг майдалашда ва пиллани лосдан тозалашда, қуртхонага тегишли миқдорда намлик ва ис- сиқлик режимини сақлаб турадиган аппаратни ишлатишда электр- нинг роли каттадир.

Давр олдимизга янгидан-янги талабларни қўймоқда. Шунга биноан пиллачиликда автоматлашган технологик линиялар ишга туширилмоқда, иш жараёнларини механизациялаш даражаси то- бора ошиб бормоқда. Натижада пиллачиларнинг меҳнати енгил- лашмоқда, уларнинг турмуши ва маданий-маиший шароитлари янада яхшиланмоқда. Буларнинг барчаси пиллачиликни янада электрлаш суръатларини тобора оширишни тақозо этяпти. Шунга мувофиқ республикамизда кейинги йилларда пиллачилик комп- лексларини электрлаштириш соҳасида кўпгина ишлар амалга оширилмоқда. Фақатгина 1978 йилнинг ўзида 123 та пиллачилик комплекси электр қуввати билан таъминланди. Пиллачиликнинг электр қуввати билан таъминланиши йилдан-йилга ошиши та- бий. Бу эҳтиёжни қондиришда электр энергиясидан тежаб-тергаб фойдаланиш ҳам муҳим роль ўйнайди. Шу хусусда пиллачиликда унинг беҳуда сарф бўлишига йўл қўймаслик учун курашиш лозим.

Ипак қуртининг мустаҳкам озуқа базасини механизациясиз барпо қилиб бўлмайди. Тутчиликни механизациялаш барг фонди- ни кўпайтиришни жадаллаштиришгина эмас меҳнат сарфларини аңча қисқартириш ва колхозчиларнинг меҳнатини осонлаштириш- га ҳам имкон беради.

Тутзорларда ва пиллачилик совхозларида тут кўчати ўтқазиш, ниҳолларни парвариш қилиш кўп меҳнат талаб қиладиган ишлар- дан биридир. Кўп хўжаликларда бу иш жараёни механизациялаш- тирилган. Эндиликда хўжаликлар тутчиликка доир ишларнинг деярли ҳаммасини, яъни кўчатларни қазиб олиш ва ўтқазиш, ба- ланд бўйли тутзорлар барпо этиш, тут қатор ораларини юмшатиш, баланд бўйли тут дарахтлари тагини чопиш каби ишларни меха- низация ёрдамида бажаришлари мумкин. Шундай экан, тутчилик- даги ишларни комплекс механизациялаш учун мавжуд машина- лардан кенг фойдаланиш зарур. Маълумки, энг оғир ишлардан бири бу — тут навдаларини кесишдир. Бундай мураккаб ва оғир ишни механизмлар зиммасига юклаш катта иқтисодий аҳамиятга эга. Барг қирқиш ишларида ЭВА—61200 маркали электр агрега- тини қўлланиш орқали меҳнат унумдорлигини 2,5 баравар ошириш мумкин. Бу агрегат тракторга ўрнатилиб, тут дарахтларининг навдаларини кесишда қўлланилади. Унинг асосий иш бажарувчи қисми диск аррадан иборат бўлиб, у электр двигатель ёрдамида ҳаракатлантирилади. Қурт боқиш даврида оғир меҳнат ва кўп вақт талаб қиладиган ишлардан яна бири — бу ёш қуртлар учун келтирилган тут дарахтлари баргларини эни уч-олти миллиметр келадиган катталиқда майдалашдир. Бунинг учун ҳозирги вақтда илғор хўжаликларда РТА—25 маркали барг майдалагичдан фой- даланилаётир. Бу машина бир соатда 40 килограммгача барг май- далайди ва меҳнат унумдорлигини 5—6 баравар оширади. Тут навдаларини қирқиш ва барг тайёрлаш машиналарининг афзалли-

ги шундаки, уларни ҳатто умумлашган йирик қуртхоналари бўлмаган хўжаликларда ҳам қўлланиш мумкин. Шунинг назарда тутиш лозимки, бу хўжаликларда тут навдаларини кесиш учун алоҳида ихтисослаштирилган бригадалар ташкил қилинади. Ихтисослаштирилган барг тайёрлаш бригадалари барг қирқиш машиналаридан унумли фойдаланиш, барг кесишдаги исрофгарчиликларни тугатиш имконини беради.

Пиллачиликни комплекс механизациялаш деганда пиллачиликдаги асосий ва ёрдамчи ишларда машина ва механизмлар системасидан мунтазам фойдаланиш, қўл билан бажариладиган ишларни машиналар зиммасига юклаш ва оқибат-натижада қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини узлуксиз жараёнга айлантириш тушунилади. Лекин ҳали қурт боқиш ва тутчиликдаги ҳамма ишлар батамом машиналар зиммасига юклатилган эмас. Чунончи, тут дарахтини пайванд қилиш, қуртхоналарда тўшамаларни алмаштириш ва қурт боқишга тааллуқли баъзи бошқа ишлар механизациялаштирилган эмас. Бу ишларни бажаришда машина ва механизмлардан кенг фойдаланиш пайти аллақачон келган. Пиллачилик билан шуғулланувчи колхоз ва совхозларнинг иш тажрибаси шунинг кўрсатмоқдаки, иккинчи даражали ишларнинг механизациялашмаганлиги сабабли асосий ишлар ҳам кечикиб кетиб, хўжаликнинг юртишнинг рентабеллиги кескин пасаяди. Бу ҳол пахтачилик ва бошқа тармоқларнинг ривожланишига ғов бўлиб, колхозчилар ва совхоз ишчиларининг манфаатдорлигини анча сусайтиради. Шунинг учун ҳам тутчилик ва қурт боқишда мавжуд бўлган барча техника ва мосламалардан тўлиқ фойдаланиш лозим.

Қурт боқиш ва тутчилик тармоқларининг энг сермеҳнат жараёнларини биринчи навбатда механизациялаштириш зарур. Бунинг учун аввало хўжаликнинг механизациялаштириш даражасини аниқлаш лозимдир. Оғир ва кўп меҳнат талаб қиладиган ишлар қанчалик механизациялаштирилганлигини аниқлаш учун қўлланиладиган механизм (машиналар)нинг умумий сонини билдирадиган кўрсаткичлардан фойдаланилади. Бу кўрсаткич қурт боқиш ва тутчиликда фойдаланиладиган машиналар фақат сон жиҳатдан ўзгарганлигини, яъни механизациялаштириш жараёни кенгайганлигини кўрсатади. Аммо бу кўрсаткич амалда рўй берган сифат ўзгаришларни акс эттира олмайди. Механизациялаштиришнинг сифат ўзгаришини ишларни механизациялаштириш даражасигина тўла фойдалаб бера олади. Механизациялаштирилган усулда ва қўл кучи ёрдамида ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг ёки бажарилган ишнинг умумий миқдорига нисбатан аниқланадиган ишлар механизациялаштириш даражаси деб аталади. Уни қуйидаги формула ёрдамида аниқлаш мумкин:

$$МД = \frac{МБ \cdot 100}{МКВ}$$

бу ерда

МД — ишни механизациялаш даражаси (%),

МБ — механизация ёрдамида бажарилган иш ҳажми (га, кг),

МКВ — механизмлар ва қўл кучи ёрдамида бажарилган ишларнинг умумий ҳажми (га, кг).

Масалан, хўжалик йиллик ишлаб чиқариш—молия планига мувофиқ тутчиликни ривожлантириш мақсадида 10 гектар ерга тут кўчати экди. Шунинг 5 гектари кўчат ўтказгич ёрдамида бажарилди. Бу тартибда экишда механизациялаштириш даражаси 50 процентни ташкил қилади, яъни:

$$\frac{5 \cdot 100}{10} = \frac{500}{10} = 50\%.$$

Ишларни механизациялаштириш даражаси механизациялаштириш воситаларининг ишлаб чиқаришга қай даражада жорий қилинаётганлигини ва улардан қай даражада фойдаланилаётганлигини билдиради.

Меҳнат унумдорлигини оширишда пиллачилар меҳнатини тўғри нормалаш катта аҳамиятга эга. Пиллачиликда янги техника ва технологик процесс жорий этилиши билан қўрт боқувчи ва тутчиларнинг меҳнат нормаларини ҳам ўзгартирмоқ зарур. Бинобарин, меҳнат нормаси прогрессив бўлиши зарур. Нормани қўрт боқувчи ва тутчиларнинг қобилиятига яраша тақсимлаш керак. Шунингдек, барча хўжаликларда меҳнатни ташкил этиш пиллачиларнинг моддий манфаатдорлиги асосида барпо қилиниши керак. Пиллачилар меҳнатига ҳақ тўлаш социалистик принцип асосида тўғри амалга оширилиши лозим.

Меҳнатни илмий асосда уюштириш пиллачиликда меҳнат унумини оширувчи асосий омиллардан биридир. У мавжуд ишлаб чиқариш кучларидан тўғри ва самарали фойдаланишни тақозо этади. Шунингдек, пиллачилар ишини оқилона ташкил этиш, ортиқча меҳнат ва материал сарфларига барҳам беришни талаб этади.

Демак, меҳнат унумдорлигини оширишга фан ва техниканинг ривожланиш даражаси, меҳнатни механизациялаш, ишлаб чиқариш технологиясининг даражаси, қўрт боқниш миқёси, пиллачиларнинг малакаси, меҳнатни илмий асосда тўғри ташкил этиш, қўрт боқувчиларнинг моддий манфаатдорлиги, мусобақанинг кучайтирилиши ва бошқа кўплаб омиллар таъсир қилади. Хўжаликлар бу омилларнинг ҳаммасидан оқилона фойдаланишлари ва меҳнат унумдорлигини ошириш йўлларини белгилаб олишлари керак. Меҳнат унумдорлигини оширишнинг мавжуд имкониятларидан тўла фойдаланиш учун колхозлар, совхозлар ва уларнинг бўлимларининг раҳбарлари ва мутахассислари ўз малакаларини ва бошқариш методларини такомиллаштиришлари, пиллачиларнинг кучайратини пилла етиштиришга, меҳнат сарфини кўпайтиришнинг янгидан-янги резервларини қидириб топишга сафарбар қилишлари керак.

ПИЛЛА ТАННАРХИ ВА УНИ КАМАЙТИРИШ ОМИЛЛАРИ

1- §. Таннарх ва унинг структураси

Партия XXVI съезди қишлоқ хўжалик экономикасини янада кенг ривожлантириш программасини белгилаб берди. Партия белгилаб берган бу программани амалга ошириш учун кўплаб қўшимча маблағ талаб қилинади. Социалистик жамғарма ана шу қўшимча маблағнинг манбаи ҳисобланади. Жамғарманинг ҳажми эса кўп жиҳатдан маҳсулот таннархини камайтиришга боғлиқдир.

Таннарх — муайян миқдорда маҳсулот етиштириш учун қилинган барча харажат (маҳсулот ва маблағ) ларнинг пул ҳисобидаги баҳосидир. Аниқроқ айтганда, таннарх маҳсулот етиштирилиб, у то реализация қилингунча сарфланган барча харажатларнинг пул шаклидаги ифодасидир. Колхоз ва совхозларда етиштирилаётган пилла миқдориға қараб эмас, балки унинг таннархига қараб баҳоланади. Чунки пилла таннархи пиллакор хўжаликнинг фаолиятини акс эттирувчи асосий иқтисодий кўрсаткичлардан ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқларидагидек пилла таннархи ҳам колхоз ва совхозларнинг меҳнат ресурслари, ишлаб чиқариш воситалари, фан ва техника ютуқлари ҳамда илғорлар тажрибасидан қай даражада фойдаланилаётганлигининг асосий кўрсаткичидир. Пилла таннархини билмай туриб, пилла харид нархини белгилаш, мамлакат зоналари бўйича пиллачиликни тўғри жойлаштириш ва ихтисослаштириш мумкин эмас. Маҳсулот таннархи даражаси хўжалик раҳбарларининг пиллачиликни қанчалик пухта ташкил этганлигини ва бошқараётганлигини ўзида акс эттирувчи асосий омил ҳисобланади. Хўжаликлар маҳсулот таннархини ҳисоблаш орқали ўз ишлаб чиқариш фаолиятларидаги ижобий ва салбий томонларни аниқлайдилар. Ўринсиз чиқимларга хотима берадилар. Жамоат пиллачилигини рационал олиб бориш ва унинг ривожланиш истиқболини тўғри белгилаш имконига эга бўладилар. Пилла таннархини камайтириш — фан ва техникани ривожлантиришга, иш ҳақини оширишга, пиллачиларнинг маданий-маиший ҳаётини яхшилашга имкон беради. Таннархни ҳисобламасдан туриб, ички хўжалик ҳисобини жорий қилиш, даромадларни хўжаликларга таққослаб кўриш ва хўжаликда пиллачилик тармоғи нечоғли рентабелли юритилаётганини аниқлаш мумкин эмас. Бинобарин пилла таннархи колхоз-совхоз пиллачилигининг рентабеллик даражасини белгилайди. У қанчалик арзонлаштирилса, хўжаликнинг пиллачиликдан олаётган соф даромади шунчалик ортади.

Қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқлари сингари пиллачиликда ҳам маҳсулот таннархи иккига — планли ва ҳақиқий таннархга бўлинади. Планли таннарх йил бошида нормативлар асо-

сида ишлаб чиқариш — молия планини тузиш даврида ҳисобланади. У пилла етиштиришга қанча маблағ сарф қилиниши мумкинлигини кўрсатади. Планли таннарх харажатларни план бўйича белгиланган миқдорда сарфлашни ва ўша миқдордан кўпайтирмасликни белгилайди. Бинобарин пилланинг планли таннарх кўзда тутилган пиллани етиштирмоқ учун сарфланадиган меҳнат ва маблағлар миқдорини белгиловчи ва иқтисодий жиҳатдан асосланган топшириқдир. Пилланинг планли таннарх ўтган йилги ҳақиқий таннархни ҳисобга олган ҳолда тузилади. Бироқ планли таннархни ҳар доим ҳам ўтган хўжалик йили якунига қараб планлаштириш керак эмас. Чунки қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши об-ҳаво ва табиат ўзгаришларига боғлиқдир. Об-ҳаво қулай келган йиллари пилла мўл-кўл етиштирилади. Аксинча, ноқулай бўлган йиллари эса пилла ҳосилдорлиги пасайиб кетади. Шунинг учун пилла ҳосилдорлиги ва таннарх даражасини планлаштиришда ўтган 3—5 йил ичида эришилган натижаларни асос қилиб олмоқ зарур. Шунингдек фан ва техника ютуқлари, машиналарнинг унумдорлиги ҳамда илғор хўжаликлар эришадиган ютуқлар асос қилиб олинмоғи керак. Пилланинг ҳақиқий таннарх буғалтерия маълумотларига асосланиб, йил охирида бир мартаба ҳисоблаб чиқилади.

Пилланинг ҳақиқий таннарх тўғрисидаги маълумот колхоз правлениесига ва совхоз дирекциясига унинг пландаги таннарх билан таққослаш имконини беради.

Пилланинг ҳақиқий таннархни унинг планда кўрсатилган таннарх билан таққослаб кўриш маҳсулот етиштириш учун белгиланган харажатлар қанчалик тежалганлиги ёки ошқича сарф қилинганлигини аниқлашга ҳамда келгусида пилла (таннарх) етиштириш учун қилинадиган сарфларни камайтириш мақсадида кўриладиган зарур чораларни белгилаб олишга ёрдам беради.

Планли таннарх хўжаликнинг ишлаб чиқариш-молия планларида акс эттирилади. Ҳақиқий таннарх эса хўжаликларнинг йиллик ҳисоботларида кўрсатилади.

Баъзан шундай ҳоллар ҳам бўладики, қўшни икки колхознинг табиий шароити бир хил, боқилаётган қуртнинг қути сони баб-баравар, етиштирилган пилланинг сорти ҳам бир хил бўлишига қарамай, соф даромадлари кўпинча турлича бўлади. Буни аниқлаш учун ҳар бир хўжаликда етиштирилган пилланинг таннарх қанчага тушганини ва унинг структурасини билиш лозим.

Пилла таннархининг структураси умумий ишлаб чиқариш сарфиётида айрим иш жараёнлари бўйича қилинган харажатларнинг нисбатини кўрсатади. Демак, таннарх структураси деб, пилла етиштириш учун қилинган сарфларнинг таркиби ва ўзаро нисбатига айтилади. Одатда структура процент ҳисобида ифодаланади. Таннарх структураси пиллачиликни уюштириш шароитларига боғлиқдир. Пилла таннархининг структураси ҳамма вақт бир хилда бўлавермайди. У меҳнат унумдорлигининг ошиши, техника ва ишлаб чиқариш технологиясининг тараққий этишида ўзгариб туради.

Пиллачиликда ишлатиладиган, яъни уруғ, тўшама, қоғоз, ёнилғи, минерал ўғит, заҳарли химикатлар, инвентарлар ва бошқа материаллар нархининг, электр энергияси ва юк ташиш тарифларининг ўзгариши каби омиллар таннарх структурасининг ўзгаришига катта таъсир кўрсатади. Пиллачилик тармоғининг ишлаб чиқариш жараёнида рўй берадиган ўзгаришларнинг ҳаммаси маҳсулот таннархи ва унинг структурасидаги ўзгаришларда акс этади. Шу боисдан таннарх ишлаб чиқариш ишига баҳо беришда энг муҳим кўрсаткич ҳисобланади. Етиштирилган пиллани таннарх структураси бўйича ҳисоблаш бу соҳани чуқур ва ҳар тарафлама ўрганишга, ишнинг ҳақиқий ҳолатини аниқлашга ва ишлаб чиқаришда вақтинча қандай унумсиз меҳнат сарфлари юз бераётганлигини белгилашга ҳамда бундай меҳнат сарфларини камайтириш учун қандай амалий чоралар кўриш зарурлигини аниқлашга восита бўлади. Бинобарин, ишлаб чиқариш сарфиётларининг умумий миқдорини билишгина кифоя қилмайди, айтилиши вақтда, маҳсулотга кетган конкрет сарфларни моддама-модда билиш ҳам керак. Бунинг учун даставвал таннархнинг структураси (тузилиши), ундаги таркибий қисмларнинг салмоғини, пилла таннархидаги сарфларнинг айрим турларини пухта ўрганиб олиш зарур. Бу эса пиллани арзонга тушириш, бинобарин, даромаднинг кўпайтириш, хўжаликнинг пиллачиликдан кўпроқ соф фойда олишини таъминлаш учун қандай чоралар кўриш кераклигини олдиндан белгилаш имконини беради.

Анализлар шуни кўрсатадики, бир центнер пилла таннархнинг тахминан 80 проценти меҳнат ҳақиға; 6 проценти қурт уруғига; 1 проценти ёнилғи, тўшама қоғозлар, заҳарли дорилар, дезинфекция воситалари ва майда инвентарларга, 5 проценти амортизация ажратмаларига; 8 проценти умум ишлаб чиқариш ва умум хўжалик харажатларига тўғри келади.

Пилла таннархнинг таркибий қисми аниқлангандан сўнг коллективнинг бутун куч-ғайратини меҳнат ва маблағлардан мақсадга мувофиқ фойдаланиб, бу харажатларни камайтиришга сафарбар қилиш керак.

Пилла таннархи ҳам қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқлари сингари бевосита ва билвосита сарфларга бўлинади. Бевосита харажатларга пиллани етиштириш жараёни билан тўғридан-тўғри боғлиқ бўлган харажатлар киради. Булар пилла етиштиришда бевосита қатнашган ишчилар, колхозчилар, ипак қуртини боқиш учун тайёргарлик кўриш ҳамда инкубация учун тўланадиган ҳақ, шунингдек, пиллачилик соҳасидаги колхоз агротехниклари, ишлаб чиқариш бригада ва звено бошлиқларига қурт боқиш ишларига раҳбарлик қилганлари учун тўланадиган асосий ва қўшимча иш ҳақлари, тутзорларни парвариш қилиш, қурт уруғи, тўшама қоғоз, ёнилғи, тут дарахтларига солинган минерал ўғитлар, тут дарахти ва ипак қурти зараркунандалари ҳамда касалликларга қарши курашиш юзасидан қилинган харажатлар, қуртхоналар, сўкчаклар, печкалар, электр иситиш асбоблари ва бошқаларнинг

амортизацияси, майда инвентарь ва тара (идиш) ларнинг харажатлари киради. Бевосита харажатлар билан бир қаторда тўла равишда пилла таннархига киритиб бўлмайдиган харажатлар ҳам бор. Бу харажатлар билвосита харажатлар деб аталади. Билвосита харажатлар ўз навбатида умум ишлаб чиқариш ва умум хўжалик сарфларига бўлинади. Пиллачиликда умум ишлаб чиқариш сарфларига — юк машиналари, иш ҳайвонларини асраш билан боғлиқ сарфлар, жорий ремонт, ишлаб чиқаришнинг асосий воситалари, шунингдек, амортизация, майда инвентарь, ёнилғи ва бошқаларга қилинган сарфлар киради. Умумий хўжалик сарфларига — идора ходимларига бериладиган иш ҳақи, ёрдамчи корхоналар (темирчилик корхоналари, электр станция ва шу кабилар)га қилинган сарфлар ҳамда умум хўжалик аҳамиятидаги асосий воситаларнинг амортизацияси ва жорий ремонтлари харажати киради. Бу билвосита харажатлар бевосита қилинган меҳнат сарфларига пропорционал равишда пиллачилик сарфларига киритилади.

2- §. Таннархни арзонлаштириш йўллари

КПСС XXVI съезди қишлоқ хўжалик меҳнаткашларининг диққат эътиборини энг кўп миқдорда маҳсулот олиш билан бирга айни чоқда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш учун кетадиган сарфларни камайитиришга ёрдам берадиган барча имкониятлардан оқилона фойдаланиб, хўжаликни тежаб-тергаб бошқаришга қаратади.

Уртоқ Л. И. Брежнев КПССнинг XXV съездида қилган ҳисобот докладидаёқ қуйндагиларни таъкидлаб ўтган эди: «Ҳар бир сўмни, ҳар бир меҳнат соатини, маҳсулотнинг ҳар бир тоннасини аниқ ҳисоблаш ва ундан самарали фойдаланиш, хўжасизлик ва тартибсизликни мутлақо тугатиш — бизнинг юксак партиявий бурчимиздир. Зеро, биз ўзимиз учун энг азиз бўлган Ватан бойлиги ва қудрати йўлида, халқ фаровонлиги ва равнақи йўлида тежайимиз»¹.

Пилла таннархини камайитириш ҳисобига кўп миқдорда маблар жамғариш мумкин. Бу эса ишлаб чиқаришга янги техника ва технологияни жорий қилиш, қишлоқ меҳнаткашларининг турмуш даражасини яхшилаш учун катта манба бўлиб хизмат қилади.

Пилланинг таннархини арзонлаштириш бир қанча омилларга, чунончи, меҳнат унумдорлигини, ҳосилдорликни ошириш, қуртларни марказлаштириб боқиш, пиллачиликдаги барча сермеҳнат иш жараёнларини механизациялаш, илғор агротехникани жорий этиш, моддий маблағни тежаб сарфлаш, қурт боқувчиларнинг меҳнатиини тўғри уюштириш, ходимларнинг малакасини ошириш, меҳнат интизомини мустаҳкамлаш, меҳнат ҳақи тўлашни тартибга солиш, тутчиликдаги ишлаб чиқариш нормаларини ва пилла

¹ КПСС XXV съездининг материаллари, 61- бет.

баҳоларини тўғри белгилаш, қурт боқувчилар звеносини ички хўжалик ҳисобига ўтказиш сингари омилларга боғлиқдир.

Меҳнат унумдорлигини ошириш — пилла таннархини камайтиришнинг асосий шартидир. Меҳнат унумдорлиги нечоғли ошса, маҳсулот бирлигига қилинадиган харажатлар ҳам шу қадар камаяди. Шунинг учун ҳам меҳнат унумдорлигини оширишга имкон берувчи барча воситаларни дадиллик билан ишлаб чиқаришга татбиқ қилиш зарур.

Пиллачиликда таннархни камайтиришнинг асосий омилларидан яна бири пилла ҳосилдорлигини оширишдир. Ҳосилдорлик кўтарилиши билан маҳсулотнинг таннархи камаяди. Чунки пилла ҳосили қанча юқори бўлса, маҳсулотнинг ҳар центнерига тўғри келадиган харажатлар ҳам шунча камаё боради. Бироқ шуни таъкидлаш лозимки, ҳосилдорлик ортиши билан бир қаторда ишлаб чиқаришда меҳнат унумдорлиги ўсмай, ишлаб чиқариш қўшимча меҳнат ва материал сарфлаш асосида амалга оширилса, пилла таннархи камаймаслиги, айрим ҳолларда эса қимматлашиб кетиши мумкин. Шунинг учун ҳам ҳар бир хўжалик пилла ҳосилдорлигини ошириш билан бирга, ишлаб чиқаришда меҳнат унумдорлигини кўтариш ва ҳар бир харажат элементининг иқтисодий жиҳатдан самарадорлигини кўзлаб тежаб-тергаб сарфлашга катта эътибор бермоқлари зарур.

Анализлар шуни кўрсатадики, пилла ҳосилдорлигини оширишда ишга солинмаган жуда катта резервлар мавжуддир. Бу резервлардан энг муҳими колхоз ва совхозлардаги ажойиб миришкор — юз килограммчиларнинг қимматли тажрибасидир. Барча янги, илғор ташаббусларни қўллаб-қувватлаш, пропаганда қилиш ва жорий этиш давлат аҳамиятига молик ишдир. «Илғорлар тажрибаси — бизнинг социалистик тузумумизнинг бебаҳо бойлиги, унинг куч манбаларидан биридир, — деб таъкидлади Л. И. Брежнев. — Бизда ҳамма ерда — мактабда ҳам, жойларда ҳам — ана шу бойлик жуда эҳтиёт қилиниши, ундан бутун жамият манфаатларини кўзлаб янада тўла ва самаралироқ фойдаланиш учун барча — тадбирлар кўрилиши лозим»¹.

Биобарин, илғор тажрибани ўрганиш, умумлаштириш ва ёйишга жиддий эътибор бермоқ керак. Бундай илғорлар республикамизнинг ҳамма хўжаликларида топилади. Мана, қорақалпоғистонлик У. Саъдуллаева, андижонлик К. Рўзиқова, О. Аҳмедова, М. Ботирова, бухоролик Н. Усмонова, Ф. Шарипова, Жиззахлик С. Ашурматова, қашқадарёлик Т. Тоштемирова, наманганлик М. Мусаева, К. Абдурахмонова, самарқандлик З. Равшанова, Қ. Азизова, сурхондарёлик Б. Шералиева, сирдарёлик Я. Мусулмонова, тошкентлик Х. Холматова, Д. Йигиталиева, Р. Эргашева, хоразмлик П. Машарипова ва бошқа кўпгина донгдор пиллачиларнинг ишлари республикадаги барча пиллачиларга ўрнак бўли-

¹ Л. И. Брежнев. Ривожланган социалистик жамият экономикасини бошқариш масалалари. Нутқлар ва докладлар. Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1977, 381-бет.

шига арзийди. Улар ҳар қути қурт уруғидан 125—140 килограммдан пилла олиб, фақат пилла етиштириш планларини бажарибгина қолмай, балки социалистик мажбуриятларини ҳам шараф билан бажармоқдалар ва ҳамманинг ҳурматига сазовор бўлмоқдалар. Бинобарин юз килограммчи звенолар тажрибасидан пилла етиштиришда кенг фойдаланиш зарур. Илғорлар тажрибасидан тўла фойдаланиш ва уни бошқа барча пиллачилик звенолари ўртасида оммалаштириш — пилла ҳосилдорлигини оширишнинг гаровидир. Уларнинг тажрибаси, эришган муваффақиятлари пиллачиликни янада юксалтириш, меҳнат унумдорлигини ошириш учун катта имкониятлар мавжудлигини кўрсатмоқда. Текширишлар шуни кўрсатадики, ҳар бир районда илғор хўжаликлар борки, уларга эргашиш лозим, ишлаб чиқариш новаторлари борки, улардан ўрганиш мумкин. Уларнинг иш кўрсаткичлари ўртача даражадан анча юқоридир. Уларнинг тажрибаси ўзининг иқтисодий мазмуни жиҳатидан қимматлидир. Бинобарин мўл пилла олишнинг асосий омилларидан яна бири орқада қолаётган область, район, колхоз ва совхозларни ўртача ва юқори ҳосилли хўжаликлар даражасига етказишдир. Бунинг ғоят муҳимлиги шундан ҳам кўриниб турибдики, фақат 1980 йилдаги қурт боқиш даврида республикамиздаги хўжаликларнинг 43,8 проценти ҳар қути қурт уруғидан 40—70 килограммдан пилла етиштирган, холос. Лекин республика колхоз ва совхозларининг 56,2 процентидагина ҳар қути қурт уруғидан 71—80 кг ва ундан юқори пилла ҳосили олинган. Кўрсаткичлар республикамизнинг айрим областларида бундан ҳам пастдир. Буни 16-жадвал маълумотларидан ҳам кўриш мумкин.

Анализлар шуни кўрсатадики, 1980 йилги қурт боқиш мавсумида республикамиз бўйича 731 та, шу жумладан ҚҚАССРда — 74 та, областлардан Андижонда — 12 та, Бухорода, — 77 та, Жиззахда — 48 та, Қашқадарёда — 105 та, Наманганда — 27 та, Самарқандда — 67 та, Сурхондарёда — 70 та, Сирдарёда — 30 та, Тошкентда — 94 та, Фарғонада — 59 та ва Хоразмда — 68 та колхоз ва совхозларда ҳар қутидан олинган пилла ҳосилдорлиги ўртача республика пилла ҳосилдорлигидан паст бўлган. Натижада республикамиз бўйича 1627,2 тонна, шу жумладан ҚҚАССРда — 75,6 тонна, Андижонда — 19,3 т, Бухорода — 305,7 т, Жиззахда — 50,3 т, Қашқадарёда — 166,5 т, Наманганда — 63,7 т, Самарқандда — 85,3 т, Сурхондарёда — 135,9 т, Сирдарёда — 25,8 т, Тошкентда — 112,2 т, Фарғонада — 439,4 т ва Хоразм областида — 147,5 тонна пилла кам олинган. Демак, кам пилла ҳосили олган колхоз ва совхозларни ўртача ва юқори ҳосилли хўжаликлар даражасига кўтариш йўли билан янада кўпроқ пилла етиштириш мумкин. Бу вазифа ҳозирги вақтда навбат кутмайдиган жанговар программа бўлиши керак. Ижтимоий хўжаликни ривожлантириш талаблари шуни тақозо қилади, орқада қолаётганларни илғорлар қаторига албатта етказиб олиш зарур.

Илғор усуллар ва ишлаб чиқариш новаторлари тажрибаларининг оммавий равишда ёйилиши социалистик жамият тараққиёти-

нинг объектив зарурияти ҳисобланади. Якка ҳолда эришилган ютуқларни, илғорларнинг иш методларини кенг ёйиш ўзинчи беш йиллик топшириқларини муддатидан олдин бажариш имконини беради. Республикамиз пиллачилик бошқармаси пиллачилик билан шуғулланувчи хўжаликларда қурт боқиш ҳамда тутни парвариш қилишда фан ютуқларини, шунингдек, илғор тажрибани пропаганда қилишда агитациянинг барча усулларидан фойдаланмоқда. Бу борада кўргазмали агитациянинг роли беқийсдир. Кўргазмали агитациянинг энг муҳим шаклларида бири плакат ва варақалардир. Плакат ва варақалар идеологиямизнинг энг оммавийлашган, жамоатчилик эътиборини ўзига жалб қиладиган ва кенг тарқалган воситасидир. Плакат ва варақалар пиллачиларга ва тутчиларга илғорларнинг эришган ютуқларини ва ишни қандай уюштириш кераклигини кўрсатади, камчиликлар ҳақида огоҳлантиради, маслаҳатлар беради, истиқболга чорлайди. Шунинг учун жойларда партия, комсомол ташкилотлари бундай агитацияга катта эътибор бериб, ундан кенг фойдаланадилар. Жумладан, 1980 йилги қурт боқиш мавсумининг ўзида республикамиз бўйича 215 минг 100 та плакат, 524 мингта варақа чиқардилар. Бундан ташқари шу йили республикамизнинг область газеталарида қурт боқиш ва тутчиликка тааллуқли бир минг 215 та мақола, район газеталарида эса 2 минг 876 та мақола ёритилди. Бундан ташқари тутчилик ва пиллачиликка атаб республика бўйича 4 минг 123 та радио эшиттиришлари уюштирилди. 160 марта район слётлари бўлиб ўтди. Унда жами 63 минг 991 та киши қатнашди. Шунингдек колхоз ва совхозларда ҳам 1 минг 387 та слёт ташкил қилинди. Унда 256 минг 621 та киши қатнашди.

Пилла ҳосилдорлигини оширишнинг асосий омилларидан бири пиллачиликда фан ва техникадан кўпроқ фойдаланишдир. Жорий қилишга тавсия этилган фан ва илғор практиканинг янгиликларини планли равишда, ҳар томонлама асосланган ҳолда танлаш, белгиланган тадбирларни зарур ресурслар билан таъминлаш, янгиликни ўзлаштиришда банд бўлган ходимларни моддий жиҳатдан рағбатлантириш — ана шуларнинг ҳаммаси қишлоқ хўжалигида фан-техника тараққиётини жадаллаштиришга ҳамда самарадорликни янада оширишга қаратилган иқтисодий механизмнинг таркибий қисмидир.

Жумладан КПСС XXVI съездида фан ва техника ютуқларини ишлаб чиқаришга жадал жорий этиш энг муҳим вазифалардан бири эканлиги, бусиз экономикани интенсив ва сифатини ошириш йўлидан олга томон муваффақиятли ҳаракат қилдириш мумкин эмаслиги таъкидланган.

Ҳозирги кунда пиллачиликда татбиқ қилинган энг муҳим фан ютуқларидан бири бу — ипак қуртини боқишда тут баргини хлорелла суспензияси билан ҳўллаб боқишдир. Хлорелла ҳужайрасида брот, мишьяк, кобальт, калий, фосфор ва бошқа кўпгина элементлар мавжуд. Масалан, қуруқ хлорелла таркибида 50 процентгача соф оқсил, 7 процентгача ёғ, 30 процент карбон сувлари, 5,5

процент фосфор кислотаси, 12 процент минерал тузлар ва бошқалар мавжуд. Тут барглари хлорелла суспензияси билан ҳўллаб берилганда, ипак қўрти муддатидан 2—3 кун олдин етилади, уларнинг ташқи муҳит таъсирига чидамлилиги анча ошади. Шунингдек, пилла вазни 15—20 ва маҳсулдорлиги 20—25 процент ортади. Энг муҳими, хлорелла туфайли пиллакорларни ташвишлантириб келаётган барг камчилигига анча барҳам берилади. Чунки қўрт

17-жадвал

Республикамиз областларида хлорелла суспензияси билан боқилган ипак қўртлари ва унинг пилла ҳосилдорлигига таъсири

Областлар	Боқилган қўртлар, қўти	Тайёрланган пилла, т	Ҳар қўтидан олинган пилла ҳосили кг	
			хлорелла билан	хлорелласиз
ҚҚАССР	150	10,2	68,0	62,8
	—	—	—	—
Андижон	63	5,5	87,5	76,9
	300	23,9	79,9	66,0
	811	71,1	87,6	71,9
Бухоро	718	55,7	77,6	66,1
	1950	126,4	64,8	63,1
	8500	603,9	71,0	66,9
Жиззах	120	8,5	71,2	62,4
	180	10,5	58,5	52,0
	1000	69,7	69,7	63,9
Қашқадарё	78	5,3	68,0	59,6
	—	—	—	—
	600	40,2	66,9	66,0
Наманган	5	0,3	60,0	69,3
	34	2,5	72,2	69,9
	550	39,2	72,2	70,0
Самарқанд	887	73,2	82,5	69,9
	4861	341,7	70,3	67,2
	1006	80,3	80,2	69,8
Сурхондарё	300	18,2	60,7	55,4
	270	18,9	70,2	60,0
	350	25,5	72,9	71,0
Сирдарё	—	—	—	—
	20	0,31	62,6	59,0
	1100	79,3	71,5	69,5
Тошкент	32	2,0	62,5	70,1
	634	46,6	73,5	66,3
	1000	78,0	78,0	69,9
Фарғона	853	63,4	74,3	66,2
	2255	169,3	75,1	65,0
	7024	489,7	71,1	67,7
Хоразм	290	19,8	68,5	67,1
	839	51,9	61,9	62,5
	1070	72,3	66,7	66,0
Республикала	3496	262,1	71,0	64,5
	11343	792,0	69,8	65,0
	32021	2382,2	74,4	67,5

боқишда хлореллани қўллаш туфайли, барг 25—30 процентга тежалади. Хлорелла суспензиясидан пиллачиликда фойдаланишнинг самарадорлигини республикамиз областлари мисолида ҳам кўришимиз мумкин (17-жадвал).

Жадвалдан кўриниб турибдики, республикамизнинг ҳамма областларида ҳамда ҚҚАССРда ҳам қурт боқишда хлорелладан самарали фойдаланиб, пилладан юқори ҳосил олиб келинган. Натижада бу областларда хлорелла суспензияси билан қурт боқиш ҳажми ҳам кўпайган.

Пиллачиликда юқори самараларга эришилган фан ютуқларидан яна бири қурт боқишда 82-«Барака» номли препаратдан фойдаланишдир. Препарат колхоз ва совхозларга оқ рангли таблетка шаклида берилади. Унга сув қўшиб, суспензия ҳолига келтирилади ҳамда барг билан қўшиб берилади. Препаратни қўллаш олдидан 10 литр сувга бир дона таблетка солиниб, бир минут давомида аралаштирилади. Суспензия ипак қуртининг тўртинчи ёшида биринчи кунидан бошлаб берилади. Суспензиядан унумли фойдаланиш учун аввало унинг тут баргига тўғри аралашшига жиддий эътибор бериш керак. Тут барги суспензия билан бир текисда ҳўлланиши шарт, шунда унинг таъсирчанлиги ошади. Бунинг учун тут новдалари барги билан полиэтилен ёки бошқа сув ўтказмайдиган плёнка устига қалинлиги 10—20 см қилиб ёйилиши ва лейка ёрдамида янги тайёрланган суспензия бир текисда сепилиши керак.

Препаратни ҳар сафар барг солишдан олдин қўллаш керак. Суспензия сепилган барг 10 минут давомида селгитилиб, нами қочирилгач, қуртларга берилиши зарур. Намланган барг қуртхоналарда ҳаво намлигининг ошиб кетишига сабаб бўлиши мумкин. Бундай ҳол айниқса ёмғир ёққан кунлари содир бўлади. Шунинг учун қуртхоналарда намлик ва ҳаво ҳароратини мўътадил ушлаб туришга қатъий риоя қилиш керак. Шундай қилинганда 82-«Барака» номли препаратдан янада юқори пилла ҳосили олиш мумкин. «Барака» препаратини ишлатиш пилла ҳосилини оширишга қанчалик таъсир қилишини 18-жадвал маълумотларидан кўриш мумкин.

Жадвалдан кўриниб турибдики, анализ қилинган тўққизта районнинг ҳаммасида ҳам 82-«Барака» препарати, ўртача район ҳосилдорлигига нисбатан анча юқори бўлган.

Инкубация даврида ипак қурти уруғига ўзгармас магнит майдонида ишлов бериш — ипак қурти уруғига ишлов беришнинг прогрессив усулларидадир. Қурт уруғига ўзгармас магнит майдонида ишлов бериш МУ-72 М қурилмаси асосида амалга оширилади. Қурилма ёрдамида ипак қурти 30—45 минут давомида нурлантирилади. Бундай ишлов қурт боқишнинг кўпгина кўрсаткичларини яхшилаб, ўралган пилланинг технологик хусусиятларига анча ижобий таъсир кўрсатмоқда.

Қурт уруғига магнит майдони билан ишлов берилмаган хўжаликларга нисбатан пилла 2—3 кун эртaroқ топширилиши, пилла ҳосилдорлиги эса ўртача 23,6 процент юқорилиги ҳам аниқланади.

82- «Барака» номли препаратнинг пилла ҳосилдорлигига таъсири

Районлар	Боқилган қуртлар, қути	Тайёрланган пилла, кг	Ҳар қутидан олинган пилла ҳосили, кг	
			82-препарати билан	ўртача район бўйича
Жиззах областида:				
1. Бахмал	9	769,5	87,7	55,5
2. Ғаллаорол	3	322,1	107,3	66,7
3. Жиззах	20	1780,0	89,2	68,4
4. Фориш	5	355,0	71,0	59,2
Жами	37	3225,6	87,1	63,9
Фарғона областида:				
1. Киров	2	146	73	69,9
2. Қува	2	144	72	67,6
3. Ленинград	2	140	70	70,1
4. Тошлоқ	2	142	71	68,6
5. Ўзбекистон	2	135	68	66,4
Жами	10	708	70,8	68,0

Кейинги йилларда Тошкент Қишлоқ хўжалик институти ипакчилик кафедрасининг ходими, қишлоқ хўжалик фанлари кандидати Аҳмедов Н. А. томонидан ўтказилган илмий тадқиқотлар шуни кўрсатадики, қуртхоналар махсус мосламалар (ҳавони алмаштирувчи ВК-3 маркали вентилятор) ёрдамида ҳар 2,30 соатда 0,22—0,25 м/сек тезлик билан 30—40 минут шамоллатилса, ипак қуртлари доимо соф ҳаво билан таъминланади. Натижада қуртлар соғлом ўсади ва қурт боқиш даври 2,5—3 сутка қисқаради. Бундан ташқари ҳар бир қути қуртдан олинадиган ўртача пилла ҳосили 12—14 килограммга, унинг сифати эса 14—15 процентга ортади. Шамоллатишнинг бундай янги усулини қўллаш натижасида қурт боқувчи звено ҳар қути қуртдан ўртача 130—140 сўм қўшимча соф фойда олади ва қурт боқишни муддатидан 2,5—3 кун олдин тугатади.

Ҳосилдорликни оширишда химиявий воситалардан фойдаланиш муҳим воситадир. Улар қишлоқ хўжалигининг бошқа соҳалари сингари пиллачиликда ҳам ишлаб чиқариш самарадорлигини оширади. Пиллачиликни химиялаштириш, аввало, тут барги ҳосилдорлигини ошириш мақсадида минерал ўғитларни кўпроқ қўлланиш, бегона ўтларга, ипак қурти ва тут дарахти зараркуналарига ҳамда касалликларига қарши курашишда химиявий воситаларни кенг қўлланиб, пиллачилик самарадорлигини оширишдан иборатдир. Бинобарин, пиллачиликда химия воситаларидан — минерал ўғитлардан оқилона ва самарали фойдаланиш, ўғитларнинг яхши сақланишини таъминлаш, ҳар бир участка ва картанинг хусусиятига, тупроқ шаронтига қараб, тут дарахтлари ҳамда тут-

зорларнинг ҳолатини эътиборга олиб, агроном белгиллаган нормаларда ўғитлар солиш, ҳар бир килограмм соф азот эвазига энг кўп Химиявий препаратлардан тўлиқ фойдаланган таъминлаш зарурдирларга, шунингдек, ипак қурти ва тут дарахтининг ҳолда бегона ўтҳамда касалликларига қарши курашиш асосида ҳар бир центнер пиллани етиштиришга сарфланадиган меҳнат, пул-материал харажатларини камайтириш катта иқтисодий фойда келтиради.

Пилла таннарини камайтириш кўп жиҳатдан амортизация ажратмаларининг ҳажми ва улардан фойдаланиш даражасини тўғри белгилашга боғлиқ.

Қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоғи синғари пиллачиликда ҳам ишлаб чиқариш жараёнида ишлаб чиқариш воситалари ўз қийматини қисман янги ҳосил қилинаётган воситалари ўз ўткази боради. Ишлаб чиқариш воситаларидан қанча кўп фойдаланилса, унинг қиймати янги пилла маҳсулотига шунча кўп фойда шунча тез хизмат қобилиятини йўқотади — эскиради. Асосий фондларнинг эскириш қиймати сўм ҳисобида қопланишига амортизация дейилади. Амортизация ажратмалари асосий фондлар сарфланган маблағнинг ўрнини қоплашда муҳим манба ҳисобланади. Бу маблағ капитал ремонт қилиш, асосий фондларни тиклаш ва ишдан чиққан ишлаб чиқариш воситаларини янгилаш учун фойдаланилади. Пилла етиштиришда иштирок қилаётган ишлаб чиқариш воситалари учун амортизация ажратмалари тайёрланган пилла таннарига қўшилади ва бу маблағ бошқа тармоқларнинг амортизацияси билан бирга Давлат банкининг счётида йиғилади. Амортизация нормаси сўм ёки процент билан ифодаланади.

Амортизация проценти ва суммаси қуйидаги формулалар ёрдамида аниқланиши мумкин:

$$A = \frac{K + P_k - L \cdot 100}{T} = \%$$

$$A = \frac{K + P_k - L}{T} = \text{сўм}$$

Бунда: А — амортизация проценти ёки суммаси; К — асосий воситаларнинг баланс қиймати, сўм; P_k — асосий воситаларнинг капитал ремонт қиймати, сўм; Л — асосий воситаларнинг хўжаликдан чиқиш вақтидаги қиймати, сўм; Т — асосий воситаларнинг хизмат қилиш йили.

Бир мисол келтирамиз: типовой қуртхонанинг амортизация проценти ва суммасини аниқлаш лозим дейлик. Баланс қиймати 2420 сўм. 25 йил хизмат қилгани учун капитал ремонтнинг қиймати 1260 сўм. Қуртхонанинг хўжаликдан чиқиш вақтидаги қиймати 60 сўм. Бу ҳолда қуртхонанинг йиллик амортизация нормаси қуйидагича бўлади:

$$A = \frac{2420 + 1260 - 60 \cdot 100}{241025} = \frac{3680 - 60 \cdot 100}{60500} = \frac{36200}{605000} = 5,9\%$$

$$\frac{2420 + 1260 - 60}{25} = \frac{3680 - 60}{25} = \frac{3620}{25} = 144,8 \text{ сўм}$$

Демак, амортизация ажратмаси қуртхонадан фойдаланиш муддатига, капитал ремонт сарфига ва унинг баланс қийматига бево-сита боғлиқдир. Амортизация ҳар бир ишлаб чиқариш воситаси-нинг турига қараб ҳар хил ажратилади. Масалан, қуртхонадан унинг баланс ва капитал ремонт қийматларининг йиғиндиси ҳи-собидан олинади. Тут дарахтларидан эса фақат унинг баланс қий-матидан олинади, холос. Чунки тут дарахти эксплуатация қилин-гунга қадар капитал ва жорий ремонт сарфлари тутнинг баланс қийматига кирган бўлади.

Амортизацияни фақат тўғри аниқлаш кифоя қилмайди, балки у тармоқлар бўйича ҳам тўғри тақсимланиши керак. Масалан, пиллачиликда трактор ва автотранспорт парклари, ремонт уста-хоналари ҳамда электр қуввати сарфлари бўйича амортизацияга ажратилган маблағлар пилла таннархига киритилади, бунда ҳа-қиқий бажарилган иш ҳисобига олинмай, харажатларнинг йиллик нормаси бўйича тақсимланади. Шуни қайд қилиб ўтиш керакки, кўпинча пиллачиликда фойдаланилмаган ва умуман фойдаланиш мумкин бўлмаган маблағлар ҳам амортизацияга ажратилган маб-лағлар ҳисобига киритилади. Қурт боқишда ҳақиқатан фойдала-нилган машиналар, механизмлар ва бинолар амортизацияси, улардан қанчалик фойдаланилганлигини ҳамда бажарилган иш-лар ҳажмини ҳисобга олиб, пилла таннархига киритилиши керак.

Чунончи, пилла етиштиришда фойдаланиш учун белгиланган асосий воситалардан — қуртхона, металл ва ёғочдан ясалган сўк-чаклар, қуртхонада ишлатиладиган автоматик мосламалар ва бошқа воситаларнинг амортизацияси батамом пилланинг таннар-хига қўшиб ҳисобланиши керак. Аксинча пиллачиликка тўғридан-тўғри боғлиқ бўлмаган воситалар, яъни пахтачилик, сабзавотчи-лик ва қишлоқ хўжалик асбоб-ускуналарининг амортизация сум-маси хўжалик тармоқлари ёки экинлар бўйича шу воситалардан ҳақиқий фойдаланишга қараб пропорционал равишда тақсимла-ниши керак. Чорвачилик биноларидан қурт боқиш учун ажратил-ган амортизация суммасини эса шу бинолардан қурт боқишда фой-даланилган вақтга пропорционал равишда тақсимлаш зарур. Амортизация харажатлари кўпайиб кетмаслиги учун хўжаликлар фақат пиллачилик учун зарур бўлган иқтисодий жиҳатдан фойда-ли машина ва ускуналарни сотиб олишлари лозим. Керак бўлма-ган машина ва мосламаларни сотиб олиш ҳоллари пилла таннар-хидида амортизация суммасини оширади ва ўз навбатида унинг тан-нархини ҳам қимматлаштиради.

Хўжаликда қуртхона қурилишларини арзонлаштириш, мавжуд қуртхона, машина, асбоб, металл ва ёғочдан ясалган сўкчак каби воситаларнинг хизмат вақтини узайтириш ва улардан унумли фойдаланиш — амортизация ажратмаларини қисқартиришнинг энг асосий омилларидан ҳисобланади.

Пилла таннархини арзонлаштиришнинг муҳим резервларидан бири капитал маблағларнинг иқтисодий самарадорлигини оши-ришдир. Капитал маблағларнинг самарадорлиги меҳнат унумдор-лигининг ўсиши ва ишлаб чиқариш харажатларини тежаш билан

аниқланади. Уни аниқлаш жуда муҳимдир. Чунки қилинган ҳар бир харажат ўзини қоплаб, яна фойда келтиргандагина хўжалик фойда кўради. Капитал харажатлар иқтисодий самарадорлигини ошириш хўжалик учун қанчалик фойдали эканлигини қуйидаги мисолдан ҳам кўришимиз мумкин. Масалан, анализ қилинаётган хўжаликда ипак қуртини марказлаштириб боқиш учун белгиланган қуртхонани механизациялаш мақсадида 10 минг сўмлик капитал маблағ сарфланган. Натижада меҳнат ва материал сарфлари гача камайган. Бу қуртхонанинг хизмат қилиш даври 15 йил бўлса, у ҳолда умумий тежам суммаси 30 минг сўмдан 4 минг сўмга, $(6-4 \times 15 = 30 \text{ минг сўм})$. Шундай қилиб, қуртхонани механизациялаш учун сарф қилинган капитал харажат 15 йил мобайнида 3 марта тежалиб қолинар экан. Шубҳасиз бундай капитал харажатлар иқтисодий томондан хўжалик учун жуда капитал харадир. Капитал маблағларнинг иқтисодий самарадорлигини янада ошириш учун аввало уни неча йилда иқтисодий жиҳатдан қопла ниши мумкин эканлигини билишимиз керак. Капитал харажатларнинг энг иқтисодий вариантыни қоплаш муддатини қуйидаги формула ёрдамида аниқлаш мумкин:

$$И = \frac{K_y - K}{X_1 - X_2}$$

бу ерда:

И — капитал харажатларнинг энг иқтисодий вариантыни қоплаш муддати;

K_y — капитал харажатларнинг энг кўп унум берадиган варианты;

K — капитал харажатларнинг энг кам унум берадиган варианты;

X_1 — биринчи вариантда қилинадиган ишлаб чиқариш харажати;

X_2 — иккинчи вариантда қилинадиган ишлаб чиқариш харажати.

Масалан, анализ қилинаётган хўжаликда типовой қуртхонани механизациялаштиришнинг икки хил варианты тақдим этилган. Биринчи вариантдаги қуртхона анча такомиллашган механизмлардан фойдаланишга мўлжалланган. Унда ишлатиладиган қурилиш материаллари мураккаб. Шунинг учун ҳам бу қуртхона кўп харажати талаб қилади. Унинг баҳоси 27 минг сўм. Ипак қуртини боқиш учун кетган йиллик ишлаб чиқариш харажати 9 минг сўм. Иккинчи вариантдаги қуртхонада эса қўлланиладиган механизмлар анча содда ва қурилиш материаллари кам ишлатиладди. Шунинг учун ҳам унинг баҳоси 21 минг сўм. Ипак қуртини боқиш учун қилинадиган йиллик ишлаб чиқариш харажатлари 11 минг сўм. Ҳар икки қуртхона ҳам 20 қути ипак қуртини боқишга мўлжалланган. У ҳолда бу қуртхоналарга сарф қилинган капитал харажатларнинг иқтисодий самарадорлиги қуйидагича бўлади:

$$И = \frac{27-21}{11-9} = \frac{6}{2} = 3$$

Демак, 20 қути ипак қуртини боқиш учун мўлжалланган қуртхонани механизациялашга қилинадиган капитал харажатларнинг биринчи вариантыда 6 минг сўм кўп капитал харажатлари талаб қилинса ҳам иккинчи вариантга нисбатан ишлаб чиқариш харажатларидан 2 минг сўм иқтисод қилиб қолинишига эришилар экан.

Хулоса қилиб айтганда, қуртхонани механизациялаш учун қилинган қўшимча капитал харажат биринчи вариант бўйича ишлаб чиқариш харажатларини иқтисод қилиш ҳисобига 3 йил ичида ўзини қоплаши мумкин экан.

IX БОБ

ПИЛЛАЧИЛИКНИНГ РЕНТАБЕЛЛИГИ ВА УНИ ОШИРИШ ЙУЛЛАРИ

1- §. Рентабеллик ва уни аниқлаш тартиби

Пиллачилик тармоғи фаолиятининг энг муҳим кўрсаткичи бўлган пилла таннархи тармоқнинг иқтисодий самарадорлиги ҳақида тўла тасаввур бермайди. Бундан ташқари у етиштирилган пилланинг сифатини акс эттирмайди. Пилла етиштиришнинг самарадорлигини аниқлаш учун сарфланган харажатларни олинган даромад билан таққослаб кўриш зарур. Бундай таққослашни фақат рентабелликни аниқлаш йўли билан бажариш мумкин. Шу туфайли ҳозирги шароитда рентабеллик пиллачилик тармоғи фаолиятига баҳо беришнинг асосий кўрсаткичларидан биридир. Маълумки, хўжаликларда пиллачиликдан тушган даромад пилла етиштириш учун кетган харажатларни қопламаслиги, бу тармоқ фойда ҳам, зиён ҳам келтирмай фақат харажатларнигина қоплаши мумкин. Чунки колхозлар қурт боқиш даврида қурт боқиш ва тутчилик билан шуғулланувчи колхозчилар меҳнатига ҳақ тўлаб, пилла етиштиришга анчагина маблағ сарфлайдилар. Демак, пиллачиликдан олинаётган даромадни ошириш билан бир вақтда унинг рентабеллик даражасини ҳам ошириш муҳимдир.

Мамлакатимизда хўжалик ислоҳоти амалга ошириляётган ҳозирги шароитда рентабеллик масаласига алоҳида эътибор берилмоқда. Ижтимоий ишлаб чиқаришнинг, шу жумладан қишлоқ хўжалигининг самарадорлигини аниқлаш рентабеллик даражаси билан бевосита боғлиқдир. Рентабеллик кўрсаткичи ҳар бир корхона, колхоз ва совхоз ишининг натижасини акс эттиради. Колхоз ва совхозлар хўжалик фаолиятининг асосини тарқоқ, бир-бирини инкор этувчи ёки бири иккинчисига қарама-қарши бўлган кўрсаткичлар эмас, балки хўжаликдаги рентабеллик даражаси ташкил этиши зарур. Рентабеллик хўжалик фаолияти натижасининг асосий кўрсаткичидир. Рентабелликни ошириш — жамоат пиллачи-

лигини кенгайтирилган тарзда ривожлантириш ва қурт боқувчиларнинг маданий ҳаёти ҳамда фаровонлигини яхшилашнинг зарур шартидир. Пиллачиликнинг рентабеллиги даражаси қанчалик юқори бўлса, шунчалик кўп соф даромад олинади. Натижада колхоз бўлинмас фондига ажратиладиган маблағнинг салмоғи орта боради. Бу эса ўз навбатида қишлоқ хўжалик машиналарини кўпроқ харид қилиш, пиллачиликни жадал юксалтириш, янги қуртга имкон беради. Соф даромад кўпайиши тутзорлар барпо этиш-оқартув муассасалари кенгайтирилади. Пиллачиликдан давлат бюджетига ажратиладиган даромад солиғи ҳам шунчалик ортади. Бу эса пировард натижада беш йиллик планда белгиланган вазивужудга келтиради. Колхозлар даромадини учун қулай шароитнинг моддий-техника базасини яратиш, қишлоқда коммунизм-ижтимоий муносабатларнинг шаклланиши боринини тезлаштириш-беллиги хўжаликни бошқаришда иқтисодий самарадорликнинг юқори кўрсаткичи ҳисобланади. Бу биринчи галда пилла сотишдан келадиган фойданинг миқдори, яъни маҳсулот сотишдан тушадиган пул ва унинг тўла таниархи ўртасидаги тафовут билан белгиланади. Пиллачиликнинг даромади маҳсулот олишга қилинган харажатлардан юқори бўлса, бу рентабеллик тармоқ ҳисобланади, бунда колхоз ёки совхоз пиллачиликдан соф фойда олади.

Пиллачиликнинг рентабеллигини аниқлаш ўқиб олишга қийин эмас. Бунинг учун колхознинг пилла сотишдан олган маблағини нинг умумий суммаси пиллачиликда қилинган харажатлар суммаси билан таққосланади. Даромадларнинг харажатлардан ортиқ қолган суммаси пиллачиликдан олинган фойда бўлади, аксинча харажатлар даромаддан ошаиб кетса, зинҳа қилинган бўлади.

Соф фойданинг харажатлар суммасига нисбати пиллачиликнинг рентабеллиги даражасини билдиради. У процент билан ифодаланади. Рентабеллик даражаси ҳозирги кунда уч йўл билан аниқланади:

1) рентабелликни аниқлаш учун товар маҳсулотидан олинган соф даромад маҳсулот таннархига тақсимланади. Бунда қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$P = \frac{(T - MT) \times 100}{MT} = \frac{CD \times 100}{MT},$$

бунда:

P — рентабеллик;

T — товар маҳсулотининг қиймати, сўм;

MT — маҳсулот таннархи, сўм;

CD — соф даромад, сўм.

Мисол. Колхоз давлатга 86091 сўмлик пилла сотди дейлик. Пилла етиштириш учун сарфланадиган маблағ 74320 сўмни ташкил этади. Бу ҳолда хўжаликда пиллачиликнинг рентабеллиги даражаси 15,8 процентга тенг бўлади:

$$P = \frac{(T-MT) \times 100}{MT} = \frac{(86091-74320) \times 100}{74320} = \frac{11771 \times 100}{74320} = \frac{1177100}{74320} = 15,8;$$

2) рентабеллики олинган соф даромадни ишлаб чиқариш фондлари (асосий ва оборот фондлари)га тақсимлаш йўли билан ҳам аниқлаш мумкин. Бунда қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$P = \frac{(T-MT) \times 100}{AF+OF} = \frac{CD \times 100}{AF+OF},$$

бунда:

P — рентабеллик, %;

T — товар маҳсулотининг қиймати, сўм;

MT — маҳсулот таннари, сўм;

AF — асосий ишлаб чиқариш фондлари, сўм;

OF — оборот фондлари, сўм.

Асосий ишлаб чиқариш фондларига тракторлар, қишлоқ хўжалик машиналари, асбоблари, ускуналари, транспорт воситалари, иморатлар, қуртхоналар, тут дарахтлари ва бошқа воситаларнинг қиймати киради. Бу фондлар ўз қийматини янги маҳсулотга аста-секин оз-оздан ўтказиб боради. Оборот фонди қийматига асосан бир йил ичида фойдаланиладиган, яъни қурт уруғи, ўғит, ёқилғи, ремонт материаллари ва бошқалар киради. Уларнинг қиймати бир галги ишлаб чиқариш жараёнининг ўзидаёқ янги бунёд этилган маҳсулот қийматига қўшилади. Ишлаб чиқариш фондлари ишлаб чиқаришнинг моддий негизини ташкил этади. Рентабеллики ишлаб чиқариш фондлари бўйича аниқлаш мазкур фондлардан самарали фойдаланиш манфаатдорлигини оширади, колхоз ва совхозларнинг зарур бўлмаган буюм ва материалларни сотиб олишдан воз кечишга ундайди. Чунки ортиқча буюмлар хўжаликнинг рентабеллигини пасайтиради;

3) рентабеллик—ялпи маҳсулот қийматининг ишлаб чиқариш харажатларига нисбати билан белгиланади. Бу йўл билан пиллачиликнинг рентабеллик даражаси аниқланмайди. Чунки пилла юз процент товар маҳсулотига киради. Маълумки, айрим хўжаликларда етиштирилган маҳсулотларнинг анчагина қисми (масалан, сут, гўшт, сабзавот маҳсулотлари ва бошқалар) товар шаклида сотилмай, хўжаликнинг ўзида сотилади, баъзи хўжаликлар эса колхоз бозорида юқори нархларда сотишлари мумкин. Бундай хўжаликларда рентабеллик даражаси шубҳасиз юқори ёки аксинча, паст бўлиши мумкин. Шунинг учун рентабеллики аниқлашда товар тарзида сотилмай хўжаликларнинг ўзида ишлатиш учун қолдириладиган маҳсулотларни ҳам ҳисобга олиш зарур. Бунда қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$P = \frac{(JM-IX) \times 100}{IX},$$

бу ерда

P — рентабеллик,

JM — ялпи маҳсулот қиймати, сўм;

IX — ишлаб чиқариш харажати, сўм.

Рентабелликни тўғри аниқлаш пиллачиликда юқори рентабеллик даражасига эришган илғор хўжаликларнинг тажрибасини равшанроқ очиб беради. Натижада рентабелликни ошириш учун катта имкониятлар очилади. Республикамизда пиллачилик рентабелли тармоқ ҳисобланади. Лекин афсуски, рентабеллик даражаси ҳамма областларда ҳам бир хил эмас.

Бунга хўжаликларда қурт боқиш йириклашмаганлиги, қурт боқиш учун етарли озуқа базаси яратилмаганлиги, тутчилик ва қурт боқишда механизация кам жорий этилаётганлиги, меҳнат ва моддий-пул харажатлари тежаб-тергаб сарфланмаётганлиги туфайли пилла таннархининг юқорилиги ва пилла сифатининг пастлиги кабилар сабаб бўлмоқда.

Ҳозирги вақтда республикамизнинг барча хўжаликлари ипакчиликни юқори даражада рентабелли тармоққа айлантириш учун барча шарт-шароит ва имкониятларга эга.

Партия ва ҳукуматимиз колхоз ва совхозларнинг пиллачиликдаги моддий манфаатдорлигини ошириш борасида ҳамиша ғамхўрлик қилиб келмоқда. 1979 йилда пилланинг харид нархи яна оширилди. Демак, эндиликда бу тармоқ хўжаликларга кўплаб даромад келтирадиган манбага айланиб қолди. Демак, эндиги вазифа қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқлари каби ипакчиликни ҳам фойда келтирадиган қилиб уюштириш социалистик хўжаликнинг асосий ва зарур шартларидан ҳисобланади. Бусиз пиллачиликни кенг миқёсда ривожлантиришни таъминлаб бўлмайди. Илғор хўжаликлар тажрибаси пиллачиликнинг рентабеллик даражасини ҳамда ҳар центнер пилладан олинаётган соф даромаднинг ўртача республикадагига нисбатан 2—2,5 барабар ва ундан ҳам ошириш мумкинлигини кўрсатмоқда. Бунинг учун шароит ҳам, имкониятлар ҳам етарлидир.

2- §. Рентабелликни ошириш йўллари

Пиллачиликда рентабеллик асосан қуйидаги йўллар билан оширилиши мумкин.

1. Пилла таннархини арзонлаштириш. Таннархни пасайтириш — пилла етиштиришнинг рентабеллигини оширишда асосий йўлдир. Пилла таннархи қанчалик арзон бўлса, колхоз ва совхозларнинг бу тармоқдан олаётган соф даромади шунчалик кўп бўлади ва пиллачиликнинг рентабеллик даражаси анча ошади. Шунга қарамастан республикамиздаги кўпчилик колхоз ва совхозларда пилла таннархи ҳамон юқорилигича қолмоқда. Лекин колхоз ва совхозлар пилла таннархини камайтириш ва шу асосда пиллачиликнинг рентабеллигини ошириш ҳамда соф даромаднинг умумий ҳажминини кўпайтириш учун катта резервларга эгадирлар.

2. Пилла сифатини яхшилаш. Пилла сифатини яхшилаш — хўжаликларда пиллачиликдан олинаётган даромаднинг кўпайтиришнинг катта манбаидир. Чунки пиллачиликнинг рентабеллиги фақат таннархга эмас, балки пилланинг баҳосига ҳам боғлиқдир.

Баҳо қанчалик юқори бўлса, пиллачиликнинг рентабеллиги ҳам шунча юқори бўлади. Баҳонинг юқори бўлиши сотиладиган пилла маҳсулотининг сифатига боғлиқ. Шунинг учун колхоз ва совхозларда пилланинг харид нархлари уларнинг сифатига қараб белгиланади. Сифат юқорироқ бўлса, унинг ўртача харид нархи ҳам шунчалик юқори бўлади, пилла сифати ёмонлашса, аксинча, ўртача харид нархи ҳам камаяди. Хўжаликда маҳсулот сифатини тинмай ошириб бориш биринчи даражали вазифа бўлмоғи керак.

Пилла маҳсулотининг сифатли бўлиши таннархни арзонлаштириш билан бирга айни вақтда, хўжаликлар даромадини, жумладан, пиллачилар даромадини ҳам оширади. Бинобарин, сифатни яхшилаш даромаднинг ўсишига боғлиқ бўлганидек, даромаднинг ошиши эса сифатнинг яхшиланишини талаб этади. Л. И. Брежнев КПСС XXV съездида қилган докладида: «...ишлаб чиқаришни ўстириш, маҳсулот чиқаришни кўпайтириш ва унинг сифатини яхшилашгина халқ фаровонлигини оширишнинг ҳал қилувчи ва энг асосий шартидир»¹ деган эди. Шуниси ҳам борки, маҳсулот сифати қанчалик яхши — юқори бўлса, умумий ижтимоий меҳнат шунчалик самарали ва унумли бўлади. Сифатсиз маҳсулот — колхозга ҳам, ишчига ҳам, давлатга ҳам катта зарар келтиради. Аниқроқ қилиб айтганда, сифатсиз маҳсулот чиқариш халқ мулкани бекорга исроф қилиш, маҳсулот тайёрлаш учун зарур бўлган қимматли хом ашё, маблағ ва меҳнатни зое кетказиш демакдир.

Маҳсулот сифати деганда, биз маҳсулотнинг жамият эҳтиёжларини қондириш учун зарур бўлган хусусиятларининг йиғиндисини тушунамиз. Жамиятнинг эҳтиёжларини қондира олмайдиган, истеъмолчиларнинг дидига ёқмайдиган маҳсулот сифатсиз маҳсулот ҳисобланади. Маҳсулотнинг сифатлилиқ хусусиятлари турлитумандир. Масалан, ипак газламани олсак, унда чўзилиш, тораийш, майинлиқ, бўялиш ва бошқа бир қатор хусусиятлар бор. Шунинг учун маҳсулотнинг сифатини аниқлашда унинг технологик, иқтисодий жиҳатлари, стандартлиги ва бошқа кўрсаткичлари эътиборга олинishi зарур. Пилла сифатини яхшилаш унинг технологик жиҳатини такомиллаштириш ҳамда энг кам меҳнат ва маблағ сарфлаб юқори сифатли маҳсулот етиштириш демакдир. Пилла сифати кўрсаткичларини тобора яхшилаб бориш қишлоқ хўжалик тармоқларининг рентабеллик даражасини оширишга ёрдам беради. Колхоз ёки совхоз давлатга пиллани қанчалик юқори сортларда топширса, етиштирилган пилланинг ҳар центнери учун шунчалик юқори нархларда пул олади. Агар давлат, олий сорт пилланинг бир килограми учун 12 сўм 80 тийин тўлайдиган бўлса, брак ва қорапачоқ пиллаларни 30 тийиндан олади, холос, яъни сараланган сортга қараганда 42,7 барабар кам пул тўлайди. Натижада паст сифатли пилла етиштирган колхоз ва совхозлар анчагина зарар кўрадилар. Аксинча, юқори сифатли пилла етиш-

¹ Л. И. Брежнев. КПСС Марказий Қомитети ҳисоботи ҳамда ички ва ташқи сиёсат соҳасида партиянинг навбатдаги вазифалари. «Ўзбекистон» нашриёти, Тошкент, 1976, 58- бет.

тирган хўжаликлар эса худди шу миқдордаги пилла маҳсулотни учун салмоқли даромад оладилар. Бу ҳол колхоз ва совхозлар экономикасига таъсир қилади, албатта. Шунинг учун ҳам пилла сифатини яхшилаш — пиллачиликни сердаромад, рентабелли тармоққа айлантиришнинг муҳим омили ҳисобланади. Бироқ анализлар шуни кўрсатадики, мамлакатимизнинг деярли барча республикаларида пилла сифатини яхшилашга етарли даражада тўлиқ эътибор берилмаётган (19-жадвал).

Жадвалдан кўриниб турибдики, 1979 йилда 1971 йилга нисбатан сортли пиллалар салмоғи (олий, 1, 2 ва 3-сортлар йиғиндиси) Қозоғистон, Озарбайжон, Қирғизистон ва Тожикистон республикаларида бир неча процентга камайиб кетган. Ўзбекистонда эса деярли ўзгармаган. Лекин РСФСР, Грузия ва Молдавия республикаларида сортли пиллалар салмоғи бир неча процентга кўпайган. Жадвал анализлари яна шуни кўрсатадики, республикалар ўртасида аъло ва биринчи сорт пиллаларнинг салмоғи ҳам турлитумандир. Аъло ва биринчи сортлар салмоғи энг кўп миқдорни ташкил этган республикалар қаторига Грузия, Озарбайжон, Қирғизистон ва Туркменистон республикаларини киритиш мумкин. Яна шуни уқтириш керакки, 1971—1979 йилларда РСФСР, Украина, Қозоғистон, Грузия, Молдавия, Қирғизистон ва Туркменистон республикаларида аъло ва биринчи сорт пиллаларнинг салмоғи анча ошган. Бироқ шу йиллар мобайнида Ўзбекистон, Озарбайжон, ва Тожикистонда бу кўрсаткич пасайган. Демак, сортли пиллалар салмоғи паст бўлган республикаларда, пилла сифатини ошириш учун жиддий кураш олиб борилмаса, бракка йўл қўйилса, етиштирилаётган пилланинг ўртача баҳоси пировардида эса пиллачиликнинг рентабеллик даражаси камаяди.

Кези келганда, шуни ҳам эслатиб ўтиш керакки, сифатсиз пилла етиштириш фақат хўжалик учун эмас, балки давлат ва ипакчилик саноатлари учун ҳам зарардир. Чунки сифатсиз пилладан хом ипак миқдори анча кам чиқади ва ундан тўқилган газламалар ҳам сифатсиз бўлади. Маълумки, кишиларнинг ҳаётий эҳтиёжини қондирмайдиган, яъни паст сифатли маҳсулотлар жамоат эътиборига сазовор бўлмайди, бундай маҳсулот учун сарфланган иш вақти ўзини-ўзи оқлай ҳам олмайди.

Пилла сифатини ошириш — мураккаб ва кўп қиррали вазифа ҳисобланади. Бу вазифанинг ҳал этила бориши биринчи галда колхоз ва совхозларнинг қандай ишлашларига боғлиқдир.

«Самарадорлик ва сифат учун курашнинг маъноси шуки,—деб таъкидлади Л. И. Брежнев, 1976 йил КПСС Марказий Комитетининг октябрь Пленумида — ҳар бир совет кишиси, ҳар бир меҳнат коллективи юксак меҳнат унумдорлигига эришуви, ишлаб чиқариш интизоми ва тежамкорликка қаттиқ риоя қилиши, ўз ишининг сифатини, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг сифатини кун сайин яхшилаб бориши керак».

Пилланинг сифатини ошириш, худди экинлар ҳосилдорлигини ошириш синғари кўпгина шароитларга, яъни агротехника талаблари, иқтисодий ва ташкилий характердаги шарт-шароитларга

СССРда ештирилган пилаларнинг сортлар бўйича топширилиши

Республикалар	1971 йил		1973 йил		1974 йил		1975 йил		1976 йил		1977 йил		1978 йил		1979 йил	
	сортлар пилалар, %		сортлар пилалар, %		сортлар пилалар, %		сортлар пилалар, %		сортлар пилалар, %		сортлар пилалар, %		сортлар пилалар, %		сортлар пилалар, %	
	жами	III. Ж. аъло ва I-сорт	жами	III. Ж. аъло ва I-сорт	жами	III. Ж. аъло ва I-сорт	жами	III. Ж. аъло ва I-сорт	жами	III. Ж. аъло ва I-сорт	жами	III. Ж. аъло ва I-сорт	жами	III. Ж. аъло ва I-сорт	жами	III. Ж. аъло ва I-сорт
РСФСР	77,2	13,1	74,9	11,7	74,8	13,0	77,8	—	76,6	15,5	76,9	13,8	78,6	17,4	83,7	18,7
Украина	73,2	9,2	73,6	10,7	71,7	9,1	77,3	—	75,8	12,6	71,9	13,0	72,7	13,2	77,7	15,1
Ўзбекистон	83,1	16,4	82,3	16,3	84,2	16,0	83,0	—	83,9	15,9	84,3	14,6	83,1	14,3	83,1	13,0
Қозғистон	82,8	14,3	82,7	16,9	82,9	15,3	84,5	—	84,2	19,6	85,0	17,3	81,1	15,9	81,0	18,5
Грузия	79,4	24,2	78,7	23,7	80,3	24,9	81,5	—	81,0	26,5	82,4	27,6	83,0	27,8	83,6	28,4
Озарбайжон	88,0	38,3	82,7	33,0	82,7	31,3	83,5	—	83,1	32,4	84,8	34,6	83,5	34,0	82,8	33,3
Молдавия	79,4	6,7	78,1	6,4	77,0	6,0	79,0	—	81,0	10,3	81,5	11,7	80,6	14,6	79,6	9,2
Қирғизистон	88,0	24,9	88,0	24,6	88,2	25,7	88,9	—	88,3	26,5	87,1	26,9	83,6	25,3	84,4	20,3
Тожикистон	80,6	16,6	78,9	12,3	80,4	13,2	80,3	—	79,9	14,0	80,3	15,5	79,1	14,0	77,5	12,0
Арманистон	80,5	24,6	75,6	22,1	77,1	31,4	77,3	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Туркменистон	80,0	21,1	80,6	22,6	81,0	22,9	82,7	—	79,4	22,0	81,1	22,8	78,4	21,7	82,5	23,4
СССР бўйича	82,5	19,1	81,4	18,6	82,8	18,5	82,6	—	82,8	18,6	83,5	18,5	82,2	17,8	82,5	17,0

боғлиқдир. Бу омиллардан энг муҳими — қурт боқиш агротехникаси ҳисобланади. Табиат сирларини чуқур билувчи буюк олим И. В. Мичурин «Энг аъло нав ҳам агротехникасиз ҳосил бўлмайди» деган эди. Унинг фикрича, номувофиқ парвариш қилиш билан бир навли экинларнинг энг яхши дурагайлариини ёввойига айлантириб ва, аксинча, яхши парвариш қилиш билан ёввойи навни маданийга айлантириб юбориш мумкин. Бунинг учун аввало пиллачилик бригада ва звеноларида меҳнатни тўғри ташкил қилиш, қуртхоналарда температура, намлик ва ёруғлик жиҳатдан энг мувофиқ шароитни вужудга келтириш лозим. Шуни ҳам айтиш керакки, пилла сифати юқорида айтилган омилларнинг баъзиларигагина эмас, балки ўша омилларнинг ҳаммасига боғлиқдир. Агар юқорида айтилган омилларнинг ҳаммаси ёки ақалли биттаси ипак қурти организмнинг ривожланишига тўғри келмаса, у вақтда сифатли пилла олиш мумкин эмас. Шу боисдан қурт боқишнинг асосий қондаларини ва омилларини бир-бирига боғлаган ҳолда комплекс татбиқ қилиш мақсадга мувофиқдир.

Шу нарсани ҳамиша эсда тутиш керакки, қурт боқиш ва қуртнинг пилла ўраш агротехникаси қондаларига қатъий риоя қилиш — қуртларнинг ҳаммасини тўла ва соғлом сақлаб қолиш ва уларнинг ҳар биридан юқори сифатли пилла олиш гаровидир.

Қурт боқиш агротехникаси қондаларини сал бўлса-да бузиш — қуртларнинг касалланишига ва кўплаб нобуд бўлишига, натижада пилла ҳосили камайиб кетишига сабаб бўлади. Касал қуртлар пилла ўраган тақдирда ҳам бундай пиллаларнинг сифати — салмоғи кескин даражада пасайиб кетади. Бирор жойида доғлари бўлган пиллалар бракка чиқарилади. Ипак қуртини боқиш агротехникаси унча мураккаб иш эмас ва уни ҳар бир колхозда, бригада ва звеноларда бемалол бажариш мумкин.

Қурт боқишга ўз вақтида тайёргарлик кўриш керак. Инкубаторияда очирилган қуртни олишдан бир неча кун илгари қуртхона биноларини ва асбоб-ускуналарни дезинфекция қилиш, оқлаш, хоналарга ва печкалар ёки электр иситкичлар, сўкчаклар, температура ва ҳаво намлигини аниқлайдиган асбоблар ўрнатиш зарур.

Қурт боқиш ўз вақтида бошланса, қуртхонанинг ҳаво температураси ва нисбий намлиги нормал даражада бўлиши таъминланса, қуртлар яйраб ўсиши учун кенг жой тайёрланса, пиллачилик мавсуми муваффақиятли ўтади. Демак, қуртлар яхши ривожланиб сифатли пилла ўрайди.

Илгор колхоз ва совхозларнинг тажрибасига кўра, биринчи ва иккинчи ёшдаги ипак қуртларини боқаётганда бионинг иссиқлик даражаси 27—29, намлик даражаси эса 30—60 процент бўлиши лозим. Қуртлар учинчи ва тўртинчи ёшга етганда қуртхонада температурани 26—28 даражада, ҳаво намлигини 55—60—70 процентда сақлаш керак. Қуртлар бешинчи ёшга етганда температура 24—26 даражада, намлик 60—70 процент атрофида сақланиши зарур. Бу даврда ташқи ҳаво гоҳ исиб, гоҳ совиб туради. Айниқса кечалари ташқи ҳаво температураси паст бўлади. Шу сабабли печкани ёқиш ёки ёқмаслик кераклигини билиш жуда муҳим, бун-

га алоҳида этибор бериш лозим. Кундузлари эса қуртхонанинг дераза ва туйнуқларини очиб қўйиб шамоллатиш ва табиий иссиқликдан тўла фойдаланиш зарур. Қуртхона сахнини қуртларнинг ўсиши, кўпайишига қараб кенгайтириб бориш зарур. Бунга ўз вақтида этибор берилмаса, қуртлар тор жойда сиқилиб қолади ва касалликка чалинади. Бу пилла сифатини ва унинг ҳосилдорлигини пасайтиради. САНИЙИШ кўрсатмаларига биноан, боқилаётган ҳар бир қути қурт уруғига кам деганда 60—70 квадрат метр жой ажратиб бериш керак. Шу жумладан биринчи ёшдаги қуртлар учун 2 квадрат метр, иккинчи ёшдагиларга, 6 квадрат метр, учинчи ёшдагиларга 12 квадрат метр, тўртинчи ёшдагиларга 25—30 квадрат метр, бешинчи ёшдаги қуртларга эса 60—70 квадрат метр жой бўлиши зарур.

Ипак қуртини етарли миқдорда жой билан таъминлашда, айниқса катта биноларда боқилаётган қуртларни кўп қаватли сўчаклар ва этажеркалар билан жиҳозлаш яхши натижа беради. Биноларни, бундай тартибда жиҳозлаш бинодан янада самаралироқ фойдаланишга имкон беради.

Қуртларга етарли агротехника шароити яратиб берилса-ю, лекин улар тўйимли ва зарур миқдорда барг билан таъминлаб турилмаса, мўлжалланган пилла ҳосилини олиб бўлмайди. Шу сабабли қуртларни тўйимли барг билан таъминлаб туриш пилланинг сифатини яхшилашда ҳал қилувчи роль ўйнайди. Илғор звенолардаги шарт-шароитлар бошқа барча звеноларникидан фарқ қилмайди, лекин улар муттасил мўл-кўл ва сифатли пилла ҳосили етиштирмоқдалар. Бунинг «сири» шундаки, илғорлар ўзларига бириктирилган тут дарахтидан оқилона фойдаланадилар ва баргни тежаб-тергаб сарфлайдилар. Қуртларни боқиш пайтида агротехника қоидаларига қаттиқ амал қилиб, уларга баргни оз-озлаб берадилар ва солинганларини тез-тез ағдариб турадилар. Бундай қилинганда қуртлар баргни нишжўрдга чиқармай, ҳаммасини ейди ва анчагинна барг тежалади.

Ипак қуртининг пилла ўраши — қурт боқиш ишининг тугаллашиш давридир. Пилланинг юқори сифатли бўлиши ва ҳосилнинг ортиши аксари ҳолларда мана шу даврнинг бошқарилишига боғлиқ. Агар қуртларнинг пилла ўраш даврига парвосизлик билан қаралса, улар ҳатто яхши боқиб ўстирилган тақдирда ҳам сифатсиз пилла олинади. Бинобарин, бу нозик даврга жуда эҳтиёт бўлиш керак.

Ҳар бир қутидан сифатли пилла олиш учун қуртларни яхшилаб боқиш, пилла ўрашга киришганда дасталарни ўз вақтида ва сўчаклар бўйлаб тўғри жойлаш керак. Ҳамма дасталарни бирданига жойламай, балки пилла ўрай бошлаган қуртлар пайдо бўлган сари бирин-кетин қўйиб бориш керак. Дасталар қуртлар пилла ўрашига қадар етарли миқдорда тайёрлаб қўйилган бўлиши лозим. Кўпинча қуртларнинг пилла ўраши учун турли ўт, айниқса мингбоши ўтдан ясалган дасталар қўйилади, агар шу дасталар қаторида похол дасталар ҳам ишлатилганида 80—90 процентгача ва ундан ҳам кўпроқ сифатли пилла олиш мумкин. Агар дасталар

яхши ва етарли қилиб тайёрланмаса, брак пиллалар кўпайиб, пилла сифати ёмонлашади.

Қуртларнинг фракцион усулда пилла ўрашига эришиш керак. Бу усулнинг моҳияти шундаки, бир кун олдин жойланган дасталар улардаги пилла ўраётган қуртлар билан биргаликда (ҳар куни) йиғиштириб олиниб, пилла ўраш учун ажратилган алоҳида бинога ёки шу қуртхонада барвақт тайёрлаб қўйилган сўкчакларда кўчирилади. Дасталардан бўшаган жойларга янги дасталар қўйилади, булар ҳам иккинчи куни териб олиниб, улар ўрнига янги дасталар қўйилади, қурт боқиш даврининг охиригача дасталар шу тарзда алмаштириб турилади.

20-жадвал

Пилла ўрашда фракцион усулнинг аҳамияти¹

Пилла ўраш усули	Пилла сортлари				
	Аъло ва 1-сорт	2-сорт	3-сорт	брак	қорапачоқ
Фракцион	69,3	18,6	5,4	6,4	0,3
Оддий	24,8	19,1	21,1	30,5	5,2

Демак, ҳар бир дастада бир кунда ўрала бошлаган пиллалар бўлади. Бу эса саноат учун жуда муҳимдир. Чунки бундай дасталардан юқори сифатли ва бир хил пиллалар олинади (20-жадвал).

Пилла ўраш вақтида қуртхонанинг иссиқлик ва намлик даражаси ҳам пилла сифатига қаттиқ таъсир қилади. Пилла ўраш вақтида қуртхона ҳавосининг намлиги ошиб кетса, уларда пилланинг сифати пасаяди, брак пилла миқдори кўпаяди.

САНИЙИШ маълумотларига қараганда, пилла ўраш вақтида қуртхона температурасини 25 даража ва ҳавонинг намлик даражасини 60 процент қилиб турилганда энг кўп ипак олиш мумкин экан. Бунинг учун қуртхонани пилла ўраш вақтида мунтазам сурада шамоллатиб туриш керак.

Пилла сифатини яхшилаш табирларидан яна бири — маҳсулотни тайёрлов пунктларига қаттиқ идиш, яшик, саватларга жойлаб жўнатишдир. Пилланинг сортлилигига уни териб олиш вақти ҳам таъсир қилади. Шу сабабли ҳар бир қуртхонада ўралган пиллани ўз вақтида ва алоҳида териб олиш зарур. Одатда саноат аҳамиятига эга бўлган пиллани қурт пилла ўрашга кирганидан кейинги еттинчи-саккизинчи кунда, наслчилик аҳамиятидаги пилла эса тўққиз-ўнинчи куни териб олинади. Пилла кўрсатилган муддатидан олдин териб олинса, етилмаган хом бўлиб қолиши ва брак

¹ Шёлк Ўзбекистана. «Ўзбекистон» нашриёти, Тошкент, 1971, 76-бет.

хисобланиши мумкин. Бунга эътибор бермаган хўжаликларда, баъзан бракка чиқарилган маҳсулотнинг тахминан 60—70 процентини етилмаган пилла ташкил этади. Агар пилла агроном кўрсатмасига биноан қуртлар пилла ўрай бошлагач, етти-саккиз кундан кейин терилганда эди, бундай пиллалар шубҳасиз, юқори сортларга қабул қилинган бўларди. Натижада қолхоз ҳам, давлат ҳам фойда кўрарди. Бундай қилиш пиллачилар учун ҳам фойдалидир. Чунки уларнинг меҳнатига фақат топширилган пилланинг миқдорига қараб эмас, балки сифатига қараб ҳам ҳақ тўланади.

Пилланинг хом бўлишига ва сифатининг пасайиб кетишига йўл қўймаслик учун қуртлари ғумбакка айланган пилла доналарини дасталардан дарҳол териб олиб, қаттиқ идишга солиб, пилла тайёрлаш пунктига юбориш керак.

Пиллани териш вақтида энг олдин дастадаги ўлик қуртларни ва қорапачоқ пиллаларни ажратиб териб олиб, сўнгра нормал пиллаларни териш керак.

Сўкчакларнинг ёки этажеркаларнинг пастки қаватларида ўралган пиллаларни биринчи навбатда териш керак. Агар пилла териш юқориги қаватдан бошланса, пастки қаватлардаги пиллалар то терилгунча ифлосланиб қолади. Пиллани дастадан териб олиш билан бир вақтда унинг сортига ҳам эътибор бериб, уларни нормал, брак ва қорапачоққа ажратиш лозим. Териб олинган пиллаларни тайёрлов пунктига жўнатишга қадар уларни лосдан тозалаш лозим.

Пилла сифатини яхшилаш омилларидан яна бири, бу қуртларни кўпроқ марказлаштириб, йирик биноларда ёки махсус қуртхоналарда боқишдир. Йирик биноларда ёки қуртхоналарда боқилган қуртлардан юқори сифатли пилла олишнинг бирдан-бир боиси шундаки, боқилаётган қуртлар доимий назорат остида бўлади, қурт тутиш қондаларига тўла амал қилинади, қуртлар яйраб ўсадн, яхши ривожланади, турли касалликларга чалинишдан ҳоли бўлади, ниҳоят, нобудгарчилик барҳам топа бошлайди. Натижада пилла ҳосили оша боради, энг муҳими — унинг сифати яхшиланади.

Пилланинг сифатини яхшилаш ва ундан олинадиган ипак миқдорини кўпайтириш соҳасидаги муҳим шартлардан яна бири қуртларнинг мавжуд зот ва дурагайларини тобора такомиллаштириш ҳамда янги зот ва дурагайларни етиштиришдан иборатдир. Ҳозир совет селекционер-пиллачилари эришилган ютуқлар билангина чекланиб қолмай, ипак қуртининг зотларини яхшилаш ва янада такомиллаштириш, ҳаётчанлигини ва технологик хоссаларини кўтариш устида зўр бериб ишламоқдалар.

Ўрта Осиё Ипакчилик илмий тадқиқот институтида ипак қуртининг ҳозирги дурагайларини алмаштириш учун бир талай истиқболли зотлар яратилган. Янги дурагайлар яратишда юқори пилла ҳосили олиш, шунингдек, пиллани қайта ишлаб, турли хил шойи газламалар ва махсус мақсадлар учун ишлатиладиган хом ипак тайёрлашдаги саноат талабини қондириш ҳам кўзда тутилган. Бу дурагайлар ҳозирги мавжуд зот ва дурагайлардан асосан

сермахсуллиги ҳамда толаларнинг метрик номери анча юқори бўлган серипак пилла бериши билан фарқ қилади. Янги дурагайларнинг иқтисодий жиҳатдан самарадорлиги шундаки, уларнинг пилласи ипак ишлаб чиқаришда хом ашёни озроқ сарфлашга, унинг таннархини камайтиришга имкон беради. Бундан ташқари, бу дурагайларнинг пилласи жуда ингичка, пишиқ ва толаси бирмунча узундир. Шунинг ҳам айтиш керакки, янги қурт зотлари фақат серипаклиги билан эмас, ҳосилдорлик жиҳатдан ҳам жуда сермахсулдор. Чунки дурагай қуртларнинг ҳаётчанлиги жуда яхши. Келгусида ипак қуртининг уруғ ҳолида ҳамда қурт даврида жинсига қараб нишонланган урчитиш ҳам катта фойда бериши кўзда тутилади. Ипак қуртининг жинсига қараб нишонланган зотлари ҳамда дурагайлари ҳозирги дурагай қурт уруғининг сифатини яхшилашга имкон беради. Уларнинг дурагайлари тезроқ ривожланади, пиллаларнинг ҳажми ва шакли деярли бир хилда бўлади. Бу — маҳсулот сифати учун асосий кўрсаткич ҳисобланади.

Қурт даврида жинсига қараб нишонланган зотлар, ҳаётчанлик ва маҳсулдорлик, серипак пилла бериши ва ипак толаларининг метрик номери анча юқори бўлиши жиҳатидан нишонланмаган дурагайларга қараганда анча афзалдир.

Ҳозир давлатга сотилаётган пиллаларнинг сифати серипаклик жиҳатидан, яъни улардан қанча ипак чиқишига қараб баҳоланмай балки амалдаги давлат стандартида кўрсатилган белгиларга қараб баҳоланади. Пиллаларни ташқи белгиларига қараб ва кўз билан чамалаб баҳолаш лаборантларнинг тажрибаси ва ҳалол ишлашига боғлиқ. Аммо баъзи тайёрлов пунктларида пилла навларини нотўғри баҳолашга йўл қўйилмоқда. Натижада пиллаларнинг сифатини сунъий равишда пасайтириб ёки юқорилаштириш колхоз ва совхозларга ҳамда давлатга анчагина зарар етказмоқда. Бундан ташқари, пиллани ёриб, сифатини аниқлаш кўп вақт ва кўп киши меҳнатини талаб этади, бунинг устига жуда машаққатли иш.

Бинобарин, пиллаларни серипаклик даражасига қараб қабул қилиш усулига ўтиш — колхоз ва совхозлар учун ҳам, давлат учун ҳам катта аҳамиятга эга. Бироқ пилланинг серипаклигини кўз билан чамалаб эмас, балки аниқ натижа берадиган махсус аппаратлар ёрдамида белгилаш лозим. Шундай аппарат Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг физика-техника институти олимлари томонидан яратилган. Улар яратган «ФТИ-1» прибори пиллани кесмасдан ипак миқдори ва сифатини уч минутда аниқлаб беради. Уни ишлатиш жуда осон. У махсус бинолардагина эмас, шийпон ва чодирларда ҳам бемалол ишлайверади. Фақат пана жой бўлса бас. Бундан ташқари, приборни бир киши — ўрта маълумотли оператор-лаборант бемалол бошқара олади. Мутахассисларнинг айтишича, шу прибор туфайли ҳосилни ҳар бир қуртбоқардан алоҳида-алоҳида қабул қилиб олиш мумкин. Бу эса топширилган пилла сифатининг яхши бўлишини таъминлайди. Энг асосийси пиллани текширишда ёриб кўриш усулининг йўқ қилини-

ши билан давлатга йилига юз тонналаб қўшимча пилла топширади. Пиллачилар эса шунинг эвазигагина 2 миллион сўмга яқин соф фойда кўрадилар. Эндиги вазифа мавжуд прибордан унумли фойдаланиб, уни кўплаб ишлаб чиқаришга татбиқ қилиш керак. Бу эса пилла сифатини тўғри белгилаш имконини берибгина қолмай, балки пиллакор хўжаликлар билан давлат ўртасидаги ҳисоб-китоб ишларини, шунингдек, пиллачилик заводлари билан бўладиган ҳисоб-китобларни тўғри олиб боришга имкон беради.

Х БОБ

ПИЛЛАЧИЛИКНИ АНАЛИЗ ҚИЛИШ

1-§. Анализ қилишнинг аҳамияти ва вазифалари

Маълумки, КПСС XXVI съезди ўн биринчи беш йилликда бутун диққат-эътиборни ишлаб чиқариш самарадорлиги ва иш сифатини ошириш, вужудга келтирилган иқтисодий потенциаллардан оқилона фойдаланиш, асосий фондлар самарасини янада кўтариш, фан-техника тараққиётини ҳар томонлама жадаллаштириш ва ишлаб чиқаришни интенсивлаш, меҳнат унумдорлигини ошириш манфаатларини кўзлаб иқтисодий тежашни кучайтириш соҳасидаги вазифаларни амалий равишда ҳал қилиш кераклигини белгилаб берди. Партия белгилаб берган бу улугвор вазифаларни бажариш учун аввало ҳар бир хўжаликда ва тармоқда хўжалик фаолиятини атрофлича чуқур анализ қилиш асосида ички резервлардан имкони борича яхшироқ фойдаланишга, камроқ чиқим қилиб энг кўп натижаларга эришишга, илғор тажрибани жорий этишга, ишлаб чиқариш новаторларининг ташаббусини оммалаштиришга алоҳида эътибор бериш лозим.

КПСС Марказий Комитетининг июль (1978 йил) Пленумида ўртоқ Л. И. Брежнев ички имкониятлардан тўлиқ фойдаланиш хўжалик экономикасини оширишда катта аҳамиятга эга эканлигини таъкидлаб, шундай деган эди: «Совхоз ва колхозларда моддий ва молиявий ресурслардан фойдаланишни яхшилаш, ҳозирги шароитларда қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини ошириш вазифаси биринчи ўринга қўйилмоғи лозим. Шу мақсадда пастдан юқорига ча бўлган барча хўжалик бўғинларида иқтисодий тежамкорлик учун, маҳсулот таннархини пасайтириш учун хўжасизлик ва исрофгарчилик фактларига қарши янада сабот билан курашни авж олдириш зарур. Ана шу йўлдагина қишлоқда вужудга келтирилган иқтисодий потенциалдан гоят самарали фойдаланишга эришиш мумкин»¹.

Партия томонидан белгиланган бу улугвор вазифани бажариш ўз навбатида хўжалик ходимларидан хўжалик фаолиятини, шу жумладан пиллачилик тармоғини чуқур анализ қилишни тақозо этади. Бусиз пиллачиликнинг равнақ топиши қийин, аниқроғи,

¹ «Совет Ўзбекистони» газетаси, 1978 йил, 4 июль сони.

пиллачиликни анализ қилмай туриб, ички резервларни топиб ишга солиш, материал-пул маблағлар сарфни камайтириш, кам меҳнат ва маблағ сарфлаб кўп маҳсулот олиш, пиллачилик рентабеллигини тобора ошириб бориш мумкин эмас.

Анализ қилиш — пиллачилик тармоғини яхшилашнинг, хўжалик ҳисобини мустаҳкамлашнинг муҳим воситасидир, давлат топшириқларининг бажарилишини назорат қилиш қуролидир. Анализ қилиш пиллачиликнинг ички резервларини аниқлашга ва план топшириқларини бажариш ва ошириб бажариш тадбирларини кўришга имкон беради. Пиллачилик тармоғини янада ривожлантириш ва такомиллаштириш имкониятларини ҳамда резервларини аниқлаш иқтисодий анализ қилишнинг асосий вазифасидир. Пиллачиликни анализ қилиш натижаларидан колхоз ва совхозларнинг пилла етиштиришдаги камчиликларини йўқотиш, пиллачиликни янада ривожлантириш ва унинг экономикасини мустаҳкамлаш тадбирларини ишлаб чиқиб амалга ошириш мумкин. Пиллачиликни тўғри анализ қилиш колхоз ва совхозларда давлат интизомини мустаҳкамлайди, қурт боқувчи ва тутчиларнинг топширилган иш учун давлат ва партия олдидаги масъулиятини оширишга ёрдам беради.

Анализ қилиш тармоқ қандай юритилаётгани, унинг экономикасини ва ривожланиш суръатларини текширади. Пиллани мўлқўл етиштиришга ҳамда пиллачиликнинг рентабеллигини оширишга имкон берадиган резервларни излаб топиш вазифаларини бажаради. Бинобарин, пиллачиликни анализ қилишга пухта раҳбарлик қилиб, уни ҳар томонлама чуқур ўрганиб, умумлаштириб бориш лозим.

Пиллачиликни анализ қилишнинг асосий вазифаси — пилла етиштириш планининг бажарилишини ўрганиш, маҳсулдорлигини ошириш, ипак қўртларининг етарли жой билан таъминланишини, пландан фарқ қилиш сабабларини, илғор тажрибаларни ўрганиш, мавжуд имкониятлардан ва резервлардан етарли фойдаланиш, бу имконият ва резервлардан фойдаланиш тадбирларини ишлаб чиқиш ва шу асосда пиллачилик тармоғининг иқтисодий самарадорлигини оширишдан иборатдир.

Иқтисодий анализнинг асосий вазифаси ҳақиқий маълумотларнинг пландаги кўрсаткичлардан фарқ қилишини аниқлашгина эмас, балки пилла етиштиришнинг янада кўпайтиришнинг мавжуд резервларини, ишдаги айрим камчиликларни ва уларнинг сабабларини очиб ташлашдир.

2-§. Анализ қилиш ва унинг кўрсаткичлари

Хўжаликнинг қурт боқиш ва тутчилик иш натижаларини ўрганиш ва умумлаштиришда қўлланиладиган усулларнинг ҳаммаси бирликда пиллачилик ишларини анализ қилиш деб аталади.

Колхоз ва совхозларнинг пиллачилик ишларини анализ этишда йиллик ишлаб чиқариш — молия плани, яъни бригада, пиллачилик

агротехникларига, звеноларига, берилган топшириқлар, бухгалтерия учётидаги ҳамда район ипакчилик бўлимларининг маълумотлари ва бошқа шу каби маълумотлар асосий ҳужжат бўлади.

Пиллачилик ишларида эришилган натижаларни анализ қилишда *миқдор* ва *сифат кўрсаткичларидан* фойдаланилади. Миқдор кўрсаткичлари ишнинг ҳажмини кўрсатади. Унга пилланинг миқдори, қурт боқишнинг ҳажми, тут дарахтларининг сони ва бошқа кўрсаткичларни киритиш мумкин.

Сифат кўрсаткичларига пилланинг таннархи, рентабеллик, меҳнат унумдорлиги, ҳар қути қурт уруғидан олинган пилла ҳосилдорлиги ва бошқалар киради. Анализ якунлари абсолют, нисбий ва ўртача рақамлар билан ифодаланади. Абсолют миқдор ижтимоий ҳодисаларнинг ҳажмини ва миқдорини билдиради. Улар ҳар доим сон билан аталиб, маълум ўлчов бирлигида, масалан, дона, тонна, гектар, метр, киши-кун, соат, минут, сўм, куб метр каби кўрсаткичларда ифодаланади. Нисбий кўрсаткичларга процентлар, салмоқлар, коэффициентлар, индекслар ва бошқалар киради. Улар ёрдамида пилла тайёрлаш планининг бажарилиши, ялпи даромадда пиллачилик тармоғининг тутган ўрни ва бошқалар аниқланади. Нисбий кўрсаткичларда бир кўрсаткични иккинчи бир кўрсаткичга таққослаб, улар ўртасидаги фарқ аниқланади. Масалан, анализ қилинаётган колхозда ўтган йили пиллачиликдан 340 минг сўм олинган эди. Ҳисобот йилига келиб ундан олинган даромад 480 минг сўмга етган. Хўжаликда пиллачилик тармоғидан олинган даромад неча марта кўпайганлигини аниқлаш учун 480 ни 340 га тақсимлаш керак. У ҳолда пиллачиликдан олинган даромаднинг нисбий ўсиши $(480:340=1,4)$ 1,4 мартага тенгдир.

Нисбий миқдорнинг энг кўп тарқалган кўриниши процент билан ҳисоблаш бўлиб, у план бажарилишини аниқлашда айниқса кенг қўлланилади. Ўртача арифметик кўрсаткичлар асосан бир турдаги бир қанча маълумотларни, яъни ўртача иш ҳажми, иш кунини, ҳосилдорликни ва шунга ўхшашларни оммалаштиришда фойдаланилади. Масалан, бир неча йилги ўртача арифметик пилла ҳосилдорлигини аниқлаш учун бир неча йилги ҳосилдорлик ўша йиллардаги боқилган қути қурт уруғига кўпайтирилади. Сўнгра йиллар бўйича олинган ялпи пилла ҳосили қўшилади ва мазкур йиллардаги қути қурт уруғига бўлинади. Айтайлик, хўжаликда ҳар қути қурт уруғидан олинган ўртача пилла ҳосили уч йилда 59,8 кг, 60,6 кг, 62,5 кг ни ташкил қилган. Қурт боқиш ҳажми эса 550, 560 ва 600 қути бўлган. Бу ҳолда ўртача пилла ҳосилдорлиги уч йилда ҳар қути қурт уруғига:

$$\frac{32890 \quad 33935 \quad 47500}{(59,8 \text{ кг} \times 550) + (60,6 \text{ кг} \times 560) + (62,5 \text{ кг} \times 600)} = \frac{104325}{550 + 560 + 600} = \frac{104325}{1710} = 61 \text{ килограммдан тўғри келган.}$$

Процент — планларнинг бажарилишини кўрсатишда, рентабелликни аниқлашда, амортизацияни топишда ва бошқаларда фойдаланилади.

Коэффициентларни топиш усули трактор, транспорт воситалари ва электр хўжалиги ишини анализ қилишда ва машиналардан фойдаланишни аниқлашда қўлланиши мумкин. Масалан, қурт уруғи заводида 18 та пиллаларни лослардан тозалайдиган машина бўлиб, шундан мавсум давомида 13 таси ишлаган дейлик. Бу ҳолда пиллаларни лослардан тозалаш машинасидан фойдаланиш

коэффициенти $\frac{13}{18} = 0,72$ га тенг бўлади.

Индекс кўрсаткичи асосан тармоқнинг ўсиш суръати, пилла етиштиришнинг ўсиб бориш динамикаси, меҳнат унумдорлигининг кўтарилиш динамикаси ва ҳоказоларни анализ қилишда фойдаланилади. Индекс процент ёки коэффициент ҳолида келтирилади. Индекс кўрсаткичи базисли ва занжирли бўлади. Базисли индексда биринчи кўрсаткич базис бўлиб, 100 ёки 1 коэффициентга тенг деб олинади. Ундан кейинги кўрсаткичларнинг эса базисга қараб проценти ёки коэффициенти чиқарилади. Масалан, 5 йиллик пилла етиштиришни олсак, биринчи йил базис ҳисобланади, қолган 2, 3, 4 ва 5-йилларда етиштирилган пилла базисга, яъни 1-йилга қараб аниқланади.

Занжирли индекс ҳар йилги кўрсаткични ундан олдинги йилнинг кўрсаткичлари билан солиштиришда фойдаланилади. Бунда олдинги йилнинг кўрсаткичи 100 ва 1 коэффициентга тенг деб олинади ва шунга асосан кейинги йил маълумотининг проценти ёки коэффициенти аниқланади, сўнгра кейинги йил, яъни проценти аниқланган йили 100 ёки 1 коэффициент деб олиниб, ундан кейинги йилнинг маълумоти ёки коэффициенти чиқарилади ва ҳоказо (21-жадвал).

21-жадвал

Хўжаликда пилла етиштиришнинг ўсиши

Йил	Жами етиштирилган пилла, ц	Базисли индекс 1-йилга нисбатан		Занжирли индекс олдинги йилга нисбатан	
		центнер		центнер	
1-йил	345	100	—	100	—
2-йил	367	106,4	+22	106,4	+22
3-йил	401	116,2	+56	109,3	+34
4-йил	363	105,2	+18	90,5	+38
5-йил	405	117,4	+60	111,6	+42

Жадвалдан кўриниб турибдики, базисли индекс йиллар бўйича пилла етиштиришнинг биринчи йилга нисбатан қанчалик ўсишини кўрсатади. Жумладан, пилла етиштириш биринчи йилга нисбатан иккинчи йили 6,4% га ёки 22 центнерга; учинчи йилда 16,2% га ёки 56 центнерга; тўртинчи йили 5,2% га ёки 18 центнерга, бешинчи йили эса 17,4% га ёки 60 центнерга кўпайган. Занжирли индекс ҳар йилги пилла етиштиришнинг олдинги йилги пилла етиштиришга нисбатан қанчалик ўсганини кўрсатмоқда. Занжирли

индекс кўрсаткичи бўйича пилла етиштириш иккинчи йили биринчи йилга нисбатан 6,4% га ёки 22 центнерга кўпайган. Учинчи йили иккинчи йилга нисбатан 9,3% га ёки 34 центнерга ошган, тўртинчи йили учинчи йилга нисбатан аксинча 9,5% га ёки 38 центнерга камайган; бешинчи йили тўртинчи йилга нисбатан яна 11,6% га ёки 42 центнерга ошган.

Базисли ва занжирли индексларни коэффициент тариқасида аниқлашга мисол қилиб 22- жадвал маълумотларини келтириш мумкин.

22- жадвал

Хўжаликда ипак қурти боқиш ҳажмининг ўсиши

Йил	Жами боқилган қурт уруғи сонини қути	Базисли индекс	Занжирли индекс			
1-йил	505	1,00	1,00	—	—	—
2-йил	561	1,11	1,11	1,00	—	—
3-йил	523	1,04	—	0,93	1,00	—
4-йил	588	1,16	—	—	1,12	1,00
5-йил	622	1,23	—	—	—	1,06

Жадвалдан кўриниб турибдики, базисли индекснинг негизи доимий бўлган. Бизнинг мисолда 1-йил кўрсаткичи базисли индекснинг негизи бўлиб, у 1 коэффициентга тенг бўлган. Кейинги йилларнинг кўрсаткичи биринчи йилнинг коэффициентига биноан 2-йил 1,11; 3-йил 1,04; 4-йил 1,16; 5-йил 1,23 бўлган.

Занжирли индекснинг негизи ўзгарувчан бўлиб, шунинг учун ҳам ҳар йилги кўрсаткичлар кейинги йил кўрсаткичлари билан таққослаб олинган. Шунга биноан 1-йилда 505 қути 1 коэффициентга; 2-йилда 561 қути 1 коэффициентга; 3-йилда 523 қути 1 коэффициентга; 4-йилда 588 қути 1 коэффициентга; 5-йилда 622 қути 1 коэффициентга тенг деб олинган.

Амалиёт шуни кўрсатадики, анализ натижаларини кўпроқ график, диаграмма ва картограмма тариқасида тасвирлаш лозим. Чунки улар кўзга янада яққол ташланиб, тез хулоса чиқаришга ҳамда аниқ тасаввур ҳосил қилишга имкон беради.

Пиллачиликни анализ қилиш ишлари колхоз, совхоз, бригада, пиллачилик агротехниклари, звеноларнинг ҳақиқатда эришган иш натижаларини план ва топшириқларга таққослаб кўриш йўли билан аниқлаш лозим. Таҳлил қилиш вақтида хўжаликларда ўртача кўрсаткичлар билангина кифояланиб бўлмайди. Чунки ўртача рақамлар ишнинг ижобий ва салбий томонларини аниқ кўрсатмаслиги мумкин. Ана шу сабабли хўжаликдаги айрим ишлаб чиқариш бригадалари, пиллачилик агротехниклари, звенолари, колхозчи—ишчиларнинг қурт боқиш ва тутчиликдаги иш натижаларини таққослаб кўриш, шунингдек, мазкур хўжаликнинг иш натижаларини район ёки областдаги илғор звено, бригада ва хў-

жалқиларнинг иш натижалари билан таққослаб кўриш ҳам жуда муҳимдир.

В. И. Ленин бу ҳақда гапириб, ишбилармон иқтисодчи қуруқ тезислар ёзиш ўрнига, фактларни, рақамларни ва маълумотларни ўрганиш устида ишлайди, ўзимизнинг амалий тажрибамизни таҳлил қилади ва хато мана бу ерда, уни мана бундай қилиб тузатиш керак деб кўрсатади, деган эди.

Шунинг учун ҳам бошқа тармоқлар сингари, пиллачиликда ҳам анализ қилиш ишлари ҳисобот йили кўрсаткичларини пландаги ва ўтган йилдаги кўрсаткичлар ҳамда илғор хўжаликлар, звенолар кўрсаткичлари билан таққослаш йўли билан амалга оширилади.

Иқтисодий анализнинг асосий вазифаси ҳақиқий маълумотларнинг пландаги кўрсаткичлардан фарқ қилишини аниқлашгина эмас, балки пиллачилик маҳсулотлари етиштиришни янада кучайтиришнинг мавжуд резервларини, ишдаги айрим камчиликларни ва уларнинг сабабларини очиб ташлашдир. «...хўжаликнинг ташкил қилинишида, техникасида ва шу кабиларда ана шу фарқларнинг ҳаммаси ҳосилда жамланишини эсдан чиқармаслик керак»¹— деган эди В. И. Ленин.

Пилла ҳосилдорлиги бошқа қишлоқ хўжалик экинлари сингари совхоз ва колхозлар фаолиятининг асосий кўрсаткичларидан бирidir.

Барча қишлоқ хўжалик экинлари ҳосилдорлигини, шу жумладан пилла ҳосилдорлигини ошириш пилла етиштиришни кўпайтиришнинг асосий йўлларида бири ҳисобланади. Шу сабабли бу кўрсаткичга объектив баҳо бермоқ керак.

Ҳосилдорлик планининг бажарилишини анализ қилишнинг асосий вазифаси пландаги кўрсаткичларнинг бажарилмаслик сабабларини, хўжалик пилла ҳосилдорлигини юксалтириш учун қандай кураш олиб бораётганлигини аниқлашдан, планинг бажарилиш даражасига баҳо бериш ва пилла ҳосилдорлигининг ўсиши ҳисобига ялпи маҳсулот етиштиришни кўпайтиришнинг фойдаланилмаган резервларини очишдан иборатдир.

Қурт боқиш ҳажми пилла етиштириш ҳажмининг белгилаб берувчи энг муҳим омиллардан бири ҳисобланади. Ҳар қайси хўжаликда ипак қурти боқишни планлаштиришда қуйидагиларни ҳисобга олиш керак:

а) пилланинг тегишли сортларини давлатга сотиш планининг бажарилиши зарурлигини;

б) пилла етиштиришнинг иқтисодий самарадорлиги ва рентабеллик даражасини.

Пилла етиштиришни анализ қилиш учун йиллик ҳисобот, ишлаб чиқариш—молия плани ва оператив ҳисобот маълумотлари асосий манба ҳисобланади. Ипак қурти ҳажми ҳамда бригада ва звенолардан йиғилган ялпи пилланинг ҳосилдорлиги тўғрисидаги

¹ В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 17- том, 153- бет.

планли ва ҳақиқий материаллар бригадалар учун бериладиган йиллик топшириқларда ва бу топшириқларнинг бажарилиши тўғрисидаги ҳисоботларда кўрсатилади. 23-жадвалда хўжаликда пилла етиштириш планининг бажарилиши ва ривожланиш динамикасининг анализи келтирилади.

23-жадвал

Пилла етиштириш планининг бажарилишини анализ қилиш

	Ўтган йили	Ҳисобот йили		Фарқи +, —			
		планда	ҳақиқатда	абс,		абс,	
Қурт боқиш ҳажми, қути ҳисобида	600	660	700	+ 100	116,7	+40	106,1
Ҳар қутидан олинган пилла ҳосили, кг	70	68	71	+1	101,5	+3	104,5
Ялпи пилла ҳосили, ц	420	440,8	497	+77	118,4	+48,2	110,8

Жадвал анализи шуни кўрсатадики, анализ қилинаётган хўжаликда пилланинг ялпи ҳосили пландагига нисбатан 48,2 центнер ёки 10,8% га ошган. Пилла етиштиришнинг ўсиши боқилган қуртлар ҳажмининг ва пилла ҳосилдорлигининг пландагига нисбатан кўпайиши туфайли содир бўлган. Хўжаликда қурт боқиш ҳажми пландагига нисбатан 40 қути уруғга ёки 6,1% га кўпайган. Ҳар қутидан олинган пилла ҳосили планга нисбатан 3 кг ёки 4,8% га ошган. Ялпи пилла ҳосили, қурт боқиш ҳажми ва ҳосилдорлик фақатгина планга нисбатан ошмасдан, балки ўтган йилги кўрсаткичга нисбатан ҳам ошган.

Пиллачилик маҳсулотининг натурал ҳисобдаги ялпи ҳосили ўзгаришларини аниқлаш учун, ҳисобот давридаги ялпи маҳсулот ҳажмидан балансли йилдаги ялпи пилла ҳосилини айириб ташлаш керак. Ўтказилган анализ шуни кўрсатадики, пилла миқдори ҳисобот даврида ўтган йилдагига қараганда 77 центнер (497—420), планга нисбатан эса 48,2 центнер (497—448,8) кўп бўлган.

Ҳақиқий ҳосилдорлик даражаси пилланинг ҳақиқий ялпи ҳосилини ипак қуртларининг ҳақиқий йиғиб олинган ҳажмига бўлиш йўли билан ҳисоблаб чиқилади. Пландаги ҳосилдорлик пилланинг планда белгиланган ялпи ҳосилини планда белгиланган ипак қурти ҳажмига бўлиш йўли билан ҳисоблаб чиқилади.

Маълумки, етиштирилган пилланинг ялпи ҳосили даражасига учта асосий омил таъсир этади; а) ипак қуртларининг ҳажми; б) ҳар қути ҳисобига олинган пилланинг ҳосилдорлик даражаси; в) ипак қуртларининг нобуд бўлиши. Шунинг учун ҳам анализ вақтида етиштирилган ялпи пилла ҳосили планининг бажарилишида бу омилларнинг ҳар бири қай даражада таъсир этганлигини белгилаш жуда муҳимдир. Ялпи пилла етиштириш планининг бажарилишига бу омиллардан ҳар бирининг таъсирини анализ қилиш 24-жадвалда келтирилган.

**Ялпи пилла ҳосилининг кўпайишига қурт уруғининг ҳажми
ва ҳосилдорликнинг таъсир этишини анализ қилиш**

Қурт боқиш ҳажми, қути ҳисобида			1 қути уруғдан олин- ган пилла ҳосили, кг			Ялпи ҳосил, ц			Пландан фарқ қилади: +, -		
планда	ҳақиқатда	ўзгариш +, -	планда	ҳақиқатда	ўзгариш +, -	планда	ҳақиқатда	ўзгариш +, -	ҳажм (8-7)	қурт бо- қиш ҳаж- ми (3X4)	ҳосилдор- лик (2X6)
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
600	700	+40	68	71	+3	448,8	497	110,8	48,2	27,2	21,0

Жадвалдан кўриниб турибдики, анализ қилинаётган хўжалик-да ялпи пилла етиштириш миқдори план кўрсаткичига нисбатан 48,2 центнерга кўпайган. Бунинг 27,2 центнери қурт боқиш ҳажмининг кенгайиши ҳисобига; 21 центнери ҳар қути қурт уруғидан олинган пилла ҳосилини ошириш ҳисобига эришилган. Ипак қуртларини боқиш ҳажми ўзгариши ҳисобига қўшимча олинган пилла миқдорини аниқлаш учун аввало боқилаётган қуртларнинг планда белгиланган ҳажми билан ҳақиқий ҳажми ўртасидаги фарқини белгилаш лозим. Бу фарқ ($700 - 660 = 40$ қути қурт) 40 қутини ташкил этади. Боқилаётган қуртларнинг фарқ қилган ҳажминини 1 қути қурт уруғидан олинган планда белгиланган ҳосилга кўпайтириб, қурт боқиш ҳажми ҳисобига олинган ялпи пилла ҳосили миқдорини аниқлаш мумкин ($40 \text{ қути } 68 \text{ кг} = 27,2 \text{ ц}$).

Боқилаётган қуртларнинг ҳажми планда белгиланган ҳажмдан кам ёки кўп бўлиши мумкин. Планда белгиланган ҳосилдорликни сақлаган ҳолда боқилаётган қуртлар ҳажминини кўпайтириш билан етиштирилган ялпи маҳсулотнинг ҳажми ортади. Аксинча, боқилаётган қуртларнинг ҳақиқий ҳажми сақланганда эса ялпи маҳсулот ҳажмининг планда белгиланган ҳосилдорлиги камаяди. Ҳосилдорликнинг ялпи пилла ҳосили планининг бажарилишига таъсирини аниқлаш учун аввало планда белгиланган ҳосилдорлик ўртасидаги фарқни билиш керак. $71 \text{ кг} - 68 \text{ кг} = 3 \text{ кг}$. Бу фарқни боқилаётган қуртларнинг ҳақиқий ҳажмига кўпайтириб, ҳосилдорликнинг ўзгариши ҳисобига ялпи пилла ҳосилининг кўпайишини кўрамиз: $3 \text{ кг} \cdot 700 \text{ қути} = 21 \text{ центнер}$.

Қурт боқишнинг планда белгиланган ҳажминини сақлаган ҳолда ҳосилдорлик планининг ортиги билан бажарилиши ялпи маҳсулот ҳажмининг ўсишига ва аксинча бўлганда эса ялпи маҳсулот чиқishi планининг бажарилмаслигига олиб келади.

Нобуд бўлган ипак қуртлари ҳажмининг ялпи пиллачилик маҳсулотига таъсири қуйидагича ҳисоблаб чиқилади. Аввало, боқилаётган қуртлар ҳажмида ҳақиқий ва йиғиб олинган пиллалар ўртасидаги фарқ топилади, сўнгга бу кўрсаткич бир қути ипак қурти-

дан олинадиган ҳосилга кўпайтирилади. Нобуд бўлган ипак қуртларининг миқдори тузилган актлар асосида аниқланади.

Совхоз ва колхозларда пиллачилик учун ердан фойдаланишнинг самарадорлиги 100 га суғориладиган ер ҳисобига пилла етиштирилишига ва пиллачиликдан олинадиган ялпи даромаднинг ўсишига қараб аниқланади.

100 га суғориладиган қишлоқ хўжалик ер ҳисобига етиштирилган пилла ва олинган ялпи даромадни анализ қилиш натижалари 25- жадвалда келтирилган.

25- жадвал

100 гектар суғориладиган ер ҳисобига етиштирилган пилла ва ялпи даромад

Планда		Ҳақиқатда		Планда		Ҳақиқатда	
пилла ц	даромад, минг сўм	пилла, ц	даромад, минг сўм	пилла, ц	"	даромад, ц	"
7,9	12,7	8,7	13,2	0,8	108,7	500	104

100 га суғориладиган ер ҳисобига етиштирилган пиллани ва пиллачиликдан келган ялпи даромадни анализ қилиш шуни кўрсатадики, ўрганилаётган хўжаликда ҳам пилла етиштириш бўйича, ҳам даромад бўйича пландагига қараганда катта фарқ бор. Жумладан пилла етиштириш планга нисбатан 0,8 центнерга ёки 8,7% га ошган. Пиллачиликдан олинган даромад эса 500 сўмга ёки 4% га кўпайган. Бу маълумотлар колхозда суғориладиган майдондан пландагига қараганда самаралироқ фойдаланилганлигини ва пиллачилик бирмунча ривожланаётганлигини билдиради.

Ипак қуртларини боқиш шароити пиллачилик маҳсулдорлигига жиддий таъсир этади. Шу сабабли пилла етиштиришнинг анализ қилишда ипак қуртларининг етарли жой билан таъминланганлиги, айниқса қурт боқишда совхоз ва колхозлар йирик бинолардан қандай фойдаланаётганлигига эътибор бериш муҳимдир. Қуртлар марказлаштириб кўпроқ йирик биноларда боқилса, унда ишларни агротехника муддатларида ўтказиш имконияти туғилади, назорат қилиш осонлашади, шунингдек, ишчи кучи ва материаллардан самарали фойдаланилади.

Пиллачилик йириклаштирилган хўжаликда фан муваффақиятлари кенг жорий қилинади, мавжуд жамоат биноларидан рационал фойдаланилади, меҳнатни ташкил этиш яхшиланади. Булар эса ўз навбатида пилла ҳосилдорлигини оширишга ёрдам беради. Натижада маҳсулот бирлигига кам меҳнат ва пул харажатлари сарфланади, маҳсулот таннарни арзонлашади. Бинобарин, пиллачиликнинг рентабеллиги кўтарилади. Пиллачилик учун хўжаликдаги мавжуд чорвачилик биноларидан ҳам бемалол фойдаланиш мумкин. Маълумки, хўжаликларда эрта баҳорда чорва моллари яйловларга ёки лагерларга ҳайдалади. Чорвага қарашли жамоат бинолари шу вақтда бўш бўлади. Фурсатдан фойдаланган кўпчилик хўжаликлар 4—5 ёшдаги қуртларни чорвадан бўшаган бино-

ларга кўчириб ўша ерда боқадилар. Жамоат биноларидан пиллачилликда қурт боқиш учун фойдаланиш чорвачилик маҳсулотларини арзонлаштириш имконини беради. Чунки амортизация суммасининг маълум бир қисми пилла етиштириш учун сарф қилинган ишлаб чиқариш харажатларига қўшилади. Шу билан пиллачилик жамоат чорвачилигининг иқтисодий самарадорлигини оширишга бевосита ёрдам беради.

Қурт боқиш учун умумколхоз ва умумсовхоз биноларидан фойдаланиш тўғрисидаги маълумотлар совхоз ва колхозларнинг йиллик ҳисоботларида берилмайди, аммо уларни бевосита хўжаликнинг ўзидан олиш мумкин.

Хўжаликнинг ипак қурти боқиш учун бинолари билан таъминлаш кўрсаткичларини қурт боқиш салмоғи бирмунча кўп бўлган илғор қўшни хўжалик билан таққослаб кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

Анализ жараёнида қуртларини ихтисослаштирилган қуртхоналарда боқишнинг иқтисодий жиҳатдан самарадорлигини аниқлаш ҳам мақсадга мувофиқдир. Бунинг учун пилла етиштиришда иш вақтидан ва моддий-пул харажатларидан, меҳнат ресурсларидан фойдаланишни, ихтисослаштирилган қуртхоналарда меҳнатни ташкил этиш жараёнларини анализ қилиш лозим. Агар кўриб чиқаётган хўжалигимизда жамоат биноларида қурт боқиш самарадорлиги паст бўлса, у ҳолда бунинг сабабларини аниқлаш ва аниқланган камчиликларни бартараф қилиш юзасидан конкрет таклифлар киритиш зарур. Сўнгра умумколхоз биноларидан самарали фойдаланишга қаратилган таклифлар киритиш, келгусида қурт боқиш процессларини механизациялаш ишларини йўлга қўйиш лозим. Анализ охирида ҳисобот йилига ўтган йилга нисбатан умумколхоз биноларида қурт боқиш салмоғи қанчалик кўпайганлиги тўғрисида ҳулоса чиқариш зарур (26-жадвал). Ҳисобот маълумотлари билан пландаги маълумотларни таққослаб, қурт боқишнинг қанчалик бўлиниб кетганлигини ва тарқоқ эканлигини аниқлаш мумкин.

Ўтказилган анализ хўжаликда қурт боқиш тарқоқ ва ёйилиб кетганлигини кўрсатади. Масалан, ҳисобот йилида умумий боқилган қуртлардан 11% и умумколхоз биноларида боқилган, планлаштирилгани эса 12,1% эди, ҳақиқатда эса 14,3% боқилган. Бинобарин, мазкур хўжаликда қурт боқиш даражаси етарли эмас, бу эса қурт боқиладиган махсус биноларнинг етишмаслигидан ва умумколхоз биноларидан қурт боқишда кам фойдаланилаётганлигидан келиб чиқади. Бу эса умумий боқиладиган қуртларнинг 85,7—89% и колхозчиларнинг уйларида тарқоқ ҳолда боқилишига сабаб бўлган.

Ипак қуртининг озуқа билан таъминланишини уларнинг шу озуқага бўлган эҳтиёжи билан таққослаш қурт боқиш ҳажми планининг бажарилиши ва хўжалик эришган пиллачилик маҳсулдорлиги кўрсаткичларига тўғри баҳо беришга имкон беради.

Боқилаётган ипак қуртлари ҳажмининг озуқа билан таъминланишини анализ қилишда, биринчи навбатда, планлаштирилган

**Қург боқишда умумколхоз би оларидан фойдаланишни
анализ қилиш**

	Ўтган йили	Ҳисобот йили		Фарқи: +, —			
		планга	ҳақиқатда	Ўтган йилга нисбатан		планга нисбатан	
				абс.		абс.	
Жами боқилган қуртлар, қути ҳисобида	600	660	700	100	116,7	40	106,1
Шу жумладан умумколхоз биноларида	66	80	100	34	152,0	20	125,0
Колхозчиларнинг уйларида	534	580	600	66	112,4	20	103,5
Боқилган қуртлар проценти:							
а) умумколхоз биноларида	11	12,1	14,3	—	3,3	—	2,2
б) колхозчиларнинг уйларида	89,0	87,9	85,7	—	3,3	—	-2,2

миқдорда пилла етиштириш учун зарур озукани кенгайтириш плани қандай бажарилаётганини кўриб чиқиш зарур. Бунда пландаги озукка бўлган эҳтиёжни мавжуд озуклар билан ёки хўжалик ҳисобот йилида фойдаланган озукка билан таққослаб кўриш керак.

Анализ вақтида пилла қуртларининг озукка билан таъминланганлигини эмас, балки бу озуклардан рационал равишда фойдаланилаётганлигини ҳам аниқлаш лозим. Озуқадан фойдаланиш самарадорлиги бир қути уруғга ёки 1 кг пилла олиш учун қанча барг сарфланиши билан аниқланади. Озуқадан фойдаланиш самарадорлигини анализ қилишда, шунингдек, унинг ортиқча сарфланиши сабабларини ҳам аниқлаш лозим. Чунки озуканинг ортиқча сарфланиши ипак қуртининг тўйиб овқатланмаслигига, уларнинг маҳсулдорлигининг пасайишига олиб келиши мумкин. Озуқанинг ортиқча сарфланишига озукка сифатининг пастлиги ва етишмаслиги, қуртнинг бир меъёردа боқилмаслиги, озуканинг сақланиши ва фойдаланиши учун қулай шароит яратилмаслиги сабаб бўлиши мумкин.

Озуқадан фойдаланиш самарадорлигини фақат йиллик натижалар асосида эмас, балки қуртларни боқиш давлари бўйича ҳам анализ қилиш керак. Бу озукани сарфлашдаги камчиликларни ўз вақтида очиб ташлашга имкон беради. Озуқанинг ортиқча сарфланишини бартараф қилиш пилла-етиштиришни кўпайтиришнинг фойдаланилмаган резервларидан биридир. Ортиқча сарфланган озуканинг умумий миқдорини озукка сарфлаш нормасига, маҳсулот бирлигига тақсимлаб ана шу ортиқча сарфлаган озуклар ҳисобига қўшимча қанча миқдорда пилла олиш мумкинлигини аниқлаш мумкин.

Озуқа базасини анализ қилишда ҳисобот йилидаги ҳақиқий кўрсаткичларни фақат планда белгиланган маълумотлар билан

гина эмас, балки бир неча йилги маълумотлар билан ҳам таққослаш мақсадга мувофиқдир.

Озуқа базасининг ҳолатини анализ қилиш 27-жадвалда келтирилган.

27-жадвал

Пиллачилик озуқа базаси ҳолатини анализ қилиш

	Ўтган йили	Ҳисобот йили		Фарқи +, -			
		планда	ҳақиқатда	Ўтган йилга нисбатан		планга нисбатан	
				абс.		абс.	
Қаторлаб экилган тутлар, минг дона	67	76	87	20	130	11	114,5
Шу жумладан фойдаланилаётгани, минг дона	57	64	73	16	128,1	9	114,1
% ҳисобида	85,1	84,3	84,0	—	—1,2	—	—0,3
Тутзорлар, га	25	28	29	4	116	1	103,7
Шу жумладан фойдаланиётгани, минг дона	23	25	27	4	117,4	2	108
% ҳисобида	92,0	89,3	93,2	—	+1,2	—	+3,9
Тўғри келган тут дарахтлари: дона							
а) 1 га суғориладиган ерга	60	72	85	25	141,7	13	118,1
б) 1 қути қурт уругига	112	115	124	12	110,8	9	107,9

Озуқа базасининг ҳозирги ҳолатини анализ қилиш шунини кўрсатадики, ўрганилаётган хўжаликда қаторлаб экилган тутлар асосий озуқа фондини ташкил этган.

Мазкур хўжаликда ҳисобот йилида 87 минг туп қаторлаб экилган тут ва 29 гектар тутзор бўлган. Қаторлаб экилган тутларнинг сони ўтган йилга қараганда 20 минг ёки 30% кўп, планга нисбатан эса 11 минг ёки 14,5% кўп экилган. Шу даврда тутзорлар 4 гектарга ёки 16% га, планга нисбатан эса 1 гектарга ёки 3,7% га кўпайган. Қаторлаб экилган тутларнинг ҳақиқатда 84% идан, тутзорлардан эса 93,3% идан фойдаланилган. Қаторлаб экилган тутлардан фойдаланиш проценти даврларга қараб 85,1% дан то 84% гача, тутзорлардан фойдаланиш проценти эса 89,3% дан то 93,2% гача ўзгариб туради. Экилган тутларнинг зичлиги ўтган йилги ва план кўрсаткичига нисбатан бирмунча даражада фарқ қилади. Хўжаликда тутларнинг энг зич экилган йили бу ҳисобот йилидир. Шу давр ичида ҳақиқатда бир гектар суғориладиган ерга экилган тутлар 85 тупни ташкил этиб, бир қути қуртга 124 туп тут дарахти тўғри келган.

Шунини унутмаслик керакки, анализ жараёнида фақатгина пиллачилик озуқа базасининг ҳозирги ҳолатини кўриш билан кифояланмаслик керак. Чунки, бу анализ ҳали хўжаликда озуқа етарли ёки етарли эмаслиги ҳақида тўлиқ маълумот бермайди. Шунини учун ҳам анализ охирида хўжаликда мавжуд бўлган озуқа базасининг эҳтиёжини қанчалик қондираётганлигини ва у пиллачилик-

нинг ривожланишига, яъни пилла етиштиришнинг ўсишига қанчалик ёрдам бераётганлиги тўғрисида хулоса чиқариш керак. Пилла қуртининг озуқа билан қанчалик таъминланганлигини ҳисоблаб чиқиш учун пиллачилик илмий-тадқиқот институтининг маълумотларидан фойдаланиш лозим. Институт маълумотида кўра 1 қути ипак қурти уруғининг эҳтиёжи учун қуйидаги миқдорда барг талаб қилинади.

1-ёшдаги қуртга 5 кг; 2-ёшдагига — 15 кг; 3-ёшдагига — 45—50 кг; 4-ёшдагига—136—160 кг; 5-ёшдагига—700—770 кг. Боқиб даврида ҳаммаси бўлиб 900—1000 кг барг сарфланади. 1 кг пилла олиш учун ўрта ҳисобда 17—18 кг барг сарфланади. Озуқа билан таъминланганлик тўғрисидаги ҳисоб-китоблар 28-жадвалда берилган.

Юқоридаги маълумотлар шуни кўрсатадики, ўтган йилни муснасно қилганда, боқилаётган қуртлар барг билан етарли миқдорда, ҳатто 6,6 ва 10% ортиқ таъминланган. Бинобарин, озуқа базасини асосан экилган тутларни яхши парвариш қилиш, уларнинг сербарглигини ошириш, шунингдек, мавжуд озуқа ресурсларидан тежамли фойдаланиш ҳисобига янада кўпайтириш керак. Бундан ташқари ҳисобот йилида экилган 4 минг туп тут кўчатидан ҳам фойдаланиш мумкин. Ўтган йилга нисбатан 1 гектар ва ҳисобот йилига нисбатан 4 гектар ердаги янги барпо қилинган тутзорлар озуқа учун фойдаланилади. Бу давр ичида агротехниканинг яхшиланиши муносабати билан фойдаланилаётган дарахтлар сони яна кўпаяди, кўчатларнинг тутиш проценти ва янги экилган кўчатларнинг сақланиши ошади. Буларнинг ҳаммаси пировард натижада озуқа фондининг ўсишига таъсир қилади.

28-жадвал

Ипак қуртларининг тут барги билан таъминланишининг анализ қилиш

	Ўтган йил	Ҳисобот йили		Фарқи : +, —			
		планда	ҳақиқатда	Ўтган йилга нисбатан		планга нисбатан	
				абс.		абс.	
Талаб қилинган озуқанинг ҳаммаси, тонна	720	760	780	60	108,4	20	102,7
Ҳақиқатда мавжуд бўлган озуқа, тонна	713	810	858	145	120,4	48	105,9
Шу жумладан тутзорлардан	200	224	250	50	125,0	26	111,7
Тут дарахтларидан	513	596	608	75	118,5	14	102,4
Озуқа билан таъминланиш даражаси, %	99,0	105,6	110,0	—	+11	—	+3,5

МҲНДАРИЖА

I боб

Пиллачилиқ экономикаси, фаннинг мавзуи ва уни ўрганиш усуллари

1-§. Пиллачилиқнинг аҳамияти ва вазифалари	3
2-§. Фаннинг мавзуи	9
3-§. Фанни ўрганиш усуллари	11

II боб

Пиллачилиқ тармоғи ва унинг ривожланиши

1-§. Ўзбекистонда пиллачилиқнинг ривожланиши	14
2-§. Пиллачилиқнинг жойлаштирилиши ва зоналарга бўлиниши	30
3-§. Пилла етиштирилиши интенсивлаштириши	38
4-§. Пилла етиштирилиши концентрациялаш — интенсивлаштирилиши	44

III боб

Пиллачилиқни планлаштириш

1-§. Планлаштирилиши аҳамияти	55
2-§. Планлаштирилиши турлари ва уни тузиш тартиби	58
3-§. Планининг бажарилишини контрол қилиш	66

IV боб

Пиллачилиқда меҳнатни ташкил этиш

1-§. Қурт боқиш ишини ташкил этиш	68
2-§. Озуқа базасини ташкил қилиш	93

V боб

Пиллачилиқда меҳнатни нормалаш

1-§. Меҳнатни нормалашнинг моҳияти ва вазифаси	108
2-§. Нормалаштириш усули	112

VI боб

Пиллачилиқда меҳнатга ҳақ тўлаш

1-§. Моддий манфаатдорлик ва унинг аҳамияти	119
2-§. Меҳнатга ҳақ тўлаш формалари	121
3-§. Меҳнатга қўшимча ҳақ тўлаш тартиби	127
4-§. Ипакчиликда ёрдамчи ходимларга меҳнат ҳақи тўлаш	131
5-§. Пиллачилар меҳнатини маънавий рағбатлантириш ва унинг асосий формалари	134
6-§. Ички ҳўжалиқ ҳисоби	137

VII боб

Меҳнат унумдорлиги ва уни аниқлаш усули

1-§. Меҳнат унумдорлиги ва унинг моҳияти	142
2-§. Меҳнат унумдорлигини аниқлаш усули	144
3-§. Меҳнат унумдорлигини ошириш йўллари	147

VIII боб

Пилла таннархи ва уни камайитириш омиллари

1-§. Таннарх ва унинг структураси	154
2-§. Таннархни арзонлаштириш йўллари	157

IX боб

Пиллачилиқнинг рентабеллиги ва уни ошириш йўллари

1-§. Рентабеллик ва уни аниқлаш тартиби	168
2-§. Рентабелликни ошириш йўллари	171

X боб

Пиллачилиқни анализ қилиш

1-§. Анализ қилишнинг аҳамияти ва вазифалари	180
2-§. Анализ қилиш ва унинг кўрсаткичлари	181